

Мністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

М.Г. МУРАШКІН

**НАУКА
В КОНТЕКСТІ
ФІЛОСОФСЬКИХ ЗНАНЬ**

Монографія

Дніпро
МОНОЛІТ
2021

УДК 141:001.5
М 91

*Друкується за рішенням Вченої ради
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ
(протокол № 6 від 24 лютого 2021 р.)*

Р е ц е н з е н т и:

- В.А. Жадько* – доктор філософських наук, професор кафедри суспільних дисциплін Запорізького державного медичного університету;
- О.Є. Висоцька* – доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти «ДОР».

Мурашкін М.Г.

М 91 Наука в контексті філософських знань: монографія / М.Г. Мурашкін.– Дніпро: ДДУВС; Монолит, 2021. – 184 с.

ISBN 978-617-7369-64-5

У монографії досліджено особливості наукового і філософського знання, одним із предметів яких є філософія науки, яка має певні закони, має свої критерії встановлення істини. Ці закони і критерії філософії науки не суперечать структурам і категоріальним системам як теоретичної науки так і філософії.

Монографія призначена для наукових співробітників, які мають інтерес до проблем науки, філософії науки, філософії. Встановлено, що некласична філософія розглядає розум, вплетений в світ. Але філософія в своїх категоріальних структурах значною мірою відсторонюється від безпосереднього досвіду. Тому і виникає необхідність в обов'язковому посиланні на факти, перевірені практикою.

Монографія орієнтує на важливість вибору такої цінності як людське життя до чого ведуть істини як науки так і філософії.

УДК 141:001.5

ВСТУП

Наука фіксує закон або ту чи іншу закономірність, якою вона є в дійсності, а філософія каже, як повинно бути. Тобто філософські концепти мають суб'єктивний момент. Філософські теорії закінчуються утвердженням певних цінностей, яких людина повинна дотримуватися, маючи певний спосіб життя. А наука каже про об'єктивність – якою вона є. Наука оцінює дійсність з погляду сущого, з погляду об'єктивних законів, які не залежать від людини.

На відміну від науки, в філософії не усувається суб'єктивний момент ціннісного характеру. Тобто філософія оцінює дійсність не тільки з погляду сущого, а й з погляду належного, як воно повинно бути, враховуючи буття, спрямоване в майбутнє людського життя. При цьому вона вкладає в свої концепти проєкції людського буття, направлені в майбутнє.

Наукові істини, які перевірені практикою, встановлюють причини виникнення тих чи інших явищ і відкривають закономірності і закони, за якими те чи інше явище існує в дійсності. Тому треба з приводу того чи іншого явища, перш за все, описати наукові ідеї, перевірені практикою, описати філософські концепти мудреців, перевірені історією на істинність. А потім можна вже додавати власне філософське бачення: як має бути, яке місце те чи інше явище повинно займати в житті людини, які цінності повинні бути в пріоритеті для людських дій.

Орієнтуючись на описане вище розуміння, в даній роботі спочатку йде опис основних загальних положень наукових істин, перевірених практикою, а також філософських сентенцій мудреців, перевірених історією, як безперечно істинних положень. Потім йдуть судження того, як має бути насправді. Тобто малюється філософська картина світу. В книзі це виглядає так: спочатку пишуться загальні положення тих чи інших наукових істин, розвинутих в тому чи іншому розділі філософії, а потім малюється філософська картина світу про те, як все повинно бути в дійсності. Це стосується також і моралі. Наука не полишає цей суб'єктивний прошарок дійсності. Спочатку описуються і встановлюються заповіді, як вони існують в дійсності, виявляються причини виникнення цих заповідей. А потім вже йдуть філософські сентенції про те, як все має бути в дійсності. Тобто йде суб'єктивний момент філософа про те, які цінності в пріоритеті, який спосіб життя бажано мати.

Отже, розділи книги починаються із загальних положень, які висувають наука і філософія. Далі – роздуми про справжній стан речей: як все має бути в дійсності. І тут вже йде дотик до ідеалу.

Розділ 1

НАУКА І ФІЛОСОФІЯ

Наука в контексті філософських знань – це розгляд науки, яка повинна бути в майбутньому. Розвиток науки може піти по різних дрібних шляхах, що не будуть виконувати роль спасіння, захисту людини від катастрофічних ситуацій, які можуть виникнути. Наука передбачає. І це одне з її завдань: передбачити, попередити – задля збереження життя, людського життя.

Наука встановлює закони і закономірності так, як це є в дійсності. Філософія ж інтегрує знання про закони і закономірності, які встановили різні науки, інтегрує в загальну картину світу. Але філософія пропонує шляхи розвитку – не так як є, а як повинно бути задля життя.

Теоретична філософія – це онтологія, гносеологія і аксіологія. Тобто філософія в своїй цілісності завершується, коли наявні цінності, з'являється у людини основна цінність, заради якої вона живе. З приводу цієї цінності філософ і каже, як все має бути в дійсності.

Перш за все, опишемо філософські положення, які виникають з основних загальних істин науки, опишемо ті положення, що орієнтують на таку кінцеву головну цінність як людське життя. Отже, опишемо філософію в її загальних положеннях.

ФІЛОСОФІЯ

Філософія як гуманітарна наука, як світоглядна теорія (загальні положення). Наукові факти, інтегруючись в структури і системи, стають філософією, малюють всезагальний світогляд, картину світу, яка повинна бути. Виходячи із законів науки, окреслимо основні загальні положення філософії.

Філософія є певна духовна культура. Призначення філософії полягає в осмисленні основи природного і соціального світу. Також філософія має призначення осмислювати, яким чином творяться людське пізнання і культура людей, осмислювати саму людину, її сутність.

Наслідком філософського осмислення є формування у людини світоглядних переконань про буття та про сенс людської присутності в ньому.

Наслідком філософського осмислення є формування світоглядних переконань про граничні можливості осягнення буття людиною.

Тобто філософія за своїм змістом відіграє роль світогляду. Вона виражає світовідчуження, тобто відчуття, сприймання й розуміння світу.

Філософія дає вираження співвідношення мислення і буття, духовного і матеріального світу.

Філософські ідеї виражають певне ставлення людини до дійсності. Це відбивається на її суспільній поведінці. Ставлення людини до дійсності орієнтує людину і її суспільну поведінку.

Філософія закладає основу для людських цінностей та ідеалів.

Філософська форма світогляду не спирається на вірування та фантастичні уявлення про людину і світ. Цим філософська форма світогляду відрізняється від міфологічної та релігійної форм.

Філософська форма світогляду не спирається на безпосередній життєвий досвід людини, на її безпосередні традиції. Цим філософська форма світогляду відрізняється від буденного світогляду.

Філософська форма світогляду не ґрунтується на чуттєво-образному вираженні дійсності. Цим філософська форма світогляду відрізняється від художньої форми, від мистецтва.

Філософська форма свідомості будує свою картину світу на основі теоретичного осмислення буття, на основі здобутків наукового пізнання та на основі надбань культури.

Філософська форма свідомості, будуючи свої світоглядні концепції (концепції), використовує раціонально-понятійні форми, логічні способи обґрунтування.

Філософія є наукою, оскільки вона як раціонально-понятійна і логічно обґрунтована побудова має риси теорії, теоретичного освоєння дійсності.

Філософія має риси духовно-практичного освоєння дійсності. Це зближує її з мистецтвом.

Філософія досліджує загальнозначущі проблеми, тобто проблеми істини, добра, краси, свободи.

Філософський метод. Філософський метод є раціональним та умоглядним. Він застосовується до пізнання природної або соціальної реальності опосередковано, а не безпосередньо.

Філософія – це умоглядна рефлексія у формі роздумів, міркувань про досвід людства. Філософія переосмислює цей досвід, переосмислює цінності й ідеали, які вже склалися в культурі.

Філософське знання виражається через категорії, тобто через всезагальні поняття.

Зміст філософських категорій визначається через альтернативні протиставлення (рух і спокій, причина і наслідок, матерія і дух, об'єкт і суб'єкт, істина і омана, добро і зло, краса і потворність, свобода і неволя).

У філософських теоріях, в їх концептах присутнє відношення суб'єкта до об'єкта, тобто присутній суб'єктивний момент. В філософії

не усувається суб'єктивний момент, як це робиться в природничих та соціогуманітарних науках. Тобто філософія оцінює дійсність не тільки з погляду сущого, а й з погляду належного, як воно повинно бути, враховуючи буття, спрямоване в майбутнє, конструюючи проєкції людського буття в майбутнє.

Філософія має функцію загальної методології. Філософія впроваджує метод, який безпосередньо відкриває істину. Філософські теорії не мають свого прямого експериментального забезпечення. Такі теорії неможливо експериментально перевірити на предмет істини чи хибності.

Людина оцінює пізнавальну значимість філософських теорій за їх аналітико-синтетичними можливостями, тобто наскільки вони можуть пробудити людину. Філософські теорії оцінюються за їх здатністю пробуджувати свідомість, будити у людині думки.

Філософія, малюючи світоглядні засади, своєю політикою пропагує такий спосіб життя людини, який орієнтує на продовження цього життя в майбутньому. Який світогляд повинен існувати в головах людей? Той, за яким головне – це спасіння людства від майбутніх катастроф. Світогляд – це думки про спасіння.

ФІЛОСОФІЯ НАУКИ

Філософія науки як філософська дисципліна (загальні положення).

Філософія науки – це філософська дисципліна, предметом якої є розвиток наукового знання. При цьому використовуються такі способи дослідження, як спостереження, пояснення, передбачення. З'ясовується, наскільки ці способи дослідження можуть створювати системи знань, усувати протиріччя, творити нове знання.

Філософія науки має онтологічну направленість, коли вивчає онтологічні основи науки, розглядаючи філософію фізики, філософію біології та інших наук природознавства; розглядаючи філософію психології, філософію права та інші соціально-гуманітарні науки.

Філософія науки, розробляючи методологію, надає їй критичну функцію у відношенні пізнавальної практики.

Світ змінюється. Людина і соціум змінюються. Отже, філософія змінюється. Зміст філософії оновлюється. Виникають нові знання. А філософія структурує і систематизує ці нові знання.

Філософія розглядає питання: «Що є світ», «Що є Я людини», «Що є не-Я людини». Філософія розглядає питання: «Що є над-Я людини». Тобто розглядаються питання трансценденції.

В філософії сформувалися такі дисципліни, як філософія буття (онтологія), філософія свідомості, філософія знання та пізнання (епістемологія, гносеологія, методологія), філософія цінностей (аксіологія),

філософія моралі (етика), філософія суспільства (соціальна філософія), філософія культури (філософська культурологія), філософія мистецтва (естетика), філософія спасіння (релігійна філософія, філософія релігії), філософія людини (філософська антропологія).

За Імануїлом Кантом філософія – це систематизоване вчення про знання. Тобто тут філософія осмислює знання про світ і людину, а не про *сам* світ і не про *саму* людину. А отже, тут епістемологія та гносеологія в основі.

Традиції знецінюються. І потрібні інновації. Потрібно оновлювати світогляд.

Світогляд. Світогляд – це система поглядів людини на світ і на місце людини в цьому світі. Це цілісна система поглядів як результат постійного освоєння світу людиною; це спосіб самовизначитись людині в думках при зштовхуванні з навколишнім світом. Світогляд – це система духовних цінностей людини.

Філософія на основі нових фактів науки створює нові світоглядні ідеї.

Філософія за допомогою понятійно-категоріального інструментарію робить структуровану систему нових знань про суще та уявлення про належне. Філософ своє розуміння сущого й належного проектує на суспільне буття, де належне – ідеал суспільного життя, ідеальний образ життя для людини. Філософ своїми концепціями пропагує цей образ життя. І це його ідеологія.

Свідомість. Свідомість – це властивість певної об’єктивної реальності.

Мислення. Мислення – це оперування ідеальними утвореннями. Мислення – це відображення людським мозком об’єктивної реальності; відображення людиною, або суб’єктом, об’єктивної реальності; відображення об’єктивної реальності в образах і поняттях. Мислення є відображення вибіркоче, цілепокладаюче, опосередковане. Мислення – активне, творче, певною мірою самостійне.

Мислення – це відображення суб’єктом об’єктивної реальності. Але мислення не обмежується відображенням заданого ззовні. Мислення відсторонюється від відображуваного і продовжується автономно. Тобто мислення є процес внутрішній. Внутрішній – це інтеріорний.

Мислення розвивається в процесі діяльного освоєння людиною зовнішнього світу. Процес мислення проходить так, що схематичні форми практичних дій стають усталеними. Практичні дії відтворюються в сталих міркуваннях, в сталих схемах та формах, в сталих логічних правилах. Сталі міркування ґрунтуються на поняттях, судженнях, умовиводах. Поняття, судження і умовиводи закріплюють сталість як загальнообов’язковість правил мислення. Ці правила приймаються і засвоюються всіма людьми.

Без них неможливе порозуміння між людьми. Порозуміння людини з людиною існує тому, що всіма прийнятї й засвоєні певні правила мислення. Тобто мисленню притаманне загальне міркування. Загальність міркування – це дискурсивність мислення. Кожне міркування виводиться з попереднього і у свою чергу обумовлює наступне міркування. Це є дискурсивне мислення.

Міркування людей функціонують в їх особистісній вибірковості й конкретній націленості. Міркування людини інтегрують і синтезують ще й нові індивідуальні уявлення людини, нові суспільні уявлення. Це надає самостійність, суверенність процесам мислення. Заради збереження своєї самостійності і суверенності людина в своїх духовних прагненнях готова до жертви, до загибелі. Тобто в людині присутня самодіяльність мислення, яка пересуває і відсуває певні загальні правила. А отже, мисленню притаманне пересування загальних заданих міркувань. Пересування – це трансгресія.

Самодіяльність мислення – як дискурсивна, так і трансгресивна. Дискурсивність підпорядковує мислення заданим схемам та формам, а трансгресивність виводить за межі заданих схем та форм. Дискурсивність – це рух мислення за заданими правилами, а трансгресивність є перегляд правил, їх пересування, їх зміна, відсування. Тому дискурсивне мислення – це пасивне відтворення мисленням певних знань, трансгресивне мислення – це активне творення нових знань.

Є мислення повсякденно-побутове, мрійливо-образне, морально-етичне, художньо-естетичне, міфічне, релігійне, містичне. А є мислення наукове. Предметом наукового мислення є закономірності збагачення знання. Знання – це зміст свідомості, який може бути виражений мовою, виражений в мові.

Наукове мислення. Зміст наукового мислення – це збагачення знань про об'єктивні процеси. Вчений осмислює об'єктивні процеси, від чого формує уявлення й самі міркування про них, про ці об'єктивні процеси. Зміст наукового мислення – це збагачення знання про зміни в уявленнях і міркуваннях. Зміни в уявленнях і міркуваннях відкривають можливості людини абстрагувати свої міркування від об'єктивних процесів, що дає змогу перетворювати знання. Зміст наукового мислення – це збагачення знань про відсутність достатньої кількості уявлень щодо певних об'єктивних процесів. Це розгляд проблемних ситуацій.

Епістемологія. Епістемологія – це вчення про знання, про об'єктивне знання, таке, що не залежить від того, хто пізнає.

Гносеологія. Гносеологія – це вчення про пізнання, про процес пізнання, про пізнавальні процедури суб'єкта.

Наукове пізнання – це творення знання, творення знань. Складовими наукового пізнання є чуттєве й раціональне, емпіричне, тобто досвідне,

й теоретичне. Теоретичне мислення виходить з певних думок, аксіом, а не з того об'єктивного, що існує поза думками.

Наука прогнозує, торкається невідомого, йде за межі відомого. Тому трансгресивність відіграє важливу роль в науковому мисленні. Трансгресивність – переміщення заданого, вихід за межі всього заданого.

Філософські системи і структури – це вчення про знання. Але теоретична наука – це система знань. Тобто ми маємо схожість філософського і науково-теоретичного мислення.

Емпіричне дослідження має своїм предметом матеріальний об'єкт і прояви цього матеріального об'єкта, явище, яке доступне нашим відчуттям. Емпірик практично взаємодіє з об'єктом за допомогою певних приладів. Наприклад, лабораторного обладнання. Теоретичне дослідження має своїм предметом сутність, сутнісні закономірності, які приховані за явищами, а не самі явища. Теоретик взаємодіє з об'єктом подумки. Тут засобом дослідження виступає ідеальне, ідеальний об'єкт. Наприклад, «абсолютно тверде тіло» в природознавстві. Або «досконала демократія» в соціальних науках. Такий ідеальний об'єкт в дійсності не існує.

Емпіричні дослідження – це спостереження, експерименти, вимірювання, де проходить практична взаємодія з об'єктом. Теоретичні дослідження – це розумові експерименти, систематизація, формалізація, аксіоматизація, ідеалізація.

Філософське мислення – це теоретичне мислення, абстрагування, абстракції. Але філософи для своїх систем і структур беруть знання з емпіричних досліджень.

Філософія – це теорія світогляду де смислові узагальнення базуються на наукових знаннях. Наука має вплив на філософію. Так, наприклад, експериментальне природознавство XVII століття вплинуло на вироблення механістичної картини природи. А в XIX столітті наукова революція породжує в філософії не механістичну картину природи, яка заперечує механістичні принципи. Це тому, що з'явився новий погляд на неперервність і перервність, на простір і час, з'явився новий погляд на частину й ціле, динамічність і статичність. У XX столітті глобалізація людської діяльності, де важливу роль відіграє і науково-пізнавальна діяльність, впливає на те, що в філософії розкривається людський фактор як важливе.

Зміни в природознавстві змінюють систему знань, наукову картину дійсності, від чого змінюються системи і структури знань філософів. Але і філософія впливає на науковців. Тут важливу роль відіграє принцип раціональності, де розкривається пізнавальне ставлення людини до світу. Але тут йдеться і про методологію, метод. Тобто йдеться не про зміст

знання, а про способи здобування цього знання, йдеться про шляхи пізнання. Практика людської діяльності породжує методи.

Історія науки та філософії показує, що у середньовіччі (а це в ньому XIII–XIV століття) схоластика проводила огляд знань, підсумовуючи системи знань. Але наукові знання і філософія підпорядковувались теології. У Новий час (а це XVII–XVIII століття) з'являється експериментальне природознавство, розробляються наукові методи. Френсісом Беконом було проведено огляд усіх досягнутих знань. Філософія науки як дослідження склалася у XIX столітті. В сучасній філософії (а це XX століття) виникло наукознавство, почалося дослідження функціонування науки. Проводиться комплексне вивчення науки. Це формує філософію науки. Ця філософія розкриває узагальнюючі характеристики науки. Філософія науки осмислює науково-пізнавальну діяльність людини, розкриває закономірності цієї діяльності. Онтологія говорить про науку як реальність. Епістемологія осмислює знання як результат наукової діяльності людини. Аксиологія розглядає науку в системі цінностей, розглядає значення науки для людини.

Філософія науки в своєму світогляді орієнтує інші науки в їх дослідженнях на вирішення проблем, спрямованих на ствердження і розвиток людського життя. Отже, якою має бути наука? Дослідження повинні орієнтуватися на спасіння людства від майбутніх катастроф. Тут філософія науки – це наука, орієнтована на спасіння.

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

Історія філософії, її основні періоди теоретичних змін (загальні положення). Філософія зародилася при поширенні і поглибленні знань, коли ці знання вже не могли вкладатися в міфологічне розуміння світу.

Перші філософські вчення виникли в I-му тисячолітті до н.е. в Індії. Це веданта, йога. В Китаї – це Лао-Цзи, Конфуцій. В V-му столітті до н.е. в Давній Греції – це Геракліт, Демокрит. Сам термін «*філософія*» вперше з'явився у Піфагора, тобто в античній філософії.

Антична філософія. Антична філософія – це космоцентризм. Антична філософія мала форму систематизації конкретно-наукового знання. Це була натурфілософія. Антична філософія, орієнтуючись переважно на науку, систематизувала наукові знання в логіко-раціоналістичній формі.

Середньовічна філософія. Середньовічна філософія – це теоцентризм. Тобто середньовічна філософія – це панування релігійної свідомості.

У середньовічній філософії панує гностицизм, тобто поєднання філософії з містичним пізнанням.

У середньовічній філософії панує патристика, яка за допомогою філософської рефлексії тлумачить Біблію.

У середньовічній філософії панує схоластика як продовження патристики. Схоластика це теоцентризм, який синтезує релігійність віровчення з раціоналізмом.

Філософія Відродження. Філософія Відродження – це антропоцентризм.

Філософія Відродження формує гуманістичний світогляд, тобто врахування світу іншої людини, а не тільки використання цієї людини як речі, як предмета.

Філософія Відродження має антирелігійне спрямування.

Філософія Відродження виробляє і стверджує наукові погляди на світ.

Філософія Відродження започатковує механіцизм, де рух розуміється як дія-протидія.

Філософія Нового часу. Філософія Нового часу – це наукоцентризм.

Філософія Нового часу впроваджує матеріалістичний погляд на світ. Цей погляд ми бачимо в філософії Бекона, Гоббса.

Філософія Нового часу розробляє основи таких наукових методів, як раціоналістичний та емпіричний, що сформує раціоналізм і емпіризм як альтернативні методології, методологічні системи (раціонально, тобто чисто логікою можна теж отримати об'єктивні істини, що показує активність розуму. Активність розуму – не тільки в емпіризмі. Не тільки активна перевірка експериментами показує активність розуму, як це в емпіризмі).

Філософія Просвітництва (XVIII ст.). Філософія Просвітництва стверджує матеріалізм. Хоча в цей період був й ідеалізм. Ідеалізм об'єктивний представлено філософією Ляйбніца. Ідеалізм суб'єктивний представлено філософією Берклі, Г'юма.

Філософія Просвітництва утверджує ідеї природного права та свободи, акцентує увагу на важливості знання. Філософія Просвітництва показує важливість просвіти в суспільному житті людей і стверджує, що знання – це сила.

Просвітництво в Україні. Просвітництво в Україні – це проголошення свобод, проголошення служіння спільному благу, проголошення соціальної справедливості.

У період Просвітництва стверджують свою філософію братства і братські школи. Це такі школи як Острозька, Львівська, Київська. Братства і братські школи стверджують і розвивають ідеї просвітництва і гуманізму. Так, наприклад, Києво-Могилянська академія, її представники Інокентій Гізель, Феофан Прокопович та інші, розвивала і стверджувала академія науково-просвітної філософію, створювала гуманістичне вчення про людину, розробляла ідеї природного права та суспільного договору.

Г. С. Сковорода. Філософ створює вчення про людину та її мораль. Надалі вчення Сковороди продовжує Юркевич. Це вчення отримує назву «філософія серця».

Класична німецька філософія. Класична німецька філософія (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). Представники: І. Кант, Й.Г. Фіхте, Ф.В. Шеллінг, Г.В.Ф. Гегель, Л.А. Фюрбах.

Класична німецька філософія вибудовує принцип тотожності буття і мислення. Класична німецька філософія порушила проблему розуму та його меж. Також класична німецька філософія розкрила розуміння досвіду і практики, виявивши діяльність як опредмечення і розпредмечення, розкрила проблеми моральності й свободи.

Класична німецька філософія розглядала діалектику як тип світогляду, як певний тип мислення.

У цей період в українській філософії розвиваються ідеї свободи, соціальної справедливості, ідеї рівності людей, їх рівноправ'я. Носіями цих ідей є Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко, М. Костомаров, О. Потебня, М. Драгоманов, М. Грушевський.

Марксизм. Марксизм виник в середині XIX століття. Марксизм передбачає матеріалістичне розуміння історії, діалектичний й історичний матеріалізм, ідею комунізму.

Історія філософії у своїх світоглядних напрацюваннях виявляє таку важливу рису як людяність, яка не старіється, а має тенденцію до розвитку. То на чому ж повинна зосередити увагу історія філософії? На тому, як в історії філософії ставилося питання про спасіння людства від майбутніх катастроф. Тут вся історія філософії – це увага до того, як ставилось питання про спасіння.

СУЧАСНА ФІЛОСОФІЯ

Сучасна філософія, її основні напрямки теоретичної думки (загальні положення). Сучасна філософія поділяється на певні напрямки.

Позитивізм. Позитивізм виник у XIX ст. Представники: Конт, Дж.Ст. Мілль, Спенсер. Позитивізм утверджує наукове, тобто позитивне знання.

Прагматизм. Прагматизм виник у кінці XIX ст. Представники: Пірс, Джемс, Дьюї. Прагматизм зводить зміст до практичних наслідків, робить акцент на адаптивний аспект практичної діяльності.

Марксизм і неомарксизм. Марксизм виник в середині XIX ст. Марксизм і неомарксизм роблять акцент на радикально-перетворювальній діяльності.

Екзистенціалізм. Екзистенціалізм виник в середині XIX ст. Представники: К'єркегор, Гайдеггер, Ясперс, Сартр, Камю. Екзистенціалізм говорить про екзистенцію як специфічно чисто людський спосіб існування.

Екзистенціалізм стверджує, що ідеальна мета людини, мета як результат людських дій випереджають самі людські дії.

Сучасна філософія – це неklasична і постнеklasична філософія.

Класична філософія існувала до середини ХІХ ст. Класична філософія змінилась на неklasичну. Некласичний період філософії – це кінець ХІХ ст. і перша половина ХХ ст. Нині філософія вступила в постнеklasичний період. Це постмодернізм.

Класична філософія існувала до середини ХІХ століття. Вона дистанціює розум від навколишнього світу.

Неklasична філософія (це ХІХ–ХХ століття) розглядає розум, вплетений у світ. Некласицизм стверджує релятивізм, тобто відносність.

Постнеklasична філософія. Постнеklasична філософія – це постмодернізм. Постмодернізм абсолютизує релятивізм, абсолютизує відносність всього, іронізує.

Формування філософії науки в сучасній філософії.

Позитивізм.

Історія філософії науки починається з прадавніх часів. Давньогрецького філософа Фалеса вважають першим філософом і вченим.

Але теоретичним початком філософії науки є позитивізм. Позитивізм виник у Франції та Великій Британії. Це сорокові роки ХІХ століття.

У ХІХ столітті розвиток науки прискорився. Світоглядного значення набув закон збереження енергії. З'явилась термодинаміка. В біології розвивалося вчення про еволюцію видів та про клітинну будову живих організмів.

Розвиток науки забезпечив виникнення й розповсюдження позитивізму. Перш за все плідність і перспективність наукового знання забезпечили розвиток як позитивізму, так і філософії науки. Позитивність наукового знання демонструвала неприйнятність метафізичних положень традиційної класичної філософії. Позитивізм орієнтував на розробку наукової філософії, в якій би була присутня ця науковість і орієнтація на науку.

Засновник позитивізму французький науковець Огюст Конт доводив, що метафізика вичерпала свої можливості. Він вказував на те, що теологічна і метафізична стадії вже пройдені. Нарешті настала стадія позитивного знання, позитивна стадія. На теологічній стадії людина всі явища світу розуміє, виходячи з уявлень, які бачимо у Святому Письмі. В Біблії. В Корані. У Ведах. В Авесті. У вченні Трипітака. В Дао де цзін. На метафізичній стадії людина всі явища світу розуміє, виходячи з уявлень про першосутності. Першосутності стоять поза всім тим, що ми сприймаємо в досвіді. Це такі першосутності як «монада», «абсолют», «субстанція», «матерія», «річ у собі», «ідея». За позитивізмом все це – вигадки, які залишилися від теологічної стадії. Ці вигадки перейшли в метафізичну стадію. За О. Контом метафізична

стадія долає теологічну, але її можна розглядати як «дитинство науки», як початок наукового мислення. Метафізика – це деградована теологія, теоретична фантазія, яка описує причини всього, виходячи з абсолютного начала. Але на позитивній стадії наука вже не потребує метафізичних категорій, а фіксує ті знання, які походять із досвіду. А теоретично пізнати первинні й кінцеві причини усього, пізнати якісь абсолютні начала, якийсь абсолютний початок неможливо. Тому треба здобувати позитивне знання, знання фактуальне, яке від фактів. Накопичення такого знання, яким займаються спеціальні науки, може привести до більш глибокого розуміння дійсності, якщо знаходити зв'язки в цих знаннях, в знаннях різних наук. Цим і займається філософія науки.

За О. Контом, на позитивній стадії діє закон, за яким уявлення підпорядковуються спостереженням. Уявлення підпорядковуються спостереженням, тому що вчений відкриває істини, перш за все, спостерігаючи факти. Наука апелює до фактів, які були спостережені. Наука спостерігає й описує факти. Факти відкриваються в досвіді вченого. Вчений спочатку спостерігає факти, а потім формулює закони. Закони служать людині для передбачення їх подальших трансформацій. Тобто пізнавальні функції науки – це описування, пояснення, передбачення. О. Конт вказував на те, що істине мислення – це бачити, щоб передбачити.

За О. Контом наука – це рух від обмеженого і неповного знання до більш повнішого й усебічного знання, це пізнання, що ґрунтується на спостереженні й описуванні.

Позитивізм доводить, що наука – сама собі філософія. О. Конт вважав, що філософія має бути позитивною філософією, яка зводить в єдину систему всі набуті наукові знання, зводить принципи і закони різних наук до головних основоположень. І тут, за позитивістською філософією О. Конта, важлива функція – це логічна функція філософії позитивізму. Логічні засади наук у позитивній філософії утверджував також Д. Мілль. Він вказував на те, що джерело нового знання – від індуктивних міркувань. Індуктивні методи – це джерело наукових узагальнень, а тому й нових знань взагалі. В свою чергу індуктивний метод ґрунтується на об'єктивних причинно-наслідкових зв'язках.

Представник позитивізму Герберт Спенсер (і взагалі позитивізм) визнає існування буття за межами нашого чуттєвого сприйняття. Наш досвід доводить, що поза нашими сприйняттями існує буття. На цьому досвіді ґрунтується наука. Тобто наука досліджує те буття, яке існує поза нашим чуттєвим сприйняттям, існує за межами цього сприйняття.

Поза всіма явищами, які ми сприймаємо, ховається певна реальність, певне буття. Вона, ця реальність, нам невідома. Проте у феноменах вона

має прояв. Тому пізнання зовнішнього світу є феноменальним пізнанням, пізнанням феноменів. Отже, наука має своїм об'єктом феномени, тобто ті явища, які пізнаються в спостереженнях.

За Гербертом Спенсером феномен – це прояв сили, на якій ґрунтується світ. Наука фіксує цю силу в знанні. Але знання обмежене досвідом.

Наукове знання – це, в першу чергу, предметне знання. Воно є незавершено-об'єднаним знанням. А знання філософське – об'єднане. Воно єднає знання з фізики, хімії, біології та інших наук.

Подальший розвиток позитивізму в ХХ столітті. На початку ХХ століття нові наукові відкриття змушували переглядати деякі закони.

Помічено, що фізична система має тяжіння до термодинамічної рівноваги. Але відкриття броунівського руху суперечило тому, що будь-яка фізична система тяжіє до термодинамічної рівноваги.

За механікою Ньютона дія дорівнює протидії. Але релятивізм нової механіки суперечить тому положенню, що дія дорівнює протидії.

Також був закон збереження маси. Однак згодом вчені дійшли висновку, що мікрочастинки, які мають швидкість, наближену до швидкості світла, зменшуються і втрачають свою масу.

Був закон збереження енергії. Проте відбулося відкриття радіоактивності. З'ясували, що радій народжує енергію, яка підриває і не стикається з законом збереження енергії.

Від таких змін в науці філософія позитивізму прийняла певні нові принципи: принцип емпіризму, принцип феноменалізму, принцип споглядальності, принцип антиметафізичності.

Компетенція науки не поширюється за межі досвіду – це принцип емпіризму.

Наукові знання є наслідками теоретичних узагальнень емпіричних фактів. Це принцип феноменалізму.

Спостереження і описування є головними функціями науки. Це принцип споглядальності.

Класична філософія з її метафізикою непотрібна науці. Це принцип антиметафізичності.

Позитивізм доводить, що метафізичні поняття і категорії не відповідають дійсності. Наприклад, абсолютність простору і часу. Однак не можна міркувати про просторово-часове знаходження певного тіла безвідносно до якогось іншого тіла.

За позитивізмом наукове пізнання – це процес пристосування людини до світу. За Е. Махом – йде процес адаптації ідей до певної сфери досвіду.

Досвід людини розширюється й ускладнюється, і тому переглядаються і вдосконалюються елементи мислення.

Зустріч людини з новим фактом, який контрастує з ходом нашого мислення, породжує проблему. Нове і дивне, незвичне для нас є стимулом нашого нового пристосування, концептуального пристосування. Через це виникає понятійне пристосування, понятійне пристосування як дослідження. Гіпотези дослідження перевіряються досвідом. Тобто наш досвід перевіряє гіпотези.

Гіпотези можна доводити дедуктивно, вибудовуючи з первинних принципів, з посилань. Але гіпотези можна перевірити досвідом.

Е. Мах стверджував, що науково-пізнавальна діяльність акцентується на фактах. Якщо зосередитися на фактах, то описування – це найкращий метод. Е. Мах писав про те, що описування – вибудовування фактів у думках. З фактів виходять причинно-наслідкові пояснення. А передбачити – означає додати у своїх думках факти, які дані лише почасти, частково.

За позитивізмом наука – це опис. Закони описують. Але це загальний опис. Описуються й індивідуальні випадки. Але, як уже було сказано, закон – це загальний опис. Теорія – це теж опис. Є прямий опис. Однак теорія – це дотичний опис, опис дотиком, опис відчуттів. Це не прямий опис, який про щось каже.

П. Дюгем доводив, що науковці мають справу з емпірично даною їм реальністю. Емпіризм – це чуттєвий досвід. А досвід – це те, що безпосередньо дано. Прикладом може бути термодинаміка. В ній всі положення – в межах спостережуваного, в межах досвіду.

П. Дюгем вказує, що у філософії можна бачити дві частини. В ній є метафізична частина. Проте можна виділити й описову частину, котра базується на експериментах та спостереженнях. І тут наукове – це досвідне, описувальне знання. Описувальне знання постійно збагачується, збагачується поступово, поступально, кумулятивістськи. І це наука. Але теорії трансформуються в систему міркувань про той порядок речей який недоступний нашому сприйняттю. Тут емпірично здобуті дані, завдяки системі теоретичних понять, перетворюються в символічні конструкції, додаткові структури і системи. А це вже – філософія.

Підсумовуючи, зазначимо, що позитивізм утвердив такі принципи, як антиметафізичність, феноменалізм, споглядальність, емпіризм, індуктивізм. Позитивізм вважає, що знання є результатом спостереження й описування емпіричних закономірностей та фактів.

Прагматизм.

Прагматизм – це напрям філософії, який вплинув на формування філософії науки. Історико-філософський виток прагматизму зробив І. Кант своїм осмисленням прагматичної віри. Також історико-філософським витоком прагматизму слід вважати вчення К. Маркса, який розумів

практику як матеріальну діяльність і як основу буття людини, основу її матеріального і духовного буття.

Але передумовою прагматизму можна вважати Анрі Бергсона, який казав, що інтелект служить не стільки пізнанню, скільки дії. Анрі Бергсон виділяв такий вид пізнання, як незацікавлене пізнання. Воно не пов'язане з дією, з користю, з практичною зацікавленістю. Це пізнання філософів і митців. Але Анрі Бергсон каже і про інше пізнання, про пізнання зацікавлене. Цей вид пізнання якраз і пов'язаний з діями людини, з практикою і користю. Це пізнання науковців.

За прагматизмом закріплюється думка про те, що якість ідей – це їх значення. Справжнє значення ідей полягає в тому що вони значать для суб'єкта, для носіїв цих ідей. Тобто справжнє значення ідей – не у відповідності цих ідей своїм реаліям, своїм об'єктам, а у значимості їх для суб'єкта. Значущість ідей визначається очікуваними наслідками від практичних дій. За Ч. Пірсом поняття про наслідки є істинним поняттям об'єкта. Очікувані наслідки формують у нашій свідомості певні стереотипи відчуттів. Очікування наслідків має чуттєву основу. Ч. Пірс казав що ідея якоїсь речі є ідеєю її чуттєвих наслідків.

Ч. Пірс вважав, що науковий експеримент полягає в активній дії на досліджуваній об'єкт при створенні нових умов для цього об'єкта. Науковець, виходячи з припущень про можливі практичні наслідки, створює нові умови для свого об'єкта, який він досліджує. Так за Ч. Пірсом проходить науковий експеримент.

За Ч. Пірсом змістом дослідження є усунення сумнівів. Проти сумнівів необхідні сталі й об'єктивні фактори. Науковий метод спирається саме на такі фактори. Ч. Пірс зазначає, що людина має реальні речі, властивість яких не залежить від її думок про ці речі. Люди мають різні відчуття. За допомогою певних міркувань людина може встановити істинність речей, ту істинність, яка існує в дійсності.

У формуванні філософії науки вагому роль відіграли ідеї Джона Дьюї (1859–1952).

Д. Дьюї зазначав, що людський досвід вдосконалюється, коли проблемна ситуація перетворюється на ситуацію визначену, розв'язану. При розв'язанні проблемної ситуації спочатку затримка дій викликає усвідомлення труднощів. Але людина виявляє причини ускладнення. Коли ці причини знайдено, то шукаються можливості вирішення проблеми. Для цього висувається гіпотеза. Гіпотеза перевіряється коли з'ясовується можливість її практичних наслідків. І на кінець робиться висновок, який дає людині впевненість. Це і є інструментальний метод який дає людині знання.

Д. Дьюї казав що за допомогою техніки людина пристосувала світ до своїх потреб. Цінності людини знаходяться не поза досвідом, а в ньому.

І наука повинна пізнавати винаходи способів удосконалення людського досвіду.

На думку Дьюї, філософія і наука повинні активізувати те, що здобуто людським досвідом.

Герменевтика.

У формуванні філософії науки важливу роль відіграє герменевтика.

В кінці XIX століття актуалізувалося питання про відмінність методів гуманітарних наук від методів природничих наук.

У Греції герменевтика розумілась як тлумачення текстів, уміння розуміти ці тексти. Наприклад, тексти Гомера, в яких багато образів з міфології. У середньовіччі герменевтика пояснювала релігійні тексти. В епоху Відродження, а також в епоху Реформації пояснювали текст Біблії. Для цього застосовували методіку герменевтики. Так вважалося, що в контексті цілого тексту зрозумілими стають і частини цього тексту, однак без розуміння частин тексту неможливо зрозуміти текст в цілому, оскільки ціле складається з частин.

У XIX столітті німецький філософ Фрідріх Шлейєрмахер (1768–1834) вказував на важливість розуміння у герменевтиці. Він вважав, що розуміння треба бажати і шукати, а непорозуміння і так трапляється. Ф. Шлейєрмахер вважав, що розуміти якусь частину тексту можна, коли розглядається цілий текст в його життєвих колізіях.

Завдяки герменевтичним методам можна досягнути свідомі і несвідомі основи творчості автора текстів. Герменевтика допомагає зрозуміти текст краще, ніж автор сам розуміє себе і створений ним текст.

Німецький філософ Вільгельм Дільтей (1833–1911) вважав, що «науки про дух» вивчають дійсність. В «науках про природу» знання не залежать від людини. А в «науках про дух» нема полярності суб'єкта і об'єкта. Історичний процес є історією духу. В цьому процесі пізнаються фрагменти людської реальності. І ця реальність «переживається», а не просто досліджується. Є психологія, яка при розумінні внутрішнього світу людини переходить до розуміння суспільства. Цей перехід можливий тому, що члени суспільства аналогічні один одному, і є спорідненість душ.

В. Дільтей доводив, що в «науках про природу» є метод пояснення, а в «науках про дух» – розуміння. Пояснюють, з'ясовуючи причинно-наслідкові зв'язки. Тут наслідки пояснюються їх причинами. Це пояснення. А розуміння приходить завдяки інтерпретації. З позиції цілісної зв'язності життя інтерпретується як прояв якогось окремого життя. А прояв одного окремого життя інтерпретує цілісний зв'язок. Розумієш це, коли, переживаючи щось окреме, думаєш і дієш у сфері загального.

На думку Вільгельма Дільтея, культурно-історична структура є посередником розуміння між людьми. Предметом розуміння є внутрішній

духовний світ індивіда, який об'єктивований у формах релігії, мови, моралі, права.

Історичний процес, що ґрунтується на історії духу, можна пояснити і розкрити розумінням. Дільтей вказував, що життя та історія мають сенс. І історичне пізнання є трансформацією минулого в теперішнє при розумінні життєвих проявів.

На відміну від позитивізму, Дільтей доводив, що філософію не можна зводити до процесу систематизації. Філософія повинна осмислювати історичний людський світ (світ формоутворень духу), а не бути абстрактною, відірваною від людини метафізикою.

«Критична теорія».

У формуванні філософії науки брала участь «критична теорія», представниками якої були Макс Хоркхаймер, Герберт Маркузе.

М. Хоркхаймер (1895–1973) ввів назву «критична теорія». Малася на увазі, перш за все, критична теорія суспільства. Хоркхаймер критично оцінює класичну науку Нового часу з її раціоналізмом. Хоркхаймер помічає, що в науці, з одного боку, міститься дедуктивно сформульоване знання, а з іншого – фактичні обставини. І такі обставини підводяться під знання. Це зветься теорією. Тобто відношення між понятійною структурою знання і фактами має лише теоретичне пояснення.

М. Хоркхаймер бачить в науці як у певній ідеології принципи протиставлення суб'єкта і об'єкта. А саме – відбувається протиставлення нашого знання, яке носить в собі суб'єкт пізнання, і об'єкта, тобто фактичного матеріалу. Але все те, що перед нами постає, є продуктом нашої сукупної суспільної діяльності. Хоркхаймер називає це «тотальною практикою».

Розуміння тотальної практики – це розуміння того, що на всьому, що постає перед людиною, має місце відбиток людської практики. М. Хоркхаймер вказує на те, що світ, який постає перед нами, який існує для нас – це продукт нашої практики. А від того він, цей світ, має на відбиток суб'єктивності. Практика творить фактичність, що пізнається як об'єктивність. Проте практика творить і суб'єктивні форми у процесі пізнання. Факт визначається розумом. Але розум може мати і суперечливість поглядів.

Може бути суперечливість людської активності. Та в чому ж причина суперечливості? Наприклад, суперечливу активність людини Нового часу можна пояснити буржуазним виробництвом конкуруючих індивідів, і від того – відсутністю прагнення до спільної мети.

Макс Хоркхаймер приділяє особливу увагу суспільному. Теорії – продукт головуючих суспільних відносин. «Критична теорія» враховує знання про соціально-практичну зумовленість. Через це науково-пізнавальна діяльність

є складовою цілісної історичної практики. Тому теоретичні побудови сприймаються через суспільні реалії життя людей. Від того суб'єкт пізнання стає, перш за все, суспільною людиною, яка створює біля себе продукти діяльності, чим творить іншу об'єктивну реальність. Наука ж своєю практикою має охоплювати всі гілки взаємодії суспільства з природою.

За М. Хоркхаймером дедуктивна форма наукового мислення виражає примус людини, ієрархію в суспільстві. Логічний акт, який під загальне поняття підводить усілякі індивідуальні явища, примушує, придушує, експлуатує вводячи ієрархічну установу. Ідеологією тотально-раціоналістичної цивілізації стає не тільки наука, а й мистецтво, коли все підпорядковується узагальненому стилю.

Людина за допомогою знання підпорядковує собі зовнішню природу. Вона поступово все більше й більше опановує природу. Однак є ризики все більше втрачати в собі життєво-природне, тобто вольове, творче, імпульсивне. Коли людина підпорядковується стандартизованому і всезагально-окресленому, то вона якраз і втрачає творчий дух, втрачає вольове і імпульсивне. Логічно формалізована раціональність робить з людини робота. Душа людська поступово опредмечується. Індустріалізм опредмечує людську душу. Підпадаючи під владу стандартів, людина втрачає свою життєтворчу природу: з'являються стандарти технологічні або соціокультурні. «Критична теорія» спрямована на визволення людини від стандартів.

Герберт Маркузе (1898–1979) розкриває те, яким чином твориться маніпулювання людьми. Маніпуляція проводиться завдяки творенню і задоволенню в людині відчужених потреб, потреб штучних і стандартизованих. Допомагають в цій маніпуляції засоби масової комунікації.

Завдяки науці і техніці суспільство долає свої протиріччя. Однак, озброївшись технікою, влада проводить контроль у суспільстві, застосовуючи репресивне управління.

Науково-технічний прогрес нав'язує людині такий світогляд, який існує в межах певного суспільства. Від того в цьому суспільстві перестає існувати радикальна опозиція, опозиція до цього суспільства. Людина такого суспільства втрачає можливість бачити альтернативні варіанти існування сумісного життя. Перебуває в занепаді критика, яка б могла вивести за межі заданого, заданих програм. Наприклад, задається «програма споживання». І всі люди стають «суспільством масового споживання». Люди стають особами одного виміру. А ще й влада активно спрямовує наукові та інші ресурси на відтворення людей з однією свідомістю. Г. Маркузе вважає, що, аби перейти до існування в іншому суспільстві, людина має розробити методологію критичної теорії нового життєвого проекту. Цей проект соціальної будови має передбачати таку

альтернативу, за якою одномірне мислення вважатиметься абсурдним. І це повинна бути нова раціональність, така, що породить новий життєвий проект.

Формування філософії науки в сучасній філософії. Неопозитивістський етап формування.

Неопозитивізм.

Розвиток науки ХХ століття показав, що методів спостереження і описування замало. Наука вийшла за межі спостережуваного і описуваного, заглибившись в будову атома, відкривши нові елементарні частинки. Наука доповнилася квантовою механікою і теорією відносності. Ствердився принцип, за яким узагальнене бачення явища залежить від положення спостерігача. А в квантовій механіці картина залежить від певного інструментарію, за допомогою якого спостерігається те чи інше явище. Застосовуючи один прилад, науковець отримує одну картину, а при застосуванні іншого розкривається нова картина. І ці картини можуть бути несумісними. Тобто загальна картина того чи іншого явища складається з часткових картин. У квантовій механіці точність обмежена. Точність визначення імпульсів елементарних частинок обмежена. Тому прогнозувати, експериментуючи з елементарними частинками, можна, якщо враховувати ймовірність. Такий стан речей значиться як «принцип невизначеності». Тут прогноз виступає як ймовірність.

Нові науково-пізнавальні реалії змінювали філософію науки. З'явилась аналітична філософія. Ця філософія орієнтується на мову. Також аналітична філософія скептично ставиться до онтологічної проблематики. Скепсис також виникає, коли абсолютизуються методи дослідження. Аналітична філософія приділяє увагу значенню в тій чи іншій філософській проблемі. Аналітична філософія намагається надати точність філософському знанню, логічно впорядкувати його в систему і структуру знань. Аналітична філософія намагається зробити філософське знання дискурсивним. Вона орієнтується на фактуальність і описовість науки, на очищення досвіду філософа від метафізики. Також аналітична філософія ставить в ідеал «економізацію» наукового пізнання.

Бертран Рассел (1872–1970) зазначав, що філософія без наукових знань є безплідною. Б. Рассел вказував, що філософські структури і системи мають співвідноситися з науковими поняттями. Основою співвідношення філософських категорій і наукових понять є логіка. На думку Рассела, науковими є прості стверджувальні висловлювання, які фіксують факти. Логіка ж об'єднує ці висловлювання у комплексні системи. Такі висловлювання мають чітко і ясно формулюватися, що потребує певних мовних засобів.

Людвіг Вітгенштейн (1889–1951) доводив, що світ – це сукупність фактів, які розташовані в логічній послідовності. Л. Вітгенштейн не каже про світ як про сукупність предметів у реальному фізичному просторі, про сукупність чуттєвих даних, які впливають на людину. Вітгенштейн говорить про семантично значиму систему, де факт – це «стан справ». Кожен конкретний «стан справ» є незмінним об'єктом як певний логічний висновок. Незмінність дає можливість логічно міркувати. Вона зумовлює можливість існування єдиної логіки, яка описує стан справ. Вітгенштейн наголошував на тому, що думка є логічною картиною світу. За Вітгенштейном структура логіки відповідає, за аналогією, структурі світу. Іншими словами, структура думок аналогічна структурі світу, структурі об'єктів цього світу, фактів цього світу. Філософ зазначає: логіка виражена в мові. Тому межі мови і межі світу повинні співпадати. А те, що перебуває за межами мови, – «невиразне».

За Л. Вітгенштейном логіка є критерієм осмисленості. В свою чергу, логіка – це найдосконаліша мова. Цього вимагає наукове дослідження і аж ніяк не вимагає етика, естетика, релігія, містика, де присутні ціннісні орієнтири. Тому ціннісній структурності Вітгенштейн вивів за межі науки з її логікою, з її логічною мовою. За Л. Вітгенштейном філософія неможлива як наука.

Наука потребує аналізу і синтезу. Аналіз – це мисленне або фізичне розчленування об'єкта пізнання на частини. Після аналізу йде процедура синтезу. Логіко-семантичний аналіз спрямований на виявлення значення висловлювань. Перевірку змісту висловлювань неопозитивісти називали верифікацією. Верифікація – це перевірка висловлювань за емпіричним критерієм. Емпіричний критерій верифікації – це співставлення висловлювання з фактами досвіду. Досвідна перевірка висловлювання робила це висловлювання верифікованим. Про це висловлювання можна сказати: істинне воно чи хибне. Про філософські висловлювання, які відображаються поняттями «абсолют», «ідея», «матерія», неопозитивісти доводили, що вони мають «порожнє значення». А висловлювання, які позитивно верифіковані, тобто підтверджені досвідом, то є істинні висловлювання. Вони мають назву «протокольних висловлювань». М. Шлік дійшов висновку, що досвід визначає істинність і хибність висловлювань. Досвід верифікує висловлювання.

Істинні висловлювання – це ті, що вочевидь виражають факти. Якщо вдається виразити факти, то це вже безумовне знання.

Рудольф Карнап вважав, що відслідковування уточнень змісту висловлювань про емпіричні об'єкти несе в собі пізнавальний процес. Знання як результат цього процесу – то є досвідно підтверджені достовірні висловлювання. Це «протокольні висловлювання», тобто істинні.

Карнап писав, що багатозначні висловлювання не верифікуються. Вони є позанауковими.

За Р. Карнапом філософія науки – це аналіз структури природничо-наукових знань, а також уточнення понять засобами логіки. На його думку, логіка – є метод філософствування.

Карнап звів філософію науки до логіки науки, де проводиться аналіз зв'язків між поняттями і висловлюваннями. Проте потрібне і обговорення питань про природу реальних об'єктів та їх відношення до мови, а не тільки про логіку мови.

А. Тарський з'ясував, що об'єктивність, абсолютність, відносність – це характеристики істини як процесу. В цьому процесі задаються історичні, культурні, лінгвістичні межі.

К. Айдукевич доводив, що значення мовних висловлювань залежить від способу їх вживання у певній концептуальній системі.

ДІАЛЕКТИКА

Діалектика як вчення про всезагальний взаємозв'язок і розвиток (загальні положення). Діалектика – це вчення про суперечливість буття, суперечливість, яка існує об'єктивно.

Діалектика – це вчення про тотожність протилежностей. Наприклад, це протилежності перервного і безперервного зв'язку і відокремленості, сталості й мінливості, такого, що має межі, й безмежного. Тут протилежності реалізуються у своїй тотожності, реалізуються як рух, розвиток і творчість. Вони не нейтралізують одна одну.

Вирізняють діалектику природи, діалектику пізнання, діалектику суспільного життя.

Вирізняють об'єктивну і суб'єктивну діалектику.

Також розрізняють діалектику трансцендентальну, екзистенційну, негативну, матеріалістичну.

Матеріалістична діалектика. Матеріалістичну діалектику поділяють на об'єктивну і суб'єктивну. Тут суб'єктивна діалектика ґрунтується на об'єктивній діалектиці.

Основним чинником матеріалістичної діалектики є наявність протилежностей, які існують у різних формах руху матерії. Наприклад, у механічному русі – це притягання і відштовхування. У фізичному русі – це електрика позитивна і негативна. У хімічному русі – це поєднання і дисоціація атомів. У біологічному русі – це асиміляція і деасиміляція в живій природі. В суспільному русі – це боротьба класів.

Єдність і боротьба протилежностей є загальний закон діалектики. Хоча можна сказати, що боротьба притаманна лише живому. Тому тут боротьба розуміється як певний образ.

Матеріалістична діалектика розглядає природу в процесі розвитку. Тут антропогенез розуміється як перехід від природи до історії.

Згідно із суб'єктивною діалектикою категорії – це шаблі пізнання тих чи інших процесів. Тут єдність діалектики, логіки і теорії пізнання є корінним принципом.

У сучасній філософії розглядаються глобальні проблеми, пов'язані із загальними суперечностями між людиною і природою. Наукове розуміння світу і діяльність людини з цього приводу стануть планетарними силами.

Рух. Рух – це спосіб реалізації суперечностей буття. Рух – це спосіб і форма існування буття.

Рух є всезагальним і пов'язаний він з боротьбою протилежностей.

Рух пов'язаний із суперечністю буття. За Гегелем протиріччя рухає світом.

Марксизм. Рух у марксизмі – це атрибут, форма і спосіб буття матерії.

Рух породжується єдністю і боротьбою протилежностей.

Рух – це зміна взагалі. В русі присутній і момент спокою.

Якщо відкинути момент спокою, то буття стає як ілюзія. А це повний релятивізм, відносність.

Якщо відкинути момент змінюваності, то буття стає єдиним і нерухомим.

У русі знімаються і відроджуються протиріччя.

Типами руху є становлення і деградація. Розвиток (його прогрес і регрес) може виступати як тип руху. Оновлення теж може виступати як тип руху.

Діалектичні альтернативи розвитку науки. Сцієнтизм – анти-сцієнтизм. Це позиції про місце та призначення науки в суспільстві.

Сцієнтизм вважав, що всі види знань, всі види людської практики, всі напрямки культури залежать від розвитку науки. Сцієнтизм – це віра в можливість науки, віра в те, що наука може вирішити всі суспільні проблеми, а не тільки прогностичні, евристичні або пізнавальні.

Сцієнтизм орієнтувався на абсолютизацію науково-технічного чинника. За сцієнтизмом науково-технічний чинник вже втілює у життя високоіндустрієне суспільство, а тому і надалі зможе забезпечити ефективне управління цим суспільством.

Сцієнтизм абсолютизує природничо-наукові знання, вказує на абсолютну важливість логічних і математичних знань як найточніших і найпродуктивніших. Сцієнтизм абсолютизує знання природничих наук і виставляє їх як ідеал для соціально-гуманітарних наук. Однак таке розуміння породило антисцієнтизм. Антисцієнтизм вказував, що людська діяльність, озброєна наукою, стає не тільки продуктивною, ефективною в глобальних масштабах, але й руйнівною в глобальних масштабах. Наприклад, технічно оснащені війни. Перша, Друга світові війни.

Технікою людина руйнує також природне середовище, породжуючи екологічні проблеми. Тому розвиток науки і техніки не можна пов'язувати тільки з прогресом, як це робилось в часи Просвітництва. Антисцієнтизм має сумнів в науці як головному чинникові прогресу.

Антисцієнтизм вказує, що не одна лише наука здобуває знання. Наука здобуває знання про відмінність істинного і хибного. Але мораль здобуває знання про відмінність добра і зла. Мистецтво здобуває знання про відмінність прекрасного і потворного. Релігія здобуває знання, вказуючи на відмінність досвідного і фантастично піднесеного.

Антисцієнтизм вказує, що наука, здобуваючи істинні знання про світ, не вказує, як жити в гармонії з цим світом. Наука, раціоналізуючи діяльність людини, може робити інтелект цієї людини стандартним, пригнічуючи почуттєву сферу. Пригнічення почуттєвості веде до бездуховності. Тому науку можна розглядати лише як один з видів інтелектуальної творчості.

Інтерналізм – екстерналізм. Проблема інтерналізму – екстерналізму пов'язана з тим, що не можна тлумачити науку як культурний напрям, що перебуває поза суспільством й поза часом. Говорити про науку поза суспільством і поза часом неможливо. На цьому наголошують й інтерналізм і екстерналізм. Однак інтерналісти кажуть, що науково-пізнавальний прогрес – значною мірою самодостатній. Інтерналізм наполягає на внутрішній автономності наукового пізнання. Є поклики до пошуку істини, а запити суспільства вбудовуються в пізнавальний прогрес науки. Інтерналізм доводить, що необхідно зосереджуватися на науковому – як передумові проблематики оригінальності дослідницьких процедур, оригінальності пізнавальних креативів та їх значущості для майбутньої науки, для подальшого дослідження.

Екстерналізм наполягає на тому, що наука не самодостатня, а її успіхи залежать від соціальних впливів на неї, що наука залежить від певної історико-культурної ситуації, від громадських очікувань, від суспільних замовлень. Всі ці впливи визначають спрямованість наукового розвитку, зміст отриманого знання, визначають проблематику науки, подальші перспективи її розвитку. А філософія науки займається такою темою як актуалізація ціннісних та моральних аспектів науки.

Інтерналізм, відсторонюючись від усього позанаукового, зосереджується на науковому, затверджує наукове. А екстерналізм зосереджується на навколонукових важелях розвитку науки.

Кумулятивізм – дискумулятивізм. Кумулятивісти й дискумулятивісти виявляють, яким чином розвивається наукове знання. Або наукове знання розвивається континуально, тобто безперервно й поступово, про що

кажуть кумулятивісти. Або наукове знання розвивається дисконтинуально, тобто стрибкоподібно й переривчато, про що кажуть дискумулятивісти.

Кумулятивізм загострює увагу на єдності кількісних чинників зростання наукового знання. Дискумулятивізм загострює увагу на єдності якісних чинників зростання наукового знання.

Кумулятивізм вказує, що знання збагачуються завдяки додаванню нових досягнень до тих знань, які були вже накопичені раніше. Таким чином знання постійно і невпинно збагачуються. До усталених, звичних і перевічених практикою знань додаються нові. Описове природознавство постійно додає якісь знання, дотримуючись пошукових традицій. Але дискумулятивізм доводить, що сучасна наука ґрунтується на запереченні старого знання і відкритті нового. Сучасна наука часто відкриває нове дуже несподівано, наперед не очікуючи виявлення істин.

Кумулятивізм каже про еволюційне нарощування знання. Дискумулятивізм загострює увагу на тому, що в науці відбувається революційний прорив у зовсім невідоме, відкидаючи якийсь поступовий прогрес в науці. Дискумулятивізм наголошує на тому, що фундаментальні наукові теорії, які корінним образом змінюють попередні наукові теорії, впроваджують зовсім новий світогляд, зовсім нові цінності. І ці нові і старі теорії не можна порівнювати між собою. Вони різні. Від того наука в своєму історичному русі переривчата, в ній з'являється щось зовсім інше, з'являється несподівано. Про неспівмірність наукових теорій в історії науки каже Т. Кун. Він вказує, що історія науки – це зміна парадигми. На цьому наголошує й І. Лакатос, говорячи про те, що історія науки – це історія реконструйована новими неочікуваними знаннями. Раціональні реконструкції, які ми бачимо в нових теоріях, з'являються в новому методологічному плані там, де немає примусу, примушення, а є соціально-психологічний фактор. Важливу роль відіграють соціально-психологічні обставини, які не підлягають традиційним логічним вимогам.

Наукові положення в цілому і філософські концепції, які йдуть від цих положень, орієнтують на те, що основна цінність – це життя, людське життя. Та якщо ми встановлюємо основну цінність як людське життя, то виникає необхідність захистити цю цінність, зробити сталим існування людського життя в майбутньому.

Діалектика має ґрунтовні підтвердження завдяки законам термодинаміки, які свідчать про протилежності, вказують на існування процесів руху і розвитку. І яке питання і яку проблему має вирішувати діалектика? Це, наприклад, питання зникнення протилежностей, що призведе до зникнення життя. Тут діалектика – це вирішення проблем зникнення протилежностей, зникнення життя.

Розділ 2

НАУКОВІ ФАКТИ – СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ ОНТОЛОГІЇ

Наука встановлює існування речей і процесів за певними законами як воно є в дійсності. Онтологія інтегрує ці знання про існування в цілому. Онтологія каже про буття як таке.

Онтологія – це теоретична частина філософії. Однак сама теорія філософії закінчується аксіологією, коли отримані цінності задля встановлення буття процесів і речей є такими, як вони мають бути в дійсності.

В цьому розділі ми опишемо положення онтології, які виникають з основних загальних істин науки, ті положення, які орієнтують на таку головну цінність як існування життя. Отже, спочатку ми продемонструємо загальні положення онтології. Інтегруючи об'єктивні наукові факти, перевірені практикою, створюють з них системи і структури. Ці факти вибудовують певний світогляд. Так створюють положення онтології філософських знань. Продемонструємо основні положення онтології, інтегровані на основі фактів як основних загальних істин науки, фактів верифікованих, перевірених практикою.

ОНТОЛОГІЯ

Філософія буття – онтологія (загальні положення). Онтологія – філософське вчення про буття як таке.

Поняття «онтологія» було введено Р. Гокленіусом у XVII столітті.

Антична філософія. В античній філософії буття розглядала онтологія елеатів, елейська школа. Так Парменід розрізняв буття чуттєве і буття істинне.

Арістотель. Арістотель шукав сутність у матеріальному бутті.

Середньовічна філософія. У середньовічній філософії *абсолютне буття* ототожнюють із Богом.

Філософія Нового часу. Філософія Нового часу орієнтується на науку. І тому вчення про буття вона відсторонює від теології.

Спіноза. Спіноза у своїй онтології ототожнює Бога і Природу.

Класична німецька філософія.

Кант. Кант не ставить онтологію поза принципами розуму.

Фіхте, Шеллінг, Гегель стверджують, що буття є результатом розвитку мислення. Тут мислення виявляє свою тотожність із буттям.

Сучасна філософія. Позитивізм. Позитивізм відкидає онтологію як ненаукове знання.

Екзистенціалізм. Гайдеггер показує, що буття варто осмислювати через унікальність ситуації людської присутності. Сартр і Ясперс розуміють буття як неподільну єдність суб'єкта й об'єкта. Ця єдність лежить в основі свободи і відповідальності людини.

Марксизм. Онтологія марксизму розглядає форми руху матерії, розкриває розуміння суспільного буття. Марксизм говорить про онтологію діяльності як про спосіб буття людини.

Посткласична філософія. В посткласичній філософії в онтологічне, тобто буттєве, входить і суб'єктивне, входить людська індивідуальність.

Буття. Буття – це існування, яке виражається зв'язкою «Є».

Коли буття розуміється як існування, як те, що є, то це буття стосується будь-чого, будь-яких речей. Таке буття беззмістовне, абстрактне. Воно байдуже до того, до чого застосується. «Чисте буття».

Коли є визначене буття – «ось це», ця скеля, цей камінь, то це називається «наявним буттям».

Буття розуміють як безпосередню дійсність, яку ще не розділено на явище і сутність. З цієї безпосередньої дійсності починається пізнання. Тут сутність спочатку прихована. Вона на цій стадії не дається для пізнання.

За Гегелем, буття і сутність розрізняються.

Структура буття. Структура буття подається такими категоріями: *якість-кількість-міра*.

Буття розуміється як протилежність свідомості, тобто буття як матерія. Тут ми бачимо опозиційну пару: буття і свідомість. Буття як матерія незалежне від свідомості. Людина охоплює буття своєю діяльністю.

Небуття. Небуття – заперечення буття. Небуття – це не-існування. За Гегелем – це ніщо. Ніщо беззмістовне як і чисте буття, коли від певної речі відокремлюються всі властивості, а залишається лише те, що ця річ – лише є. *Ніщо* і *чисте буття* тотожні. Водночас вони й протилежні, адже фіксують відмінність між існуючими чи неіснуючими речами.

Та чи інша річ виникає зі зникнення попередніх утворень. Наприклад, брунька зникає, коли розпускається квітка. В свою чергу квітка зникає з появою плоду.

Кожне наступне утворення є запереченням, небуттям попереднього утворення. *Буття* і *небуття* – це моменти становлення.

Буття – це філософська категорія, що означає все, що реально існує. Реальність, яка існує об'єктивно, поза і незалежно від свідомості людини –

це об'єктивне буття. Реальність як прояв свідомості людини, прояв людського духу – це суб'єктивне буття.

Форми буття:

- 1) буття речей і процесів;
- 2) буття духовного, ідеального;
- 3) буття людини;
- 4) буття соціальне.

Субстанція. Субстанція – це загальна первинна основа всіх речей. Субстанція є сутністю всіх речей. Субстанція нестворювана і незнищувана. Субстанція є причина самої себе й основа всіх змін.

Матерія субстанціональна, а свідомість – не субстанціональна.

Матерія. Матерія – це філософська категорія для означення об'єктивної реальності, яка дана людині у відчуттях, яку людина намагається пізнати, але при цьому матерія існує незалежно від самої людини.

Існувати – отже, бути об'єктивною реальністю.

Матерія розуміється як сутність, як субстанція, яка лежить в основі єдності всього.

Структурність є властивістю матерії. Структурність матерії характеризує її стан з точки зору перервності і неперервності.

Види матерії: *речовина і поле*. Речовина – все те, що має в основному механічну масу спокою. Поле – це вид матерії, який не має маси спокою.

Рух є спосіб існування матерії. Простір і час є форми існування матерії, тобто буття матеріальних систем.

Простір і час існують об'єктивно і незалежно від свідомості. Простір і час не існують незалежно від матерії.

Простір – це форма буття матерії. Простір характеризується протяжністю, структурністю. Простір характеризується співіснуванням і взаємодією елементів в тих чи інших матеріальних системах.

Час – це форма буття матерії. Час виявляє тривалість існування матерії, матеріальних об'єктів. Час виявляє послідовність зміни станів у розвитку тих чи інших матеріальних систем.

Динамічна концепція часу. Динамічна концепція часу свідчить, що є минуле, теперішнє і майбутнє. Існують події лише теперішнього часу. Минулого буття немає. Воно пішло в небуття, залишивши лише слід в теперішньому. Майбутніх подій не існує. Є лише їхні передумови.

Статична концепція часу. Статична концепція часу доводить, що минуле, теперішнє і майбутнє реально існують одночасно. Не існує поділу на минуле, теперішнє і майбутнє.

Властивості простору і часу. До загальних властивостей простору і часу належать: об'єктивність і незалежність від свідомості людини; їх

абсолютність як атрибутів матерії; нерозривний зв'язок простору і часу між собою, а також з рухом матерії.

Простір – це протяжність, тобто рядоположення і співіснування, зв'язність, неперервність.

Час – це тривалість, одномірність, асиметричність, незворотність.

Слід зазначити, що онтологічні погляди бувають різні, своєрідні. Прикладом може бути такий: «маючи в собі самій внутрішню основу Буття, пізнану як Закон Буття, як Абсолют, людина стає самим Богом» (Жадько 2019: 192). Людина-Бог – це суб'єктивний світ самої людини. Але «люди є рівними у своєму онтологічному статусі» (Ядловська 2018: 209).

Філософія буття науки. Філософія буття науки розглядає існування науки як такої. Предметом розгляду філософії науки є узагальнюючі характеристики науки, а також закономірності науково-пізнавальної діяльності людини.

Дієво-практичне освоєння навколишнього середовища людиною має продовження і поглиблення в інтелектуальній діяльності, а отже, і в науковій діяльності. Людина перетворює навколишнє середовище, а в подальшому буде перетворювати віддалену природу, всесвіт. Людина перетворює середовище знаряддями праці. Людина «олюднює» природу, своєю технікою підганяє природу під умови свого життя, соціалізує. Тварина ж тільки споживає природу. Людина трансформує стихії природи у свої умови, в обставини, які необхідні для свого тіла, щоб не було ні холодно, ні спекотно. Так, наприклад, людина приборкала вогонь. Вона займалась збиранням, а потім зайнялась землеробством, переробкою і перетворенням середовища задля потреб свого тіла. Від такої діяльності розвивалася свідомість. Тобто свідомість має розвиток не тільки від піднесеного споглядання глибин свого існування, а й від діяльності по усуненню проблем, пов'язаних з потребами, від дій, що дозволяють вижити. Коли людина діяла, щоб вижити, діяла з напругою, то запам'ятовувала причинно-наслідкові зв'язки своїх дій. Практичні прийоми в діях, які повторювалися і приводили до корисних наслідків, усвідомлювались людиною і перетворювались на знання.

Власні зусилля людини, які закінчувались успіхами й приносили користь, впорядковувались смисловими схемами в свідомості. Дії людини як успішні дії набували суспільно вироблених значень, торкались кожного, були для всіх, тому що закінчувались успіхом. Так дії людей наповнювались суспільно-індивідуальними смислами. Але суспільство, живучи в цих смислах, дистанціювалося від природи. А в природі багато чого змінювалося, і деякі смисли втрачали сенс, оскільки вже не відповідали істині, яка повинна відображати природу. Однак деякі смисли, деякі значення не втрачали сенс, а визначалися закономірностями суспільно-

історичної діяльності і наповнювалися загальним обов'язковим змістом, перетворюючись у стійкі знання.

Освоєна людиною реальність впорядковувалась. Людська діяльність задає цю впорядкованість, цей порядок, який перетворюється на культуру, на розуміння істини, добра і краси. Тут добро постає як належні норми взаємовідносин між людьми.

Досягнення, які стимулювали потребу в науці – це успіхи суспільної практики в освоєнні світу. Ці успіхи дали можливість виокремити інтелектуальну діяльність, від якоїсь іншої діяльності. Інтелектуальна діяльність у відкритому суспільстві стала цінністю через новачії і розум, коли не сакральні традиції, а новачії набрали значимості. В культурі значимими стали не тільки образи та уявлення, а й поняття як форми об'єктивного, загального і глибокого розуміння дійсності скажімо, глибокого розуміння реалій. Світ як явище, світ, який даний людині у її відчуттях, і сутність цього світу не співпадають. Сутність прихована за явищами. Тому для пристосування до цього світу є потреба пізнання сутностей, пізнання – аж до першооснов буття.

Буття науки в історії. Наука виникла у Давній Греції у V–IV столітті до н.е., коли виникло вчення про природу. Надалі значним етапом розвитку науки є Європа XIII–XIV століть, коли проходила енциклопедизація знань. Наступним значним етапом розвитку науки була наукова революція XVI–XVII століття, яка зробила науку класичною, здобула рівень експериментального природознавства.

Наука. Наука має такі головні аспекти: діяльність вченого, нове знання, інститути.

Наука – це спеціалізована дослідницька діяльність, результатом якої є нові істинні знання. Нові істинні знання втілюються в текстах, формулах, графіках. Тексти, формули, графіки – це результат наукової роботи.

Щоби отримати результат науково-дослідницької діяльності, потрібні певні засоби.

Засобами в науково-дослідницькій діяльності є прилади, моделі, мова.

Наука – це узагальнена система вже набутого істинного знання про закономірності природи, людини, суспільства. Наукове знання відрізняється від філософського знання, ідеологічного знання, знання, яке несе в собі мистецтво. Наукове знання відрізняється від релігійного знання.

Особливості наукового знання.

Наукове знання – це предметне знання. Основою предметності є факти і закони.

Наукове знання – це об'єктивне знання. Хоча можуть бути і суб'єктивні додатки в гуманітарних науках.

Наукове знання – це обґрунтоване знання.

Наукове знання – це дисциплінарне знання, предметно визначене в певній дисципліні зі своїми межами.

Наукове знання – це теоретичне знання, тобто абстрактне категоріально-понятійне, з логічно впорядкованою послідовністю.

Наукове знання втілюється спеціальною мовою, мовою категоріально-понятійною, або мовно-знаковою.

Наука інституалізована. Наука існує як соціальний інститут у формі академічних установ. Це система соціальних установ, наукових установ з офіційним статутом і нормами професійної етики.

Онтологія вимальовує буття як таке, що придатне для життя і розвитку. Яким же повинне бути буття? Таким, яке дозволить існувати людині, дасть можливість. Буття має дозволяти існувати людині.

ФІЛОСОФІЯ СВІДОМОСТІ

Філософія свідомості (загальні положення). *Свідомість.* Свідомість – це властивість високоорганізованої матерії. Свідомість – це вища форма відображення, ідеальний образ матеріального світу. Свідомість є продуктом суспільно-історичного розвитку. Свідомість є регулятором цілеспрямованої діяльності людини з втілення свого ідеалу безпечного майбутнього стану для себе і для інших.

Свідомість – це прояв людського духу, який пов'язаний із пізнанням. Тут пізнання робить реальність відомою, робить зміст цієї реальності відомою. При цьому реальність приймає предметно-мовну форму знання. Свідомість опредметнюється опосередковано у знанні. А от «несвідомий» прояв духу опредметнюється безпосередньо у знанні.

Свідомість є феномен діяльності, а не субстанційності, феномен не субстанційний. Тобто свідомість здійснюється в своїх інтенціях. Більше того, свідомість має трансцендентальну спрямованість на зовнішній світ, у всіх своїх інтенціях на цей зовнішній світ.

Опредметнено-мовні значення є результатом проведення свідомістю своїх інтенцій на зовнішній світ. Тут опредметнено-мовні значення набувають онтологічного статусу об'єкта, об'єкта матеріального або ідеального. Наприклад, скульптура.

Свідомість спрямовує себе на реальний світ в пізнавальному напрямку, тобто пізнавально. Свідомість трансформує цей реальний світ в ідеальний світ.

Свідомість зводить натуралістичність реального світу, трансформуючи її в ідеальний світ. Свідомість також зводить психологічні прояви «несвідомого», теж трансформуючи їх в ідеальний світ.

Свідомість – це прояв людської суспільної життєдіяльності. Тому свідомість має суспільний характер. Суспільний характер свідомості

проявляється у таких формах, як філософія, релігія, наука, мистецтво, мораль.

Свідомість опосередкована, теоретична. Тобто свідомість – це і мислення. Мислення не спрямоване на саме себе. Отже, мислення – це опосередкована теоретична свідомість, яка спрямована не на саму себе, а на предметний зовнішній світ. Розум – це також теоретична свідомість, яка тотожна тим чи іншим закономірностям, притаманним об'єктивному світу.

Розсуд і здоровий глузд. Розсуд треба розуміти як певне логічне міркування, а здоровий глузд – як певне життєво-практичне міркування. І мислення, і розум, і розсуд, і здоровий глузд – все це прояви свідомості.

Самосвідомість. Самосвідомість – це свідомість, у якій пізнавальна активність спрямована на саму себе.

Наслідком самосвідомості є те, що людина вирізняється зі світового загалу. Також наслідком самосвідомості є те, що людина може поглянути на себе «ззовні».

Завдяки самосвідомості внутрішній світ людини актуалізує екзистенцію, характеристиками якої є трансцендентально-унікальні стани індивіда.

Позасвідоме. Позасвідомість – реальність психічного життя людини, що протистоїть свідомості. Ця реальність існує за межами свідомості. Позасвідомість спонтанно представляється (тобто проявляється) у свідомості. Однак позасвідоме може взагалі не проявлятися у свідомості.

За Кантом, позасвідоме пов'язане з інтуїцією.

Свідомість формується під впливом соціального середовища, а позасвідомість дається людині від народження.

Імпульси позасвідомості постійно «атакують» свідомість, але розуміння реалій суспільного життя не дають людині можливості втілити ці імпульси в життя.

За Фрейдом, виникає процес витіснення. Імпульси позасвідомого повертаються назад до свого джерела. Але ці імпульси можуть сублімувати. Сублімація – це коли імпульси позасвідомого виражаються символами у формах культури, в її артефактах.

Підсвідоме і надсвідоме. У позасвідомому розрізняють підсвідоме і надсвідоме. Підсвідоме – це сновидіння, психічні травми, комплекси. Надсвідоме – це інтуїції зрілої особистості, її творчий процес. Тут людина у своїй творчості розкриває власні глибинні можливості в інтуїціях.

Позасвідоме – морально амбівалентне, коли вчинок людини проходить поза її свідомістю. Несвідоме – інфантильна свідомість, стан не проявленого в людині, коли людина, оцінюючи себе з морального, ціннісного боку, робить несвідомий вчинок.

Самосвідомість особистості. Самосвідомість особистості – це усвідомлення людиною своєї специфічності, усвідомлення своєї особистісної специфіки.

Самосвідомість виражає сутність внутрішньо-глибинного світу особистості. Тут «Дух виступає двома образами: як витвір, тобто результат творчої дії, і як самодостатня сутність (субстанція)» (Халапсис 2017: 265).

Особистість у своїй самосвідомості сприймає себе як суспільно значущу цілісність. При цьому людина бачить в собі свою неповторну індивідуальність. Вона сприймає свої прояви як прояви творця самих суспільних відносин. Адже самосвідомість особистості взагалі має вияв лише в процесі суспільних взаємовідносин.

Самосвідомість особистості формується відповідно до індивідуально-суспільних ідеалів. При цьому формується як самопізнання людини, включаючи в себе як самооцінку, так і її саморегулювання. Йде також формування емоційно-ціннісного ставлення людини до самої себе.

Постпозитивізм про індивідуальну свідомість в науці. Теоретики постпозитивізму вважали, що їхня філософія і є філософією науки. Позитивізм розвинувся в неопозитивізм, тобто в логічний позитивізм. Неопозитивізм, або логічний позитивізм, вважав що філософія науки – це логіка науки, мова науки і її логіка. Неопозитивізм вважав, що закони логіки визначають наукове знання, а філософія лише рефлектує над структурами цього наукового знання. Тут основою філософської рефлексії є логіко-семантичний аналіз. Такий аналіз прояснює висловлювання. Основою прояснення висловлювань є верифікація. Верифікація проводиться таким чином, що філософ співставляє висловлювання з фактами досвіду. Висловлювання, підтверджені досвідом, є істинними висловлюваннями або «протокольними висловлюваннями». Протокольні висловлювання є основою пізнавальних процесів, основою подальших інтегрованих систем наукового знання.

Для подальшої інтегрованої системи наукового знання потрібно розробляти уніфіковану наукову мову. Як вважає неопозитивізм, для такої мови необхідно очиститись від метафізичних категорій. Але неопозитивізм у своєму очищенні звужився до мовно-логічних процедур, хоча й виникали нові наукові дисципліни, які постійно додавали нові нюанси. Нові мовні нюанси вказували на неможливість створити уніфіковану наукову мову. Причому тут не тільки висловлювання про конкретні факти, але й висловлювання узагальнюючого характеру про ті чи інші закономірності, що є основою в науці. Втім загальні висловлювання не підлягають верифікації. Абсолютизація формально-логічних процедур буде такі теоретичні структури, такі теоретично сконструйовані системи, які

безпосередньо не відповідають процесам експериментально-пізнавального характеру, стаючи доволі далекими від дійсних експериментально-пізнавальних процесів.

Загальні висловлювання філософа не підлягають верифікації. Однак ці висловлювання є основою для рефлексії, для аналізу онтології, гносеології, аксіології.

Неопозитивізм у своїй філософії використовував вже вироблене наукове знання. Неопозитивізм обґрунтовував знання, яке вже було. Але неопозитивісти не торкалися процесу особливостей виникнення нового знання. Процес появи знання вони залишали для психології, а не для філософії. Тому процес появи нового знання вони залишали поза свого логіко-методологічного аналізу.

Після позитивізму і неопозитивізму виникає аналітична філософія, яка звертає увагу не на логіку міркувань, а на те, наскільки ці міркування відповідають реальному науково-пізнавальному процесу. Аналітична філософія виявляє джерела наукового знання, закономірності розвитку наукового знання, а не тільки його структури. Тобто в аналітичній філософії наука розглядається в процесі історичного розвитку, розглядається виникнення і розвиток наукових ідей, а не тільки логіка яка присутня в науці. Аналітична філософія каже про важливість філософських сентенцій для науки. Аналітична філософія приділяє увагу революційним змінам в науці, коли знання переглядаються.

Олександр Койре (1892–1964) вказував на зв'язок філософського і наукового дослідження. Він показав, що наукові революції змінюють філософські системи. В історії є чіткий зв'язок наукового і філософського.

О. Койре розкрив можливості зародження наукових ідей. І тут він зазначав, що науково-пізнавальна діяльність вченого взаємодіє з філософським, а також і з релігійним мисленням. Така взаємодія є унікальною духовною атмосферою, яка впливає на вченого і допомагає здобувати наукові знання.

О. Койре був прихильником дискумулятивізму. Він зауважував, що ідеї Г. Галілея та І. Ньютона є ідеями революційними. Ці ідеї не надані повсякденним досвідом, який був раніше, і тому не є продовженням узагальнень фактів. На продовження узагальнення фактів вказували теорії кумулятивістів. Механіка Г. Галілея та І. Ньютона – це нова механіка. Ця механіка має принцип інерції. Рух за інерцією по прямій – це факт який виходить не з емпірії. Людський досвід такий факт спростовує. Тому факт нової механіки – це факт як результат оперування ідеальними об'єктами в мислених експериментах. Це факти, які отримані абстрактно-логічними методами, отримані теоретично.

До класичної механіки Г. Галілея та І. Ньютона інерція не враховувалась, а бралось очевидне, тобто той факт, що тіло рухалося до свого місця «природою» даного. Наприклад, важке йде вниз до свого «природного» місця, а легке – вгору до цього ж «природного» місця. Тобто до Г. Галілея та І. Ньютона дослідники, розмірковуючи, висловлювали очевидне. Г. Галілей та І. Ньютон своєю класичною механікою кардинально змінили наукове знання, революційно змінили. Були отримані пізнавальні здобутки. І це не просто кумулятивне накопичення знань. Це нове знання, революційне знання.

Робін Джордж Коллінгвуд (1889–1943) вказував що значення природознавчих законів для людини вимірюється за їх важливістю завдяки філософським концепціям, завдяки їх позанауковим, метафізичним уявленням.

Коллінгвуд стверджує, що індивідуальна свідомість – абстрактна, тобто не рефлексивна і несистемна, але спорадична. А от людський дух розгортається від цієї абстракції до конкретних форм. Першим етапом розгортання людського духу є мистецтво як абстрактні чуттєво-образні уявлення. Ці уявлення є інтуїтивними. В них нема розрізненості на уявлення істинні та уявлення хибні. Подалі мистецтво перетворюється в критику естетичного характеру. Ця критика інтуїтивності протиставляє дискурсивності. За Коллінгвудом мистецтво опосередковується релігією. Релігія ж вже має більшу конкретику, оскільки вона вже сповідує певну істину. Релігія орієнтується на певну вищу істину, на істинність взагалі. Однак істина релігії, а отже, і вся її чуттєво-образна сфера, містифікується. А от наука не містифікує. Наука впорядковує дійсність. Впорядковуючи дійсність, наука тим самим її конкретизує, конкретизує її сприйняття. Математизм і матеріалізм науки конкретизують дійсність. Але в науці присутня абстрактність, а також ірраціональність. Ірраціональність в науці вказує на недостатність рефлексивності. Високий рівень рефлексивності можна бачити в філософії.

Коллінгвуд визнає ірраціональне невід’ємним аспектом наукової раціональності. Тому він вважає, що неможливо раціонально пояснити евристичні новації наукових досліджень. Проте ці новації вказують на розвиток науки, хоча вони не рефлексувались, не планувались і не прогнозувались. Тобто ірраціональне – це важливий компонент наукової раціональності.

Майкл Полані (1891–1976) вважає, що люди, які проводять наукові дослідження, мають від того індивідуальну майстерність пізнавальної діяльності. У вченого ця майстерність виробляється безпосередньо коли він спілкується з досвідченим майстром. І це індивідуально-унікальна

майстерність, яку неможливо виразити уніфікованою мовою. Індивідуально-унікальна майстерність вченого має в собі ідейні мотиви цього вченого. Вагомою є його дослідницька зацікавленість, тобто внутрішній неповторний досвід.

У науці немає повністю об'єктивного стандарту раціональності. Натомість мають важливе значення і стиль, і смак, і спосіб відображення. Тобто в науці все так само, як і у релігії або в мистецтві.

М. Полані зазначав, що науковий досвід вченого, який міститься в його книгах, в його текстах, фіксує частку знання. Такий досвід є об'єктивним знанням про предмет дослідження. Такий досвід є деперсоналізованим знанням. Але вчений має в собі знання про те, як робляться наукові відкриття, знання, які мовно не виражені, однак вони смислотворюючі, індивідуально-інструментальні. Це багатоплановий неповторний духовний та природний потенціал вченого. Тобто, за Полані, існують речі, про які ми знаємо, але не можемо сказати. Коли вчений в процесі дослідження сприймає, спостерігає, вживає мову, коли він експериментує, то його творчі акти містять в собі і неявні компоненти. За М. Полані існує як явне, так і неявне знання. Явне – це коли в процесі пізнання увага вченого зосереджується на цілісності об'єкта. Неявне – це коли присутнє уявлення про те, якій меті служить об'єкт у складі цілісності. Неявне знання присутнє, коли є особисте спілкування вчених.

Карл Раймонд Поппер (1902–1994) вважає що наука – це певний аспект суспільного життя. Тому вона і змінюється разом з цим суспільним життям.

Філософ своєю науковою теорією хоче вловити світ. Він закидає свою теорію, як рибалка закидає свій невід. Теорія як основа наукового знання багато чого пояснює, пояснює з високою точністю. Тому через теорію можна прогнозувати, передбачати майбутнє, адже вона перевіряється. Хоча К. Поппер вказує, що перевіреність теорії – це багато практичних і мислених експериментів, а не просто логічне обґрунтування або емпіричне підтвердження.

Теорію перевірити фактами досвіду – це замало. Світ змінюється. І те, що вчора здавалося достовірним, завтра може бути невірним, хибним. Тому верифікація неопозитивістів – як перевірка теорії на істинність, перевіркою фактами досвіду – може завести в оману. Поппер вважає критерієм істинності не верифікованість, а фальсифікованість системи тверджень. Фальсифікація встановлює розбіжність фактів, що свідчить про невідповідність теорії фактам. Тобто фальсифікація виявляє помилки.

За Карлом Поппером поглиблені теорії формують точніші твердження, описують і пояснюють більше фактів. Проте поглиблені теорії

стикаються з великою кількістю різноманітніших фактів. А наукова дискусія, яка основана на критиці, перевіряє і спростовує теорії. Поппер вказує, що змістовністю, логічністю і простотою треба перевіряти і спростовувати теорії. Тут наукова критика – це чітке окреслення проблеми. Для її розв'язання висувається гіпотеза. Коли гіпотеза витримала перевірку критикою, то вона стає теорією. Наукове знання зростає, коли є критика, спростування і поглиблення теорій. За К. Поппером ніщо не може бути вільним від критики. Критика – це фундаментальна методологічна складова науки. Без критики нема розвитку наукової думки. До істини можна наблизитись, якщо критикою усунути все хибне. Критичний раціоналізм проводить розмежування науки й не-науки. Поппер наголошує на важливості відмежування евристичної методології від догматичної, щоб відділити евристичну науку від догматичної. На думку Карла Поппера теорії, які спростовані факторами досвіду, повинні відкидатися і змінюватися новими. Фальсифікаціонізм Поппера каже, що зростання наукового знання відбувається, коли по-перше окреслюється проблема, по-друге висувається гіпотеза для розв'язання проблеми, потім робиться критика цієї гіпотези, від чого усуваються усі недоліки, і нарешті виявляється нова проблема – за допомогою поліпшеної таким чином гіпотези, яка постає вже теорією.

За К. Поппером нашу реальність охоплюють світ фізичних об'єктів, світ суб'єктивних станів свідомості, станів психічних, ментальних і світ об'єктивного змісту мислення. Світ об'єктивного змісту мислення – це гіпотези, теорії, проблемні ситуації, проблемні проекти. Але всі ці світи взаємодіють через світ суб'єктивних станів свідомості, світ станів психічних, ментальних.

Наукове мислення – це світ об'єктивного змісту цього мислення. Це теорії і ідеї, які можуть розгортатися не прогнозовано для авторів цих теорій та ідей і можуть мати непрогнозовані наслідки.

Світ об'єктивного змісту мислення може також висвітити світ суб'єктивної свідомості, особливо суб'єктивні процеси мислення вчених.

Наукова мова. При розробці єдиної загальнонаукової досконалої мови потрібно враховувати креативність і багатозначність мови. Адже у різних мовних практиках одне і теж слово може набувати різного значення. Проте мовлення є компонентом діяльності, практики. Від того мова, хоч і є сукупністю мовних ігор, але ігор за досить гнучкими правилами, тими правилами які обумовлені особливостями суспільної практики. Мову і мовлення можна перевести в ігрову площину, з пізнавальної площини – в ігрову.

Смислова багатозначність і висока варіантність структурних компонентів мови обмежують її для наукового вжитку, адже наука описує певну

ситуацію, таку, що досліджується вченим. Мова ж – це засіб комунікацій у найрізноманітніших ситуаціях. Наукова ситуація – це одна з них. Тому мова науки не може існувати поза мовою загального вжитку. Мова загального вжитку є природною основою наукової мови. Мова науки – це штучна мова з однозначними трактуваннями. Мова науки – це мова точна, предметна, понятійна, об’єктивна, адекватна, символічна, формалізована. Вона має специфічність термінології. Тому, наукова мова – це мова однозначних висловлювань. Однозначність дає можливість міркувати логічно.

Наукові положення в цілому і онтологічні теорії, які є узагальненнями наукових положень, вказують на те, що головна цінність – це буття не просто як таке, а буття людського життя. І мета людини – зробити певне буття людського життя, яке матиме перспективи в майбутньому. А це означає, перш за все, що необхідно захистити людське буття.

Онтологія суб’єктивна, тобто філософія свідомості перетворює суб’єктивність форми в об’єктивність змісту, роблячи все індивідуально неповторне корисним для життя, для майбутнього розвитку. І яка має бути свідомість? Свідомість має бути цілеспрямованою на спасіння від майбутніх катастроф. Тут філософія свідомості – це цілеспрямованість на спасіння.

Розділ 3

НАУКОВІ ЗНАННЯ – СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ ГНОСЕОЛОГІЇ ТА АКсіОЛОГІЇ

Когнитивна психологія та інші науки отримали чіткі уявлення про процеси пізнання, отримання істини, про цінності людини. На базі цих знань філософія збудувала структуру і систему основних загальних істин, які дають загальну світоглядну картину світу з приводу гносеології та аксіології. І для початку продемонструємо ці істини гносеології і аксіології. Наукові факти когнитивної психології, наукової методології, антропології та інших наук інтегрують в цілісні світоглядні уявлення про отримання об'єктивних істин. Так формують гносеологічну теорію філософії. Продемонструємо основні положення гносеології, які інтегровані на основі основних загальних істин науки, істин верифікованих, перевірених практикою.

ГНОСЕОЛОГІЯ

Філософія пізнання – гносеологія (загальні положення). Філософія пізнання, або теорія пізнання, або гносеологія, визначає закономірності і закони, за якими людина виробляє об'єктивно істинні знання про об'єктивно і реально існуючий світ.

Теорія пізнання розглядає як донаукове, так і наукове пізнання світу, займається вивченням досвіду того, як вести наукові дослідження. Теорія пізнання вивчає досвід того, як проводяться наукові дослідження. Теорія пізнання досліджує відношення знання людей до об'єктивної реальності, до того, як той чи інший закон існує в дійсності об'єктивного світу.

Метод теорії пізнання. Тут метод розуміється як ідеальне відтворення людським розумом тих чи інших явищ у певних категоріальних системах, у структурних комплексах категорій.

Теорія пізнання розглядає процес пізнання, виявляючи оптимальні шляхи щодо отримання об'єктивної істини.

Теорія пізнання систематизує знання, обґрунтовує їх розташування в категоріальних структурах.

Теорія пізнання формулює критерії істини. Теорія пізнання визначає, як, яким чином використовувати істини на практиці.

Категорії теорії пізнання. Категорії теорії пізнання – це суб'єкт пізнання, пізнавальні здатності суб'єкта, тобто відчуття, сприймання,

уявлення, мислення, розум. Це також об'єкт пізнання, пізнавальна діяльність як застосування пізнавальної здатності для досягнення істини, знання, теоретичні і практичні знання, істина як мета пізнавальної діяльності, досвід як практика, яка навантажена індивідуальними і суспільно-історичними особливостями.

Сенсуалізм. Сенсуалізм в теорії пізнання – це коли перевага надається чуттєвій пізнавальній здатності, коли відчуття вважаються єдиним джерелом знань.

Емпіризм. Емпіризм в теорії пізнання – це коли вважається, що чуттєвий досвід відіграє головну роль у творенні нових знань, а мислення та його форми є лише засобами впорядкування чуттєвого досвіду.

Раціоналізм. Раціоналізм у теорії пізнання – це коли мисленню відводиться провідна роль, коли розум розуміється як джерело і критерій істинності знань.

Апріоризм. Апріоризм, апріорі в теорії пізнання – це коли з процесу творення знання вилучають досвід.

Агностицизм. За Д. Г'юмом, агностицизм заперечує можливість пізнання світу.

Близькими до теорії пізнання вважаються реалістичні, феноменологічні, прагматичні, аналітичні, психологічні теорії.

Реалістичні теорії. Реалістичні теорії виходять з розуміння незалежності об'єкта пізнання, з розуміння можливості відображення об'єкта пізнання в мисленні людини. До реалістичних теорій належать такі теорії, як діалектико-матеріалістична теорія пізнання К. Маркса, причинний реалізм, представлений Б. Расселом, критичний реалізм філософії Сантаяни, неореалізм філософії Д. Мура.

Феноменологічні теорії. Феноменологічні теорії тільки явища вважають реальністю, а пізнання цих явищ – це концептуальне упорядкування даних безпосереднього досвіду. Представники феноменологічної теорії: Гуссерль, Кассирер, Шелер.

Прагматичні теорії. Прагматичні теорії зосереджуються на формулюванні знань, використанні концепцій утилітаризму, інструменталізму. Представники прагматичної теорії: Джеймс, Дьюї.

Аналітичні теорії. Особливість аналітичних теорій полягає в тому, що тут широко використовують мовно-лінгвістичні й логічні засоби та ідеї. Представники аналітичної теорії: Карнап, Поппер.

Психологічні теорії. Особливість психологічних теорій полягає в тому, що тут використовують категорії психічного, через що розуміються пізнавальні процеси, пізнавальні здатності людини. Представником психологічної теорії вважається Піаже.

Пізнання як предмет філософського аналізу. Пізнання – це процес здобування знання. Пізнання – це суспільно-історичний процес взаємодії суб'єкта і об'єкта, де суб'єкт активно вибирає об'єкт і визначає щодо нього свою мету.

Людина в процесі пізнання як відображає, так і відтворює об'єкт в своїй свідомості. Об'єкт пізнання відтворюється людиною у вигляді чуттєвих образів, або раціональних понять. Людина в процесі пізнання застосовує ті засоби відображення об'єкта, які відповідають певній природі об'єкта. Музикант застосовує символи, філософ – поняття.

Зміст ідеальних образів і понять, які відтворює людина, містить в собі істинність знання.

Пізнавальна діяльність людини реалізує пізнавальні цілі. Тут знання є результатом пізнавального процесу.

Кінцева і завершальна мета процесу пізнання – це отримання об'єктивної істини.

При спостереженні людина, напружуючи свої органи відчуття і сприймання, безпосередньо контактує з об'єктом пізнання. Надалі людина своїм мисленням та розумом опосередковує об'єкт. Мислення і розум надають осмислення відчуттям та сприйманням.

Взаємодія відчуттів та розуму (або чуттєвого та раціонального) виробляє об'єктивне знання.

Залежно від характеру взаємодії чуттєвого та раціонального виділяють два рівні пізнання: емпіричний і теоретичний.

Емпіричний рівень пізнання – це коли домінує чуттєве при творенні знання. Тут знання набирає форми різноманітних фактів, які в подальшому систематизуються. Це емпіричне знання.

Теоретичний рівень пізнання – це коли домінує раціональне при творенні знання. Тут знання формується у вигляді абстракцій, які в подальшому структуруються та систематизуються в певних узагальненнях. Це теоретичне знання.

Рушійною силою пізнання є *суспільно-історична практика*. Суспільно-історична практика формує самі запити на знання. Ця практика і споживає здобуті знання.

Процес пізнання поєднує чуттєве і раціональне, емпіричне і теоретичне, поєднує практику і теорію, тобто практичне і теоретичне.

Пізнання є складовою будь-якої діяльності людини. Нехай це буде діяльність виробнича чи споживча, перетворювальна чи виконавча.

Є донаукове пізнання, яке отримує знання в щоденній життєдіяльності й закріплює це знання в буденному досвіді. Але є наукове пізнання, яке перевірене на істинність в структурах і системах знань. Також є познаукове

пізнання. Таке пізнання здійснюється в ненауковій сфері діяльності, тобто в художній, політичній, правовій. Позанаукове пізнання, як і наукове, закріплюється у формах суспільної свідомості.

Істина. Істина – це вираження сутнісного змісту, це мета пізнавального процесу. Істина є результатом пізнавального процесу – як істинне знання. Істинне знання адекватно відображає реальність у свідомості людини, реальність як об’єктивну, так і суб’єктивну, притаманну певній індивідуальній свідомості.

Коли пізнавальний образ відповідає знанням реального стану речей в дійсності, як вони є, то можна казати про істину. Ця істина за своїм змістом не залежить від суб’єктивного світу людини. Ця істина – об’єктивна. Але ця істина як пізнавальний образ повністю не збігається з об’єктом. Об’єкт пізнання має пізнавальну невичерпність. Світ змінюється. Тому істина не є чимось незмінним. Істину не можна розглядати як дещо повністю статичне. Пізнання істини – це процес наближення до повноти відтворення реального стану речей.

Те чи інше знання є істинним:

– по-перше, коли об’єкт пізнання розглядається таким, який він є сам по собі і як він існує в об’єктивній реальності;

– по-друге, коли об’єкт розглядається в усій своїй якісній різноманітності, в усіх своїх взаємозв’язках і опосередкуваннях, і взагалі, коли об’єкт розглядається в усій своїй багатостатності;

– по-третє, коли за достовірне приймається знання, обґрунтоване логікою і практикою, обґрунтоване теоретично і емпірично.

Істина як продукт пізнання має ціннісне значення в сфері культурних відносин. Служіння істині в сфері культурних відносин набуває морального звучання.

Конкретність істини. Істина завжди конкретна. Істина є ідеальним утворенням. Тому вона має загальний, отже, абстрактний характер. Але дійсність, в якій існує істина, завжди конкретна. Тобто тут ми бачимо невідповідність між абстрактністю істини і конкретністю дійсності.

Те чи інше знання істинне, має істинний характер в теоретичному плані, якщо це знання виникає на певній об’єктивній основі. Істинне знання не може поривати з об’єктивною основою буття.

Ті чи інші знання зберігають конкретність істини в практичному плані, коли вони адекватні, адекватні в своїх ідеальних засобах, спрямованих на потреби людини, адекватні змінам тих чи інших речей, змінам, потрібним людям.

Конкретність істини досягається сходженням від абстрактного до конкретного. При цьому думка людини наближається до конкретної дійсності.

Абсолютна істина. Абсолютна істина – це істина безумовна, безумовно-правильна. І тут ми маємо певну статичність. Але істина не статична, а перебуває у розвитку. Тобто істина – це процес.

Абсолютна істина виглядає як завершальна стадія пізнання, коли граничні протилежності тотожні, тотожною є також свідомо і несвідомо діяльність людини, тотожні – мислення і буття.

Пізнання постійно поглиблюються. Попередня система знань входить в нову, більш розвинену систему знань. Наприклад, класична механіка входить в теорію відносності.

Пізнання поглиблюються. До вже набутих істин постійно додаються нові. Тут абсолютна істина виглядає як сума відносних істин. Сума відносних істин – це досягнення повноти. Але попередні стадії пізнання відносні. Наприклад, закони класичної механіки абсолютно істинні для малих швидкостей. Тут абсолютна істина виглядає як поглиблення пізнання.

Філософія науки про знання. Томас Самюель Кун (1922–1996) розробляв концепцію наукових революцій. Т. Кун доводив, що наукова революція може здійснюватися коли йде розвиток – як науковий так і позанауковий, розвиток загальний, соціокультурний. Кун критикує кумулятивістське розуміння зростання наукового знання. Хоча і є періоди в науці, коли це зростання відбувалося кумулятивно. Однак до вчених приходить нове бачення природи, і починається нове тлумачення цієї природи. Оце нове – альтернативне. Отже, не може бути кумулятивістським. Тобто відбувається революційна зміна всієї системи знань про природу. І це – наукова революція. Т. Кун називає наукову революцію «зміною парадигм». На його думку, парадигма – це система теорій та ціннісних висновків, які науковці вважають основою. Парадигма – це сукупність переконань і цінностей, які характерні для членів певної наукової спільноти. Цю теорію визнано найкращою, біля неї об'єднуються вчені. Надалі вчені аналізують явища, спрогнозовані парадигмальними теоріями. Від того парадигмальні основоположення переінтерпретуються і розширюються, захоплюючи нові об'єктивні явища. Наука не тільки систематизує, а й класифікує, наводячи лад, просуває нові теорії та відкриття. Ці нові теорії та відкриття стають парадигмальними, коли від них більше ефективності, тої ефективності, яка стимульована перспективною успіху.

Томас Кун зазначає, що в науковому товаристві виникають проекти, які альтернативні парадигмі. Ці проекти створюються вченим світом неавтономно, створюються в ході гри. Коли виникають нові факти, то на їх основі в ході гри виникають альтернативні проекти. При цьому

порушуються надані парадигмою очікування. В таких порушеннях очікувань важливе місце займає випадковість. Такі порушення очікувань не дозволяють вирішувати проблеми за правилами парадигми. І парадигма стає ненадійною. Проте вона необхідна деякий час науковцям для дисциплінації знання. З часом розробляються та впроваджуються в пізнавальну практику засади нової парадигми. Наукова революція – це перехід від застарілої парадигми до нової. І коли вже відбулася наукова революція то альтернативна парадигма, яка була в протиріччі до офіційно прийнятої парадигми, стає видатним відкриттям у поясненні природи. Нова парадигма неспівмірна зі старою, адже змінюється загальна картина природи. Вчені бачать в цій картині те, чого раніше не бачили. Вони зазначають, що нова парадигма більш ефективна своїми пізнавальними можливостями, здатна краще вирішувати проблеми.

Томас Кун вказує, що зміна парадигми змінює мову. Для зростання наукового потрібен вплив позанаукових чинників, таких як особистісні, соціокультурні, історичні.

Імре Лакатос (1922–1974) розробляв концепцію конкуруючих дослідницьких програм. Він стверджував, що історія науки без філософської історії – сліпа. Історії потрібні певні теоретичні настанови.

І. Лакатос вказував, що нова, краща теорія може пояснити контрафакти. Ця теорія, прогнозує появу цих контрафактів.

Існував спосіб фальсифікації як процедури емпіричних перевірок. Лакатос вводить фальсифікацію як процедуру історичних порівнянь. Об'єктом порівнянь є комплекси теорій, а не якась окрема теорія. Комплекси теорій існують на основі генетично пов'язаних принципів. І це є дослідницька програма. Дослідницька програма має цілісну систему визначальних теоретичних постулатів, які не змінюються. Але тут є гіпотези, які змінюються, пристосовуючись до нових умов дослідження. Дослідницька програма має евристичну особливість, яка, вирішуючи пізнавальні завдання, вимальовує перспективу. Але ця дослідницька програма не приймає ті факти, що виходять за межі компетенції. Дослідницька програма повинна прогнозувати появу нових фактів. Тут теоретичне зростання повинно випереджати емпіричне, яке тільки пояснює факти.

Імре Лакатос стверджує, що повинна бути конкуренція дослідницьких програм. Завдяки конкуренції зростає наукове знання. Програма має більше пояснювати, а інакше вона усувається від пізнавальних процесів.

Стівен Тулмін (1922–1999) розробляв еволюціоністську концепцію науки. Він доводить, що наука – це повністю історичний продукт. Отже, треба з'ясувати, яким чином логічні структури повинні обслуговувати

раціональну діяльність людини, яким способом змінювати в пізнавальному процесі процедури міркування, виявляти, як ті або інші процедури міркування адаптують до нового. І це буде вже не формально-логічне дослідження.

Джеральд Холтон (народ. в 1922) розробляв концепцію «тематичного аналізу» науки. Тематичний аналіз науки проходить у контексті особистісних ціннісних орієнтацій науковця, його схильності до певної теми. Теми задають актуалізацію питань. Певна тема потребує обрання певних методів дослідження.

Теми є з неявною та явною проблематикою, з неявними та явними настановами.

Тематики, тематичні рішення зумовлюють індивідуальність дослідника значно більшою мірою, ніж його світоглядність, більше, ніж вже існуюча парадигма в науці. Тематичні рішення більше зумовлюють індивідуальність дослідника, ніж його соціальне оточення.

Одна з руйнівних сил зростання наукового знання – це конкуренція «тем».

Проблему виникнення нових наукових тем може вирішувати когнітивна психологія – у зв'язку з розглядом індивідуальної наукової діяльності.

Пол Фейєрабенд розробляв концепцію «епістемологічного анархізму» як концепцію антикумулятивістську і антираціоцентричну. Він зазначає, що наукове пізнання потребує того, щоб теорії узгоджувались як з фактами, так і з науковою традицією. Повинні висуватися альтернативні теорії, оскільки співставлення альтернатив дає можливість виявити недоліки, які має теорія.

Теорія не може пояснити всіх фактів. Тому для ефективності не варто брати до уваги ті факти, які зовсім не вписуються в теорію. Через альтернативні теорії можуть бути досліджені нові факти. Спостереження за фактами має теоретичне забарвлення. Просто голих фактів, без цього теоретичного забарвлення не буває. Але такий підхід може перетворюватися на теоретичну заангажованість. А альтернативні теорії допомагають знімати цю заангажованість, допомагають бачити факти під іншим кутом зору, пояснювати факти іншою мовою.

Бачити дійсність по-іншому можна завдяки новим методам та засобам пізнання. Наприклад, дослідник виходив з природної довіри до людського сприйняття. А от, наприклад, такий засіб пізнання, як телескоп, показав людині відносність людського сприйняття (скажімо, руху і спокою). Телескоп як метод пізнання штучно звужив і перетворив емпіричну сферу людського дослідження. Фейєрабенд приходив до висновку, що нова концепція може бути розроблена без істотної чуттєво-досвідної основи,

поза пізнавальною традицією. Такою є, наприклад, нова космологічна концепція.

З точки зору існуючої раціональності нова позиція, яка народжується у вченого, свідчить про ірраціональність. Просто аргументація перекреслює позицію, яка була. Однак прогрес науки потребує ірраціонального, спонтанного, потребує найдивовижніших версій. Епістемологічний анархізм Пола Фейерабенда – це мова про спонтанне розмноження найдивовижніших версій. Розмноження найдивовижніших версій орієнтує дослідника на продукування нових гіпотез, конкуруючих між собою, включаючи і абсурдні гіпотези, і гіпотези ненаукового характеру.

Методологічні правила в науці працюють як явно, так і неявно. Неявно – це коли дослідник керується цими правилами інтуїтивно, а не не свідомо.

Пол Фейерабанд зауважує: коли дослідник дивиться на нові явища з позицій альтернативного характеру, з якихось інших позицій, то ці нові явища розкриваються досліднику більш глибоко.

Для об'єктивного пізнання необхідна різноманітність думок. Це різноманіття показує, що неможлива єдина істина. А отже, неможливим є і єдино правильний метод, який веде до єдиної істини. Метод повинен заохочувати різноманітність думок. Такий метод сумісний з гуманістичною позицією.

Щоби рухатись вперед у своєму розвитку науковець повинен користуватися і позанауковими пізнавальними напрацюваннями. Позанаукові форми знання допомагають відкривати нове в науці. Анормальності також допомагають робити прориви в науці, відкривати щось нове.

Позиції «епістемологічного анархізму» Пола Фейерабенда – це позиції плюралістичного світогляду, плюралістичної методології. Епістемологічний анархізм – це раціоналізм з соціокультурним аспектом, з людино-вимірною направленістю. Тут принцип плюралізму заперечує якісь методологічні примушування.

Гносеологія вибирає ті об'єктивні істини, за допомогою яких відкривається можливість стверджувати і розвивати людське життя в майбутньому. І яким має бути пізнання? Якої спрямованості мають бути істини? Пізнання і отримані істини повинні спрямовуватися на вирішення питань спасіння від майбутніх катастрофічних ситуацій. Тут гносеологія – це пізнання для вирішення питань спасіння.

МЕТОДОЛОГІЯ

Практика, метод, методологія, логіка (загальні положення).

Метод, методологія – це певна діяльність, певна практика. Тому коротко розглянемо спочатку діяльність, практику.

Діяльність. Діяльність – це певна активність людини, здатність бути причиною змін у своєму існуванні, у своєму бутті.

При діяльності зовнішнє трансформується у внутрішнє, де проходить єдність опредметнення та розпредметнення сутнісного розуміння.

Діяльність актуалізує можливе. У своїй діяльності людина вибирає можливості. Після вибору можливого людина приймає рішення і діє. При діяльності суб'єктивне трансформується в об'єктивне і навпаки.

Смислова діяльність людини реалізується через цінності, через цілі – при розумінні певних норм.

Діяльність в більш широкому розумінні, діяльність, де є місце і цілепокладанню, і смислотворенню, і самоімітації при грі, має назву *життєдіяльність*. Різновидами життєдіяльності є праця, гра, самодіяльність. Знаменником цих різновидів життєдіяльності є творчість.

Практика – це діяльність.

Практика. Практика – це вияв активності світовідношення у людини. Тут практика може набути універсалізму, коли до вчинків людини долучається пізнавальне і моральне.

Практика – це чуттєво-предметна діяльність суспільної людини. Також практика – це цілепокладальна діяльність людини, людини суспільно-спрямованої. Цілепокладання суспільно-спрямованої людини спрямоване на перетворення навколишніх сил природного та соціального характеру. В процесі перетворення навколишніх сил формується сама людина, її предметність. Практика – це предметна основа формування людини. Практика є стимулом розвитку творчих здібностей людини, її здатності до духовного вдосконалення, до пізнання світу і себе.

При антропосоціогенезі людина відособлюється від природи. Природа, навколишня дійсність – це об'єкт для людських перетворень, перетворень для себе. Людина прагне панувати над світом, над Землею, завдячуючи техніці, технічному прогресу. А технічний розвиток може посилювати здатність суспільної людини до виокремлення з природи. На практиці, коли людина високою мірою протиставляє себе природі, особливо втілюється здатність людини як суспільної особи виокремлюватися від цієї природи. А це може мати і негативні наслідки. Прикладом є глобально-екологічна проблема.

Практика поєднує безпосередність і всезагальність світовідношення людини. Тут від різних складових предметного змісту практики залежить сама творчість людини, сам процес перетворення світу.

Предметний зміст практики, її ціннісні складові концентрують смислову націленість самої практики. Предметний зміст практики – комунікативний. Комунікативність робить універсальним той чи інший

знаряддевий вплив людини на навколишній світ щодо освоєння цього світу людиною.

Комунікативність практики універсалізує її до всезагальності. Комунікативність практики дає можливість людській раціональності – при певному ставленні людини до навколишнього середовища і взагалі до світу.

Інструментальність, техніка, техногенізація людського світогляду, знаряддя людської праці дають людині владу над світом. Проте сутність людського ставлення до світу є комунікативність, а не інструментальність, маніпулятивність. Комунікативність – це основа людської свідомості, пізнання, суспільного існування.

Є два різновиди раціональності: інструментальна раціональність і комунікативна раціональність. Комунікативна (або діалогічна раціональність) направлена на порозуміння між людьми, на взаєморозуміння.

Метод. Метод – це спосіб досягнення результату. Метод втілює шлях до істини. Метод реалізує ефективну діяльність щодо отримання результату від поставлених цілей. Метод застосовує правила і всілякі процедури для отримання достовірного знання. Наприклад, в мистецтві ми маємо такі правила, як ідеалізація, символізація, типізація. В мистецтві людина отримує знання на рівні почуттів, ірраціональне знання. Другий приклад – філософія. У філософії є правила умов категоріального синтезу, або правила умов ціннісних оцінок.

Метод відрізняється від методики тим, що правила дії, тобто різноманітні операції і процедури, включають в себе певну усвідомленість теоретичного характеру. Також метод на відміну від методики включає в себе принципи пізнавального характеру. Це, наприклад, принцип історизму, або принцип системності.

Методологія. Методологія – сукупність методів, певних способів, тих чи інших процедур для досягнення наперед поставленої мети. Методологія – це також знання про умови застосування методів, певних способів, тих чи інших процедур у процесі пізнання.

Філософська методологія. Філософська методологія – це множинність методологій в межах певної предметної області, з певними принципами.

Логіка. Логіка – це дослідження правильності міркування. Розвиток логіки тісно пов'язаний з практикою теоретичного мислення, з розвитком науки, яка дає правильні посилання для логічних міркувань і висновків.

Розвиток логіки залежить від еволюції теоретичного мислення. Закони логіки пов'язані з досвідом. Логіка робиться з практики мислення. Логіка змінюється зі змінами практики мислення. Закони логіки – це

продукти людського досвіду. Способи аргументації історичні. Вони є соціально обумовленими.

Методологія наукового пізнання. Філософія науки в її зумовленості. Методологія наукового пізнання – це сукупність методів, способів, процедур для отримання об’єктивно-істинного знання.

Методологія – це теоретичні знання про застосування наукових методів, способів, процедур в процесі наукового пізнання.

Розуміючи методологію як сукупність методів, розберемо складові цих сукупностей, що застосовуються в процесі пізнання.

Усі складові методології можна поділити на методи емпіричного дослідження, методи теоретичного дослідження і методи, які використовуються як на рівні емпіричного дослідження, так і на рівні теоретичного.

Методи емпіричного дослідження. Методи емпіричного дослідження – це спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент.

Спостереження. Спостереження – це цілеспрямоване і систематичне вивчення предмета дослідження. Спостереження проводиться задля чітко поставленого завдання. Тобто воно має характер завчасного задуму. Відповідно до завдання того чи іншого спостереження складається план, який потім виконується. За планом спостерігаються певні сторони того чи іншого явища, ті сторони явища, котрі викликають інтерес. При спостереганні вишуковуються певні риси того чи іншого явища. Дослідження проводиться за певною системою. Результатом цього є сукупність певних тверджень, які утворюють схематизацію тих чи інших об’єктів реальності, об’єктів, які досліджуються.

Порівняння. Порівняння – це процес встановлення відмінностей або подібностей тих чи інших явищ. При цьому проводиться знаходження загального, притаманного кільком явищам.

Вимірювання. Вимірювання – це визначення числа, числового значення за допомогою одиниці виміру.

Експеримент. Експеримент – це цілеспрямований вплив на об’єкт завдяки використанню тих чи інших природних умов або створенню штучних умов задля виявлення певних, відповідних тим чи іншим завданням властивостей.

Методи теоретичного дослідження. Методи теоретичного дослідження – це ідеалізація, формалізація, аксіоматичний метод, історичний метод, системний підхід, гіпотеза, теорія.

Ідеалізація. Ідеалізація – це конструювання неіснуючих об’єктів, які практично нездійсненні. Наприклад, абсолютно чорне, або абсолютно тверде тіло. Це дає розуміння кінцевого випадку в розвитку тої чи іншої властивості.

Формалізація. Формалізація – це відображення структури об’єкта у знаковій формі. Це дає змогу змінювати вивчення тих чи інших об’єктів.

Аксіоматичний метод. Аксіоматичний метод – це прийняття певних тверджень без доведень, прийняття як аксіом, від яких за правилами логіки породжуються ті чи інші знання.

Історичний метод. Історичний метод – це дослідження виникнення, формування та розвиток процесу у хронологічній послідовності – з метою виявлення суперечностей.

Системний підхід. Системний підхід – це комплексне дослідження систем як єдиного цілого.

Гіпотеза. Гіпотеза – це виведення наслідків із зробленого припущення. Якщо при перевірці наслідок відповідає дійсності, то гіпотеза стає теорією.

Теорія. Теорія – це знання, які зводять певні закони до єдиного об’єднального витоку, до єдиного об’єднального початку як основної причини.

Методи, які використовуються як на рівні емпіричного дослідження, так і на рівні теоретичного. Методи, які використовуються як на рівні емпіричного дослідження, так і на рівні теоретичного, – це абстрагування, аналіз і синтез, індукція та дедукція, моделювання.

Філософія науки. Філософія науки досліджує феномен науки.

Спочатку філософія науки інтерпретувала феномен науки в категоріях. Наука розумілася як знаряддя когнітивного, тобто пізнавального освоєння світу. Наука розумілася також як інструмент влади людини над світом. Але ця влада може і дестабілізувати можливості людського існування в світі, може породжувати загрози екологічних катастроф навіть у глобальних масштабах.

Наука зумовлена соціально-культурним контекстом. Але ніщо не існує поза текстом, на чому наполягає Жак Деріда, поза контекстуальністю, контекстом. У контексті наука як пізнавальна діяльність вирішує протиріччя різних дискурсивних практик, де люди приходять до певного консенсусу.

Проте надалі філософія науки розглядає феномен науки як ситуативно-непрогнозований процес розгортання розмаїття думок людей. Виникає філософія нестабільності, яку розробляв Пригожин. Виникає іронія до універсалізму метафізичного характеру.

Методологічні напрями філософії науки. Філософія науки має власну методологію досліджень науки. Це індуктивізм, конвенціоналізм, фальсифікаціонізм, історизм, аксіологізм.

Індуктивізм. У філософії науки є висновок, що джерелом наукових узагальнень, джерелом нових знань у науці є індуктивні умовиводи.

Індуктивізм спирається на те, що мислення своєю основою має чуттєвий досвід. Виходячи з фактів досвіду, формулюються загальні аксіоми. Ці аксіоми узгоджуються з емпіричними фактами. Аксіоми узагальнюють емпіричні факти. А узгодженість з'ясовується верифікацією. Висловлювання співвідноситься з безпосереднім досвідом. Висловлювання пояснюють факти. Висловлювання узагальнюють факти. Вони мають доводитися фактами. Кожне висловлювання може бути виведене з уже доведених висловлювань.

Світ, або всесвіт єдиний, описаний мовою фізики. На цю мову можна перекласти всі знання всіх наук. Але це в ідеалі. Однак в цьому полягає уніфікованість наукової мови.

Індуктивізм має такі складові як об'єктивна дійсність, суб'єкт пізнання, знакова система. Знакову систему суб'єкт розробляє для пояснення дійсності.

Індуктивістський метод – це метод спостережень. Наприклад, Ампер узагальнив власні спостереження властивостей електричного струму. На основі цього він відкрив закон електродинаміки.

Конвенціоналізм. Конвенціоналізм доводить, що теорії ґрунтовані на тих угодах, яких досягли вчені. Угоди – це конвенції. Коли розробляються угоди, тобто конвенції, то беруться в теоріях такі їх властивості як пізнавальна зручність, простота, працездатність.

В емпіричному пізнанні істинність знання – це його об'єктивність. В теоретичному пізнанні істинність знання – це узгодження розуму з самим собою і з фактами. Тобто приймається та теорія, яка не суперечить фактам. Складові теорії теж не повинні бути суперечливими.

Теорії конвенціоналізму – це теорії, які логічно упорядковують факти.

Конвенціоналізм має на увазі теорії, що істинні за тими угодами, які зручні, прості, працездатні. Дослідники узгоджують певні припущення, які мають значення для нашого мислення, однак не мають значення для об'єктивної реальності. Тобто конвенціоналізм вибирає теорії не за їх відповідністю об'єктивній дійсності, а за пізнавальними мотивами.

У конвенціоналістській методології засадничою є дедукція.

Інтуїцією винаходять, а логікою доводять. Зростання нового знання йде завдяки інтуїції. Інтуїтивна здатність мислення утворює новий сенс, нове знання. Є усталені знання, усталені положення та уявлення. З них інтуїція утворює нове.

Фальсифікаціонізм. Фальсифікаціонізм вказує, що спростування теорії є необхідною передумовою розробки нової, глибшої теорії. Фальсифікаціоністи відмовляються від теорії, коли бачать, що є розбіжність між фактами досвіду і цією теорією. Вони

також можуть вибирати з теорій ту, яка більш правдоподібна стосовно досвіду.

Фальсифікаціоністи вважають важливим і приділяють увагу зовнішнім позанауковим підставам розробки теорії. До позанаукових підстав входить і філософія.

Фальсифікаціоністи вважають, що факти набувають пізнавальної ваги, коли вступають в конфлікт із очікуваннями вчених, очікуваннями які обумовлені теорією.

Мета науки – це істинне знання. Критика забезпечує вдосконалення цього знання. Це наукове знання. Воно повинно відмежовуватися від позанаукових форм і видів знань. Критерій науковості і істинності теорії – це її потенційна спростовуваність. Наприклад, теорія походження видів Ч. Дарвіна. Істинність цієї теорії стала можливою через послідовне спростування всіляких інших теорій з цього приводу.

Історизм. Основною проблемою в методології історизму є проблема зростання наукового знання. Осмислюється існування минулої і сучасної науки. Історизм з'ясовує, наскільки наступний етап функціонування науки відмінний від попереднього.

Історизм розкриває, наскільки важливими є наукові знання у формуванні домінуючої загальної картини світу певного періоду історії.

Розвиток науки відбувається, коли вона здатна передбачати нові факти.

Методологи історизму досліджують періоди революцій в науці, періоди інтенсивного розвитку науки. Методологи історизму займаються більш глибоким осягненням науково-пізнавальної діяльності науковців. Історизм вказує, що до істинного знання ведуть дослідження скоординовано-доповнювальні, дослідження з альтернативним розумінням. І тут раціональність – головний атрибут науки. Раціональна діяльність людини – це така діяльність, в якій задіюються і перетинаються різноманітні концепції та системи пізнавального характеру.

Методологія історизму розкрила внутрішню логіку науки, особливості зростання наукового знання. Демонструючи альтернативні позиції, методологи історизму показують, що неможливо відтворити єдино вірний розвиток науки.

Аксіологізм. Цінності є смислоутворюючими засадами людської діяльності. Цінність – це міра значущості будь-чого для людини.

Методологія аксіологізму виходить з того, що предметом наук про природу є факти, а предметом наук про культуру є цінності, тобто те, що має бути. Методи наук про природу узагальнюють факти і формулюють закони. Методи наук про культуру виявляють те особливе і унікальне, яке викликає інтерес. А інтерес має відношення до цінностей.

Є відмінність між фактами й цінностями. Дослідники науковці повинні говорити про факти, хоча можуть досліджувати і цінності, виявляти причини того, чому люди визнають певні цінності головними.

Наука досліджує те, що є. І утворює загальнозначиме знання. Наука не досліджує те, що комусь бажане, не досліджує ті аргументації, які стверджують бажане якоїсь людини. Аргументація науки розкриває те загальнолюдське, яке визначено вірним для всіх людей. Тобто наука має бути незаангажованою цінностями. Однак наука не може бути і вільною від цінностей. Вчений, який пізнає світ, пізнає об'єктивну реальність має ціннісні передумови. Науковці сприймають світ з певних ціннісних позицій. Для науковця, який досліджує, мають значення лише певні зрізи об'єктивної реальності, мають значення лише частини реальності, а не все підряд у світі речей, що трапляються в цій реальності.

У дослідника є щось важливе для пізнання, а щось – неважливе.

Вчений ставить за мету виявити, що є істинним, а що хибним. Однак у вченого є й такі передумови, як реакція на те, що в дослідженні є гуманним, а що антигуманним. Що в дослідженні моральне, а що аморальне. Що прекрасне, а що потворне. Що ефективне, а що неефективне.

Наука – це один з напрямків духовної культури. Аксиологізм в методології виявляє людиновимірність наукового знання, його багатимірність і різноплановість. Методологія аксиологізму розкриває те, що науковому знанню притаманний ціннісний чинник. А отже, науку цікавить не тільки те, що є, а й те, що може бути. Науку цікавить і те, що має бути.

Методологія аксиологізму, розглядаючи найвизначальніші смисли культури, ставить науку в контекст зв'язку різних культурних напрямків. А якою ж має бути методологія? Методологія повинна спрямовуватися на способи отримання істини по вирішенню питань спасіння від можливих катастроф у майбутньому. Тут методологія – це спрямованість на істини з питань спасіння.

АКСІОЛОГІЯ

Філософія цінностей – аксиологія (загальні положення). Аксиологія – це вчення про цінності, філософія цінностей. Аксиологія з'ясовує важливі властивості тих чи інших предметів або процесів, здатних задовольняти людські потреби.

Поняття цінностей ввів І. Кант. Мораль, або моральну свободу, філософ протиставив природі, або природній необхідності. Він розглядав такі проблеми аксиології, як значення, проблеми належності, оцінки, ставлення. У подальшому філософія неокантіанства поглибила питання цінностей до особливого, трансцендентального значення.

Аксіологію як філософське вчення вперше представив Лотце. Він розумів цінності як значимості. Розвиваючи аксіологічні питання, Г. Коген представляв цінності як дещо безумовне. Цінність як безумовне, як безумовна загальність і необхідність у Когена протистоїть людському досвідові.

Аксіологія також розглядає цінності як істинне знання. Про це говорить Г. Ріккерт, вважаючи цінності й істинними знаннями, і моральною дією. При цьому Ріккерт відрізняє цінність від норми.

Аксіологія ХХ ст. розкриває об'єктивну природу цінностей. Об'єктивна природа цінностей розкривається у філософії Е. Гартмана. Він стверджує інтенціональність, тобто направленість ціннісних відносин людей. Але цінності у Гартмана не піддаються раціональному осмисленню. За Гартманом пізнання тут безсиле. Цінності мають прояв в особливих почуттях. Наприклад, ненависть або любов. А людина лише інтуїтивно через ці почуття віддає перевагу тим чи іншим своїм діям, тій чи іншій поведінці. Це за Гартманом. За Перрі цінності пов'язані з інтересом. Перрі розуміє цінності як людські інтереси. А це вже наближує цінності до натуралістичності, до природності. Особливо натуралістично розуміє цінності прагматизм. Так Дьюї представляє натуралістичність цінностей в образах прагматичного інструменталізму.

Феноменологія стверджує, що цінності – сфера феноменального. Феноменальне розуміється як апіорне. І тут Бог є вищою цінністю, за філософією Шелера. Шелер взагалі виводить переживання цінностей зі сфери психічного в сферу космічного. Він розуміє цінності як космічний акт Божественного.

Аксіологія ХХ ст. доводить, що людина лише через свою духовну діяльність входить у світ цінностей.

Специфіка ціннісного ставлення до світу. Етика. Цінність – це поняття, що позначає належне. Також за цінностями закріплюється розуміння бажаного. Належне і бажане мають відмінність від дійсно існуючого, реального.

Реальність й істина, яка відображує цю реальність, ще не відкривають нам розуміння, що таке цінність. Об'єктивна істина показує нам, якою є реальність. Цінність же показує, що для нас є бажаним, або показує, як має бути в дійсності, а не саму дійсність.

Істина відрізняється від цінностей. Розкриття питання «фактичного – ціннісного» – це розкриття різниці між емпіричною реальністю і світом людських цінностей.

Є об'єктивістська концепція цінностей. Об'єктивістська концепція цінностей стверджує, що певна ідея, наприклад, ідея добра як цінність не відрізняється від якихось інших ідей, не відрізняється взагалі від

істини. Зміст виступає як цінність. Наприклад, ідея добра. Тут добро виступає як цінність.

Суб'єктивістська концепція цінностей стверджує, що цінності – це психічні процеси, і їх джерелом є наші бажання, інтереси, наше ставлення до дійсності.

Утилітаризм стверджує, що джерелом цінностей є бажання і задоволення. Емотивізм стверджує, що джерелом цінностей є почуття. Все це суб'єктивістські концепції цінностей. Вони містять у собі і загрозу нігілізму, а також релятивізму.

Об'єктивістські концепції цінностей мають і суб'єктивне підґрунтя, коли стверджують, що цінності апріорні. Такі концепції вважають, що людина неспроможна обґрунтувати, що їй варто поцінувати. Таке розуміння цінностей ми бачимо в апріоризмі й інтуїтивізмі Шелера.

Носіями цінностей можуть бути певні матеріальні речі. Скажімо, папір для письма.

Носієм цінностей може бути психічна сфера, інтелект людини. Скажімо, людське розуміння. Цінності доволі сильно можуть бути навантаженими ідеями. Наприклад, ідеями справедливості, законності, ідеями добра. В такому разі носієм цінностей стає розум людини, людський інтелект. Цінності можуть бути навантаженими вищими почуттями. Це, наприклад, почуття любові, почуття краси.

Цінності людини можуть бути матеріальними. Це ті цінності, що задовольняють біологічні потреби. Цінності можуть бути духовними. Духовні цінності є самодостатніми. Духовні цінності містять у собі поклик людини шанувати ці цінності, захищати їх.

Духовні цінності за своїм змістом можуть бути правовими, політичними, моральними, естетичними, релігійними.

Цінності можуть виступати засобом утвердження інших цінностей. Через те, що вони є засобом, їх ще розуміють як інструментальні цінності.

Цінності поділяють на колективні, індивідуальні, а також універсальні, тобто вселюдські. Вселюдські, або універсальні цінності, приймаються різними націями, різними культурами. Вони включені в різні культури. Прикладом можуть бути певні права людини як цінності.

Цінностями людина перетворює реальність, оскільки цінності містять в собі спонукальний момент, мають спонукальну складову.

Цінності спрямовують людей до дії. Спонукальний момент цінностей є підставою для людських дій, для людської діяльності з перетворення реальності.

Цінності об'єднують людей для спільних дій. Цінності – це основа для єднання людей. Коли у людей є базові спільні цінності, то вони можуть

об'єднатися в людство як ціле. Для цього необхідно мати спільні моральні цінності. Моральні цінності вивчає етика.

Етика. Етика – це філософська наука, що вивчає мораль. Етика розглядає сутність моралі.

Етика – це практична філософія.

Термін «*етика*» закріплюється в філософії завдяки працям Аристотеля. Аристотель розумів етику як галузь практичного пізнання.

Класична німецька філософія. І. Кант в практичному розумі бачить основи моральності. Практичний розум людини, її мораль він пов'язує з ідеєю свободи.

За характером осмислення моральні проблеми поділяються на такі напрямки: евдемонізм, гедонізм, перфекціонізм, утилітаризм, деонтологія. Евдемонізм бачить в основі моральності принцип щастя. Гедонізм в основі моральних явищ бачить принцип насолоди. Перфекціонізм за критерій моральності бере досконалість. Утилітаризм виводить моральність з ідеї корисності. Деонтологія спирається на принцип належного.

Аксіологія вирішує моральні питання у перспективі цінностей на майбутнє.

Етика виводить свідомість людського обов'язку із суспільних очікувань і вимог.

Мораль. Мораль – це вищі цінності. Мораль – це певна нормативно-ціннісна система. Мораль регулює поведінку людини за допомогою уявлень про належне. Ця регуляція як більш адекватне втілення сутності моральності відбувається, коли ця мораль виходить за межі якоїсь групи людей і стає вселюдською, охоплює людство.

Моральні цінності. Моральні цінності – це належні принципи як доброчесності. Норми людської поведінки відповідають цим принципам.

Моральні цінності – це узагальнений зміст понять моралі, принципів моралі. Моральні цінності – це універсальні зразки, значимі для людини. Однак моральні цінності схвалюються суспільством. Вони втілюються в праві, філософії, мистецтві, релігії.

Класична філософія розуміє буття і цінність як нероздільне.

В історії людства ми бачимо зростання автономії моральних цінностей.

Сучасна етика шукає абсолютні моральні положення, загальнолюдські. Однак деякі абсолютні моральні принципи не є загальнообов'язковими. Так подвижництво, самопожертва – не для всіх.

У сучасному світі існує пріоритет таких цінностей, як «благоговіння перед життям» Альберта Швейцера, індивідуальне кінцеве існування людини як «Іншого» Левінаса.

Ціннісні аспекти науки. Наука підпорядкована певним регулятивам, бо наука – це соціальний інститут.

Наука підпорядкована як зовні, тобто з боку суспільства, так і внутрішню, з боку наукового співтовариства. З боку суспільства діяльність вченого визначається і регулюється нормами законів. А внутрішню, з боку наукового співтовариства – діяльність вченого визначається і регулюється системою цінностей, ієрархією цих цінностей.

Внормовують діяльність дослідника внутрішні цінності наукового співтовариства. Для цього існують інструкції, або просто наставництво.

«Звичай науки» Роберта Мертона. Роберт Мертон (1910–2002) висунув концепцію нормативів науки. Він розкрив, що цінності які існують в суспільстві, в тому числі і релігійні цінності, впливають на науку і на її розвиток. Певна мораль може стимулювати наукові досягнення. Вчений працює в суспільстві. Норми цього суспільства – основа будь-якого соціального інституту, в тому числі і наукового інституту.

Система нормативів, історично сформована суспільством, складає «етос», тобто звичай науки. Звичай науки має відношення до таких цінностей, як універсалізм, спільність, безкорисливість, організований скептицизм.

Універсалізм. Універсалізм забезпечується об'єктивністю і всезагальною явищ, які досліджує вчений. Універсалізм має відношення і до позаособистісності, характерної для наукового знання, адже наукові положення справедливі завжди і всюди. Цінності наукових положень не залежать від національної або соціальної належності. Цінність наукових положень не залежить від особистісних рис вченого.

Спільність. Наукове знання є суспільним надбанням. В тому його спільність. Відкриття, яке робить наука, стає всезагальним досягненням.

Безкорисливість. Вчений не має ніякого іншого інтересу, крім досягнення істини. В цьому безкорисливість науковця, вченого. Безкорисливість має прояв, коли нема орієнтації не на набуття слави, не на набуття матеріальних винагород.

Організований скептицизм. Організований скептицизм організує критичне прийняття нового, об'єктивний аналіз наукових нововведень. Вчений не повинен спиратися на хибні дані. Він має перевірити ці дані, адже від їх істинності залежить вся подальша логіка, залежить правильність цієї логіки.

Наукові норми живуть в діяльності науковця. Така діяльність ширша за дослідницьку діяльність. Ролі науковця можуть бути такими: дослідник, вчитель, адміністратор, експерт. Тут роль дослідника є головною роллю. Адже від досліджень зростає наукове знання.

Розглядаючи наукові норми, можна бачити і «патології» науки. Це замаскований плагіат, задріть, підозрілість, конкуренція.

Як має працювати вчений? Вчений повинен передавати наукові результати іншим вченим. Але він не повинен поспішати з публікаціями. Вчений має бути сприйнятливим до нових ідей. Однак він не повинен піддаватися моді, модним інтелектуальним вивертам. Вчений повинен прагнути здобути таке знання, яке будуть цінувати інші вчені. Вченому не варто звертати увагу на те, як оцінюють його діяльність. Він повинен захищати нові ідеї. Не варто також підтримувати необачні нові висновки. Вчений має ретельно освоювати свою галузь з її загальними знаннями, повсякчас пам'ятати, що загальна ерудиція може гальмувати творчий процес. Вчений повинен бути точним у своїх формулюваннях по всіх деталях. Але він не повинен бути педантом, пам'ятаючи, що педантизм шкодить змісту.

Ціннісна концепція Ларі Лаудана. Ларі Лаудан у своїй ціннісній концепції наукової раціональності не залишає зовсім ніякого ґрунту для якогось раціоналізму.

До Ларі Лаудана, а це Томас Кун і Пол Фейєрабенд, вважалося: нові теорії настільки відмінні від старих, фундаментальних теорій, що не можна і порівнювати нове зі старим. Тут підкреслюється, що в науці можна не говорити про наступність. А кращу теорію вибирають, враховуючи позанаукове, тобто психологічне, світоглядне, соціальне положення. На відміну від такого розуміння, Л. Лаудан вважає, що цінності та усілякі пізнавальні норми, які прийняли дослідники, все одно треба критично оцінити, порівнюючи певні позиції. Тому вибір певної наукової теорії можна вважати процесом раціональним. І той консенсус, тобто та згода, до якої приходять вчені, не є системою догм. Певні питання переглядаються. Це не релігія, де догма абсолютна. Наукове співтовариство завжди дискутує. Дискусії йдуть за принциповими протистояннями, від яких виникають наукові революції. Наприклад, таке протиставлення, як «хвильова – корпускулярна» теорії світла. Або «атомізм – енергетизм» у фізиці. В геології – це «уніформізм – катастрофізм». В біології – це «креаціонізм – еволюціонізм».

Буває, дослідники порушують пізнавальні норми, прийняті в наукових співтовариствах і обирають стратегію контр-нормальну. В філософії науки є така точка зору, що незгода є рушійною силою розвитку науки, а згода не є основою в цьому процесі. Нові теорії з'являються тому, що є розбіжності між вченими. Ці розбіжності – в цінностях, в певних уподобаннях вчених. Тому від тих розбіжностей з'являються нові теорії. Однак є і критерії пошуків нових цінностей. Ці

критерії – від консенсусу. А консенсус не народжується, а створюється. Кинути виклик авторитету, призвести розрив з традицією в своїй творчості – це ще не означає зламати повністю консенсус, згоду. Консенсус теж створюється. Творення консенсусу в науці має раціональні принципи й реалізується процедурою ієрархічної моделі обґрунтування. Ієрархічна модель обґрунтування, через яку створюється консенсус, має актуальний, методологічний і аксіологічний рівень незгод. Але незгоди закінчуються згодою, тобто консенсусом. Методологічні правила є інструментами реалізації певних пізнавальних цілей. Пізнавальні цілі, а також цінності мають певні правила, окреслюють коло певних правил і тому можуть бути посередниками в дискусіях. Ці правила ведуть до бажаних пізнавальних цінностей. Якщо є досягнутим консенсус в цілях і цінностях, то може бути консенсус і в методології, і в фактах, і в прийнятті й розумінні фактів.

Ларі Лаудан показав, що пізнавальні цілі, які неможливо зреалізувати, зазнають поразки у дискусіях вчених.

Пізнавальні цілі, які не відповідають цінностям, що визначають пізнавальну практику, теж зазнають поразки в наукових дискусіях.

Відчуття людини, сприймаючи явища, не схоплюють сутність. Тому потрібно заглядати в невидимий світ, той, що за явищем. Альтернативна аксіологія легітимізує мету розуміння видимого світу через розробку гіпотез про невидимий світ, і тому розробляється гіпотетико-дедуктивний метод. Все це від того, що аксіологія емпіризму не узгоджується з неявною аксіологією, яка торкається більш дієвих наукових положень.

Моральні аспекти новітньої науки. Виходити із необхідності блага для всіх, як це роблять утилітаристи, або відстоювати моральне право людини на особистий успіх, як це роблять прагматики, у ХХІ столітті замало. Користь і справа відступають на другий план перед відповідальністю. Людина має відповідати за свої вчинки. Людина – вільна. Проте вона і відповідальна. Людина повинна розплачуватись за передбачувані наслідки своїх дій.

Діяльність людини може мати згубні наслідки для всіх. Тому повинна бути відповідальність за наслідки власних діянь. Людина вільна, незалежна і самостійна. Але вона має відповідати за власну вільну поведінку.

Сучасний світ потребує узгодження намірів та інтересів людей, гармонізації суспільних норм з особистісними правилами людини.

Наукова діяльність людини – це діяльність у глобалізаційному світі, і тому вона потребує відповідальності. Все пов'язане зі всіма. Зростають загальносуспільні проблеми. В цій ситуації вчений має бути відповідальним

перед людством. Створення ядерної зброї є прикладом того, що вчений повинен відповісти за зроблене. І тут ідеал служіння знанню заради його самого, а також ствердження, що пошук істини є добро саме по собі, не відповідають дійсності. Вчений несе відповідальність за свої вчинки. Інший приклад – це перспективи клонування людини. Процес клонування набирає обертів. Набирає обертів і відповідальність вченого. Об’єктивно-істинне знання не є найвищою цінністю. До нього треба ставитися критично.

Теоретична філософія закінчується аксіологією, коли нею отримуються цінності, коли отримано головну цінність в ієрархії цінностей. Заради головної цінності людина починає діяти. І теоретична філософія переходить в практичну філософію, тобто в етику, мораль.

Головною цінністю є людське життя. Тому дії людини повинні бути направлені на збереження людського життя, на розробку можливостей існування цього життя в майбутньому. Отже, які цінності мають бути першочерговими після основної цінності? Якщо найбільшу вартість має людське життя, то першочергова цінність – це збереження його в майбутньому. Тут аксіологічна цінність – це збереження життя.

Розділ 4

НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО І ОСОБИСТІТЬ

Суспільні науки і антропологія протягом своєї історії виробили прописні істини про суспільство і людину. Продемонструємо ці основні загальні істини, перевірені практикою людського життя. Наукові факти соціології і культурології інтегрують в цілісні світоглядні уявлення про отримання значимих цінностей. Так формують аксіологію філософії – кінцевий сенс теоретичної філософської думки. Продемонструємо основні положення аксіології, інтегровані з приводу основних цінностей як висновків певних наукових знань.

СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ

Філософія суспільства – соціальна філософія (загальні положення).

Соціальна філософія – це філософська наука, яка вивчає суспільство. Суспільство – це основоположна категорія соціальної філософії.

Предметом соціальної філософії є цілісність суспільства. Соціальна філософія і філософія взагалі, досліджують взаємовплив та взаємоперетворення індивідуального і соціального. Також досліджується те, як розв'язуються особистісні й суспільні проблеми смислів життя людей. Філософія через дослідження виробляє умови вільної самореалізації людини в суспільстві. Філософія виявляє ті умови існування людини, за яких зберігається і вдосконалюється суспільство.

Суспільство є продукт взаємодії людей. Соціальна філософія прогнозує ту систему соціальних зв'язків, яка дає життєдіяльність. Соціальна філософія прогнозує ті зв'язки між людьми, які утворюють середовище власне людської життєдіяльності. Соціальна філософія, розглядаючи соціальні зв'язки, досліджує ті з них, які утворюють основу життєдіяльності людей.

У сучасній соціальній філософії суспільство розглядається як смислова комунікація.

Суспільство як система і процес. Суспільство – це сукупність взаємодій людей, що сформована історичним процесом.

Суспільство – це сформовані форми і способи об'єднання людей.

У суспільстві люди об'єднуються і взаємодіють у своїх відносинах і спілкуванні між собою, прагнучи пізнавати і регулювати середовище, в якому живуть.

Суспільство розуміється також і як певна спільна основа, поле перетину, накладання особистісних людських дій. За Тойнбі, це перетини і накладання індивідуальних дій людей.

Суспільство формується не відкиданням розбіжностей між людьми, а врахуванням цих розбіжностей. Розбіжності різних підходів, які висловлюють люди, не відкидаються, а навпаки – враховуються. Коли враховуються різні підходи з тих чи інших проблем, то суспільство стабілізується.

Неопрагматистська філософія науки. Соціально-практичне як важливе можна спостерігати в прагматизмі, в неопрагматизмі. Тут людина зацікавлена в ефективності своєї діяльності, а її знання – корисні, приносять плоди. Знання опредмечуються в людських успіхах. Знання мають прояв в ініціативності і підприємливості. Тут знання розв'язують життєві проблеми. Вони із самого початку є практично налаштованими.

Неопрагматистська філософія науки операціоналістична.

Операціоналізм Персі Вільямса Бріджмена. Персі Вільямс Бріджмен (1886–1961) показав, що зміст наукових концепцій зумовлюється практикою. Наукові структури зумовлюються процедурами практичної взаємодії суб'єкта з об'єктом.

За Персі Бріджменом зміст фізичних наукових понять визначається сукупністю експериментальних операцій. Персі Бріджмен віддавав перевагу операціям вимірювання. Ідея операціонального аналізу Персі Бріджмена полягає в тому, що нам невідоме значення поняття – доти, доки не визначено операції, котрі використовуються нами при застосуванні цього поняття. Поняття повинні проходити операційну перевірку. Треба виявляти походження і розвиток понять.

За Персі Бріджменом зміст поняття тяжіє водночас до таких операцій з цим поняттям, як диференціація і інтеграція. Диференціація – це операціоналізація поняття. Інтеграція – це концептуалізація поняття. Через диференціалізацію ми маємо унікальність значення поняття. Значення має бути одиничним. Інтеграція підпорядковує диференціацію пізнавальним нормам, коли неможливо використовувати різні поняття для позначення одного й того ж.

Персі Бріджмен вказує, що структури мови розуміються в залежності від особливостей досвіду. Мова повинна детермінуватися діями людини, тобто операціями. Детермінуватися діями, але не ототожнюватися з цими діями.

Герменевтичний прагматизм Ричарда Рорті. Він наполягає на дослідженні відношення «індивідуальність – соціум». Основою такого відношення є мова, яка фіксує людський досвід. Також основою відношення

«індивідуальність – соціум» є людина як творча істота. За Р. Рорті творча сутність людини знаходить вираження в мові, знаходить текстуальне вираження. Тобто дослідження має бути способом розуміння та інтерпретації текстів. Така методологія розуміння та інтерпретація текстів є фактично літературною критикою.

Раціональне пізнання може породжувати непередбачувані відкриття, непередбачувані винаходи. Ці відкриття і винаходи не вписуються в «нормальну» раціональність. Отож можна дійти висновку, що творчі пізнавальні акти є «анормальними». Рорті відрізняє «нормальний дискурс», коли люди діють за загальнообов'язковими принципами, і «анормальний дискурс», де немає принципів, засобів або методів загальнообов'язкових. В цих дискурсах для науки важливі і пізнавальні повноваження епістемології і герменевтики. За Р. Рорті треба синтезувати епістемологію й герменевтику – герменевтику прагматично орієнтовану, герменевтику методологічно оснащену.

За Ричардом Рорті дискурси, що перебувають у протиборстві, дають можливість узгодити розбіжності між науковими позиціями. Тут узгодження досягається через вдосконалення мовних практик. Коли є дискурси, що перебувають у протиборстві і конфлікті, з'являється можливість побачити суперечливі тлумачення проблеми. Тлумачення, текстуально зафіксовані, співвідносяться і узгоджуються в конкуруючих дискурсах за принципом доповнюваності. В цьому полягає неопрагматизм Р. Рорті.

Соціально-гуманітарне пізнання. Герменевтична методологія. Соціально-гуманітарне пізнання має герменевтичні методи. Герменевтика досліджує тексти – як письмово виражені прояви людської діяльності, одухотвореної майбутніми можливостями. Тут тексти розуміються, виходячи з них самих. Герменевтика займається розумінням текстуально зафіксованих духовно-культурних явищ.

Щоб зрозуміти текст, треба перенестися в душевний стан автора цього тексту, споріднитися з ним в його духовному стані. Так можна зрозуміти автора. Але герменевтика також з'ясовує історико-культурну ситуацію, в якій формувалась авторська думка. Герменевтика займається процедурами перенесення себе в історичну ситуацію, ситуацію в якій перебував автор. Герменевтика займається розглядом і досягненням історичних обставин, фіксуючи часову дистанцію.

Мартін Гайдегер вказував, що герменевтика має справу з нашим загальним ставленням до світу. І тут мова є предметом осмислення.

Е. Бетті бачить герменевтику як спосіб розуміння історичних текстів. Це розуміння трапляється при переміщенні в чужу суб'єктивність. При розумінні спочатку впізнається текст, потім відтворюється смисл цього

тексту і нарешті застосовується відтворений смисл тексту в подальшому впізнаванні.

Бетті зводить розуміння до процедури, в основі якої є інтерпретаційна гіпотеза. Інтерпретаційна гіпотеза вимагає роботи реконструкції відповідно точці зору автора тексту, вимагає смислової з'ясованості, щоб залишати в процесі розуміння суб'єктивний фактор, але узгоджувати зі смисловими поштовхами, що надходять від об'єкта.

Герменевтика Г.-Г. Гадамера. Це герменевтика історичного пізнання. Тут традиція є вихідною пізнавальною ситуацією. В традиції закріплюється позитивний досвід. Традиція – це зберігання того, що має місце за будь-яких історичних перемін. Але це зберігання є акт розуму. Традиція передається через перекази і упередження. Переказ для людини стає чимось своїм. А упередження – це судження.

Традиції, перекази і упередження формують у людини попереднє розуміння. А попереднє розуміння – це вихідні засади мислення. Мислення не може бути повністю очищеним від наперед заданих засад.

Попереднє розуміння накладає смисл на те, що людина досліджує. Дослідження йде від цілого до частини і від частини – до цілого, постійно розширюючи єдність зрозумілого смислу. Тут описується розуміння традиції та її витлумачення. Витлумачення традицій і переказів розширює горизонт розуміння, розширює поле зору. Розширення горизонту дає можливість вірно оцінити значення тих або інших речей. Оцінка йде з точки зору віддаленості в майбутнє. Розширити горизонт розуміння – це бачити якомога далі, бачити більш значуще ціле, бачити майбутнє.

Набуття нового горизонту розуміння проходить завдяки набуттю правильного горизонту запитування. Хто хоче мислити, повинен запитувати. Через запитування відбувається діалог дослідника з предметом його дослідження. Від запитування йде витлумачення. Це діалектика питання й відповіді.

Мовою виражаються перекази, те, що в традиції. Однак у мові і завершується тлумачення і розуміння. Мова це не тільки те, що написано. Мова – це засіб спілкування людей, шлях до порозуміння між людьми.

Наукова діяльність – це одна зі сфер цілісної людської діяльності. Все пов'язано зі всім. Зв'язок іде через інтерпретації. Святе Письмо, тобто Веди, Авеста, Трипітака, Дао де цзін, Біблія, Коран, потребує інтерпретації. Історичні трактати потребують інтерпретації. Державні закони потребують інтерпретації. Результати фізичних експериментів в науці потребують інтерпретації. Науки, такі як фізика, хімія, біологія та інші, – це різновиди розуміння. Ці науки творяться людьми і як різновиди розуміння потребують інтерпретації. Єдино правильне наукове тлумачення неможливе, бо при

тлумаченні існує мінливе попереднє розуміння, а не тільки логіка дослідження. Метод частковий, і тому не можна отримати абсолютну істину. Наукове пізнання не потребує залишатися в традиційній площині відношень. Історично рухливе все. І факти. І розуміння цих фактів. І методи розуміння цих фактів.

Безумовно-об'єктивних методів пізнання не існує. Адже існують упередженості, існує історична зумовленість.

Наукові факти – це події, які ми мислимо в контексті людського досвіду, в контексті досвіду людства взагалі.

Герменевтика Поля Рікера. Поль Рікер (народився 1913 р.) вважає поняття «особистість» основою, відправним моментом у наукових дослідженнях. За Полем Рікером особистість творить значення як основу культури. Особистість творить смисли в такому напрямку культури, як наука. Наука розкриває минуле особистості і її буття в сучасному світі. Наука своїми науковими методами розкриває також перспективи особистості, її майбутнє.

Поль Рікер надає значення символізації. Він зазначає, що символічні відношення людей один до одного, а також до світу більш змістовні, ніж відношення людей через мовну комунікацію. У символічній формі відображено народні оповідання, художні твори, історичні пам'ятки. Символічні суспільні вподобання. Символічні людські переконання та дії людей. Символічні художні стилі. Також символічні норми повсякденного спілкування людей. Все це – світ культурних символів. Світ культурних символів виражають певні реальності.

Поль Рікер вважає герменевтику способом осмислення результатів самодійснення людини. Для цього є засоби культури. Людина засобами культури витлумачує аспекти свого буття у світі.

Поль Рікер показав, що результати пізнання виражають історико-культурну ситуацію і унікальну неповторність особливостей пізнання в їх взаємозв'язку.

Наукові теорії і відкриття є надбанням людських суспільних діянь. Наукові теорії і відкриття – це культурні події. А від того культурно-символічний вплив на мислення людей, у тому числі й на науковців, значний. Впливає і міфологічна символіка, і релігійна. Поль Рікер говорив про те, що символ зваблює до мислення.

Поль Рікер вказує, що відношення між поясненням і розумінням – діалектичне. Це відношення входить в методологію герменевтики. Пояснення і розуміння взаємозалежні.

При дослідженні текстів виникають запитання. Запитання повинні сприяти поясненням і осмисленню тексту. Поль Рікер стверджує: щоб

досягти правильності розуміння тексту треба відкрити новий спосіб запитування. Ця запитувальна методика дослідження може бути прийнята як для наукового, так і для філософського пізнання. І тут повинна бути взаємодія пояснення і розуміння. Взаємодія пояснення і розуміння дає істинний смисл.

Соціальна філософія ставить питання про те, якими мають бути стосунки між людьми, щоб вони сприяли вирішенню питань спасіння від можливих майбутніх катастроф? Доброзичливі стосунки? Тут присутня багатofакторність. У всякому разі стосунки між людьми повинні сприяти проблемам спасіння.

ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ

Філософія культури (загальні положення). Наукові факти різних галузей знань, інтегруючись у світоглядні засади формують основні положення філософії культури. Продемонструємо ці основні положення.

Філософія культури – це філософська наука, що вивчає культуру та її сутність. Культура – це цілісність досягнень у науках і мистецтвах. Культура як цілісність ієрархічно впорядковує елементи в єдину систему цінностей. Від того культура є стабільною структурою. Завдяки стабільності культурних структур зберігається, акумулюється і передається соціальний спадок.

Культуру розуміють як знакову систему, що закріплює вищі психічні переживання людини. Прикладом цього може бути неофройдизм.

Сучасна філософія розуміє культуру як засіб гармонізації стосунків в соціумі.

Вихідна, початкова субстанція культури – це комунікація. Сполучною ланкою культури, ланкою, яка об'єднує людей однієї культури, є традиція.

Культурні цінності. Культурні цінності – це значущі принципи як загальні основи певної культури. Культурні цінності спрямовують людську діяльність, мотивують людину на певні вчинки. Культурні цінності продукуються у творчості.

Вільгельм Віндельбанд зазначав, що культурні цінності є основою всіх функцій культури. За Віндельбандом такі вищі цінності, як істина, краса, благо, святість, визначають діяльність людини. Культурні цінності не існують, а значать. Тобто вони мають трансцендентальну природу.

Культурні цінності за своєю природою трансцендентні. Але вони через людську волю стають нормами і набувають іманентного характеру, що стверджує марбурзька школа, зазначає Коген.

Лотце і Віндельбанд доводять, що культурні цінності існують у свідомості людини. За Рікертгом культурні цінності пов'язані з людською волею. Це розуміння присутнє і в екзистенціалізмі ХХ ст. Так, культурні

цінності породжуються свідомістю і волею особистості, говорить Ж.-П. Сартр. Але Вундт вказує, що почуття людини є джерелом культурних цінностей. За Брентано, цінності формуються через людські емоції позитивного або негативного характеру. Наприклад, через любов або ненависть. Але емоції – це і не вольове і не свідоме в людині. Культурні цінності як апіорні й емоційні за своїм походженням розпізнаються за своїми значеннями через інтенціональні процеси уподобання, стверджує Шелер.

Наука в постмодерністській філософії культури. Постмодернізм Жан-Франсуа Ліотара. За Ліотаром, слово «постмодерн» означає стан культури, наступний за новаціями, які від кінця XIX сторіччя змінили правила гри для науки, літератури й мистецтва. Тут мова йде про кризи наративів.

Наратив, тобто розповідь, – це узагальнені пояснювальні системи, які стали засадами культури Нового часу, тобто модерну. Це будь-яке знання з релігії, мистецтва, науки, писаної історії. Всі ці знання сформували всеохоплюючі розповіді, або метанаративи. Наприклад, така розповідь як діалектика Абсолютної ідеї у філософії XIX ст.

Наративи є засобами легітимації, або узаконення. Узаконюються знання. Знанням надається вигляд логічної завершеності, безумовної прийнятності.

Наративи розростаються завдяки інформаційним технологіям, які полегшують комунікацію. Розростаючись, наративи легітимізуються і тоталітаризують уявлення про сучасний світ. Завдяки політиці, політичним інститутам наративи набувають сили примусу.

Ліотар визначає постмодерн як недовіру до наратива, що розрісся, тобто до метанаратива. Він розглядає знання як мову, а мову – як полеміку, мовну гру. Мова як знання руйнується. Зростає мовна гра, тобто дискурс. Традиційно-наукові правила змінюються на технічно-операційні. Категорії «істинне – хибне» змінюються на «ефективне – неефективне». Йде відхилення від звичайної логіки.

Інновація породжує в людині незгоду. Знання періоду постмодерна стимулюють нашу чутливість стосовно відмінностей. Саме тому знання періоду постмодерну загартовує нашу можливість терпіти неспівмірність. Ліотар стверджує, що сучасний консенсус сучасної дискусії закінчується паралогією. Паралогія – замість логіки.

Сучасний консенсус чинний лише для гравців, які брали участь в дискусії. В разі потреби такий консенсус підлягає скасуванню. Це тимчасовий консенсус, не узагальнено системний консенсус. Тому цей консенсус не руйнує системний консенсус, а лише сприяє еволюції

системного консенсусу, додаючи в систему іншу мету. В сучасному консенсусі – пошук ідеї заради паралогії (Ліотар 1998).

В сучасній культурі цілісно-системне розуміння дійсності розпадається. Виникає багато дискурсів про сучасний світ. Посилюється теоретична нестабільність, і монополія на істину зникає. Легітимізуються, тобто узаконюються змагання дискурсів, узаконюється паралогія замість логіки, узаконюється багатозначність замість однозначності, узаконюється дисконсенсус замість консенсусу. Така ситуація поширює простір інтелектуальної творчості. Поширена інтелектуальна творчість відкриває можливість для нових припущень, нових узагальнень. Ці нові припущення і узагальнення забезпечують свободу пізнавальної діяльності. Однак вчений повинен брати на себе і відповідальність за паралогію, багатозначність, дисконсенсусність.

Постмодерн і легітимізація. Постмодернізм вважає усілякі грандіозні соціальні проекти примарними і утопічними. Проекти ошчасливити людство, такі, як комуністичний проект, національний проект, ліберальний або релігійний проект, – утопічні. Далекосяжні наміри повністю позбутись нерозумності і несправедливості можуть обернутися непередбаченою нерозумністю і ненавмисною несправедливістю. Наприклад, комуністичний проект справедливого суспільства обернувся просто знищенням багатьох людей.

Такий духовно-ціннісний ідеал, як «життя без табу», висвітлюється завдяки розвинутим засобам масової комунікації. Хоча людина має дотримуватися всіляких «табу». Статеві, моральні, правові та інші табу – це основи культури. За умов розвинутих засобів масових комунікацій поширюються теми нетрадиційного характеру. Традиційне і нетрадиційне взаємодіють і взаємовпливають. Їх рівноправ'я представлено в пресі, кіно, телебаченні, літературі та в інших засобах масової комунікації.

Постмодернізм доводить, що всяка аксіоматизація неповна. Так, наприклад, існують істинні арифметичні судження, котрі неможливо вивести з арифметичної системи аксіоматичного характеру, тобто з аксіом. Аксіоматичну арифметичну систему треба вважати суперечливою.

Постмодернізм стверджує, що неможливо довести несуперечливість будь-якої формалізованої системи засобами цієї ж системи. Довести несуперечливість формалізованої системи можливо, якщо вийти за межі цієї системи.

Постмодернізм показує обмеженість аксіоматизації та формалізації.

Постмодернізм стверджує, що структури, які втрачають енергію при хімічних реакціях, можуть впорядковуватись. Втрачаючи енергію, структури впорядковуються через флуктуації. І тут виникає порядок з хаосу.

Класична наука доводить, що істина можлива лише одна. Але існує нестабільність станів. Ця нестабільність є об'єднуючим принципом сучасного бачення світу. Нестабільність зумовлює співіснування наукових теорій, які не є відповідними одна до одної.

Мислення людини є поліфонічним. Розум людини, яка мислить класичною науковою формою, – це один із витоків поліфонії.

Постмодерн показує ситуацію плюральності, або множинності. А постмодернізм – це сутність цієї плюральності, або множинності.

Постмодернізм про наукове знання. Збагачують культуру як науковий, або раціональний тип мислення, так і мистецько-художній, релігійний, міфологічний, символічний типи мислення.

Постмодернізм вважає, що раціоналізм у класичному вигляді не має місця в сучасній науці. Лібералізуються такі принципи, як детермінізм, цілісність, системність, емпіризм. Наприклад, стосовно емпіризму є таке зауваження, що можуть застосовуватись теоретичні моделі, які не вимагають емпіричної обґрунтованості.

Постмодернізм стверджує, що картини реальності цілісного і всезагального характеру є лише локальними. Цілісно-загальні картини реальності є в своїй суті лише локальними.

Постмодернізм наголошує на тому, що наука є наративною. Об'єктивна реальність відкривається людині наративно, тобто у вигляді розповідей. Фізики розповідають історії про ядерні частки. Біологи розповідають історії про живий організм.

Розповідь про об'єктивну реальність розробляється вченим і доповідається. А слухач інтерпретує цю доповідь. При інтерпретації йде також і спотворення цієї об'єктивної реальності. Таким чином, розповідь вченого відокремлюється від відтвореної ним об'єктивної реальності. Тобто розповідь як розкриває об'єктивну реальність, так і приховує цю об'єктивну реальність. Розповідь і являє зовнішній світ і водночас приховує сутність.

За постмодерністською концепцією у новітній науці значну роль відіграє мова. Мова фіксується в наукових текстах. Тексти фіксують не тільки наукові теорії, але й феномени інших напрямків культури. У своїй сукупності тексти виступають як «інтертекст» відображаючи як природну так і соціальну реальність. З розвитком культури, в тому числі і наукової культури, інтертекст набуває усе більше самостійного буття.

Постмодернізм зосереджує увагу на соціокультурному статусі наукового знання, яке представлено ціннісними структурами. Наукове знання як цінність, як система цінностей.

Наукові знання про світ, які були затвердженні в епоху модерна, не обов'язково могли навчити людину, як жити в світі людей і природи, який

спосіб життя треба мати. Епоха модерну часто нівелює людську особистість і проводить ідеологію технократизму і сцієнтизму. Така постановка питань обертається тим, що постмодернізм як реакція на це починає заперечувати принцип наукової об'єктивності. Заперечується як істинність знання, так і його загальна значимість. Проблема об'єктивної істини модерна змінюється постмодерністською проблемою можливості істини за певної практичної і пізнавальної ситуації, в певному контексті. Контекстуальність істини постмодернізму змінює об'єктивність істини модернізму.

Постмодернізм утверджує невичерпну багатоаспектність знання. Також постмодернізм вказує на фрагментарність знання.

Ненаукове і наукове мають схожість. Асоціативність, образність, інтуїтивність, а також метафоричність і інсайт, які ми бачимо в ненауковій пізнавальній практиці, можна бачити і в науковій пізнавальній практиці.

Постмодернізм помічає, як знання з критерієм істинності розширюється до критерію ефективності, критерію справедливості. І тут можна бачити, як науковий дискурс включається в мовну гру. А мовні ігри легітимізують науку.

Філософія культури визначає, які культурні напрямки існують задля розвитку в майбутньому і якими мають бути культура і спосіб життя людини, щоб унеможливити зникнення життя. Культура повинна сприяти адаптації людини до навколишнього середовища. Тут – культура для адаптації.

СИНЕРГЕТИКА

Наука про синергетику (загальні положення). Синергетична парадигма. З мікроподій виникають макроструктури, які зумовлюють зміни в мікромеханізмах. Тобто макроструктури, що виникають з мікроподій, мають у свою чергу зумовлювати зміни в мікромеханізмах (Самардак 2011: 167–190). В дуже невірноважених умовах (Пригожин, Стенгерс 2000) є підстави описувати врівноваженість як форми адаптації системи до зовнішніх умов (Хакен 1985).

Синергетика – це теорія середовищ, які складні, динамічні, невірноважені, відкриті, нелінійні.

Складність середовищ – це динамічність середовищ, динамічність процесу самоорганізації середовищ. У середовищах виникають мікро-явища самоорганізації, коли для цього є певні умови. Це умови невірноваженості, від чого для подолання цієї невірноваженості виникає нова структура. Невірноваженість є умова або джерело виникнення врівноваженості. Невірноваженість породжує порядок із хаосу.

Врівноважені, або впорядковані середовища, існують завдяки притоку енергії ззовні. Ця енергія йде до них з неупорядкованих середовищ, з великих, масштабних неупорядкованих середовищ.

Середовища врівноваженого характеру зустрічаються де-не-де, локально. У Всесвіті переважає неуврівноваженість. Врівноважених середовищ мало. Це, наприклад, живі організми. Врівноважені середовища живляться енергією ззовні. Якщо вони, ці врівноважені середовища, живляться ззовні, то вони відкриті. Відкритість – це характеристика врівноважених середовищ, врівноважених систем. Саме відкритість забезпечує потрібний енергообмін, приплив енергії.

У врівноваженій системі фіксується лише один стаціонарний стан. І розвиток один. А якщо посилюється нерівновага системи, то для цієї системи відкриваються вже не одна, а дві гілки розвитку. Дві гілки розвитку – це точка біфуркації. І тоді система переходить від однієї усталеності до двох. Ці дві усталеності системи кардинально відрізняються від початкового стану системи. Вони є джерелом інновацій. Вони, ці дві усталеності, ще значаться як біфуркаційна розвилка. В процесі самоорганізації ця біфуркаційна розвилка зумовлює розвиток об'єктивної реальності, розвиток нелінійного характеру. Нелінійність розвитку виникає в результаті випадкових накладень потоків подій, які не пов'язані між собою. Випадкові перетини потоків подій, не пов'язаних між собою, роблять нелінійний розвиток. Є однолінійний причинно-наслідковий процес. Нелінійний же процес розвитку пов'язаний з випадковістю. І тут незначне випадкове збільшення зовнішнього впливу може викликати дуже потужний ефект. Виникає пристосованість до мінливих параметрів зовнішнього середовища. Виникає також пластичність поведінки системи. Це нелінійні динамічні системи. Вони чітко пов'язані з випадковостями.

Складні, динамічні, неуврівноважені, відкриті, нелінійні системи присутні в різних сферах буття, присутні як в природному, так і в соціальному середовищі, де йдуть процеси самоорганізації. В зв'язку з тим, що процеси самоорганізації можуть проходити в найрізноманітніших середовищах синергетику можна віднести до міждисциплінарного напрямку.

Синергетика і наукове пізнання. Всесвіт – це єдина цілісна система, в якій розгортається порядок з хаосу. В цьому Всесвіті є й суб'єктивний світ думок. Об'єктивні хіміко-біологічні реакції, які протікають в головному мозку, і потік думок від цього протікання взаємопов'язані, хоча й відмінні між собою (Хакен 1985). І тут багато випадкового. Випадковості внутрішні і визначальні. Існує можливість неочікуваних змін напрямків самоорганізації. Випадковість дає блукання шляхами

розвитку. В науковому пізнанні, коли в позиції «випадкове-необхідне» привалює випадкове, то прогнозувати майбутні стани складно. Проте наука виробляє методологію нелінійних досліджень, методологію, яка підпорядковується вимогам незамкнутості, відкритості перед впливами, методологію, яка підпорядковується ситуації неврівноваженості середовища. І тут треба враховувати, що динамічний хаос не є протилежністю статичного порядку, оскільки динамічний хаос поєднує в собі безлад і порядок. Тому необхідності присутні. Вони нікуди не зникають. Але в точках біфуркації випадковий вибір певного напрямку розвитку – це вибір між двома новими додатковими необхідностями. Додаткові необхідності ускладнюють наукове передбачення. Однак після біфуркаційної подвійної стабільності, що додає додаткові необхідності (тобто після біфуркаційної бістабільності) і після синхронізації хаотичної поведінки можна робити передбачення більш впевнено. Можна передбачати і більш широко, тобто передбачати і соціальні зміни. Зусилля людей стають витокami соціальних структур. В той же час сформовані соціальні структури впливають на людей, стимулюють або стримують їх. У людей виникають від цього нові якості. Їх індивідуальність змінюється. Тут постійно породжується щось нове.

Нове. Аналіз не продукує нове знання, оскільки аналіз зосереджується на заданому. Синтез продукує нові знання. Ці знання генеруються суб'єктом, тобто мають суб'єктивне походження. Однак за своїм змістом знання відображають об'єктивність, об'єктивний світ. Що є світ? Детерміністична зумовленість або гра? Людині світ уявляється як детерміністична зумовленість. Але світ уявляється і як гра, змагання стихій, де результат цього змагання – непередбачуваний, оскільки існують випадковості. Людина намагається приборкати цю непокірливу випадковість.

Від первісного хаосу виникає порядок. Але цей первісний хаос і руйнує цей порядок. Хаос руйнує і нищить все віджиле, руйнує те, що є енергетично неспроможним.

За ідеями нелінійної науки світ – непрогнозований і некерований. У нелінійної науки плюральний погляд на світ. В цьому світі йде боротьба між природними та соціальними стихіями.

Оновлений раціоналізм сучасності. Раціональне – те, що можна осягнути розумом. Ірраціональне ж – за межами того що осягається розумом. Ірраціональне – це людські емоції, фантазії, воля, інтуїція. Ірраціональне в своїх крайнощах можна зустріти у Гастона Башляра.

Гастон Башляр (1884–1962) доводив, що наша думка йде до реальності, а не виходить із реальності. Розум виявляє себе через «божевільність»

ідей, які він продукує. Ці божевільні ідеї можуть перекреслювати певний людський досвід. Але істинне знання має співвідноситися з досвідом.

Башляр стверджував, що наукове пізнання – «приблизне» пізнання, адже новоотримане знання відносне, має в собі помилки, які потрібно усувати. І це знання відкрите для нових впливів.

Г. Башляр зазначав, що якісно нове з'являється всупереч існуючому в науці. Дух науки стверджується поліфонічно, тобто нелінійно, плюралістично. Науковий дух конституюється відкрито, діалектично.

Фердінанд Гонсет (1890–1975) згідно з неорационалізмом стверджує, що головним у процесах пізнання є розум. Пізнання починається з попереднього знання, хоч і самого малого, але попереднього знання. Наукове знання співвідноситься із досвідом, внаслідок чого уточнюється, переглядається, доповнюється чимось новим. Наукове пізнання корегується, повертаючись до власних засад. Ф. Гонсет впроваджує діалектичний метод і стверджує, що треба бути готовим до перегляду власних пізнавальних завдань і стандартів. Ф. Гонсет зауважує, що знання відкрите досвіду і підпорядковане нормам раціональності. Він також стверджує, що в пізнавальні процеси треба включати розробки експериментальних процедур з їх новим інструментарієм, включати розробки теорій. Треба орієнтуватися на цілісність всього знання, цілісність пізнання.

Хіларі Патнем стверджує, що істин у світі поза розумом немає. Вчений робить певний концептуальний вибір, а потім тлумачить дані досвіду. Досвід є переживання у власній внутрішній сфері, переживання феноменів світу.

Х. Патнем доводить, що людська раціональність залучає аргументи і спирається на правила, конституювані суспільством. Тут аргументи і правила вже визнані в науці і культурному житті. Всі складові культури і різних культур взаємозалежні. А ми самі як вчені спостерігаємо та інтерпретуємо свої спостереження, будучи залежними один від одного.

Х. Патнем визначає, що в концепції вченого всі припущення теоретичної системи мають бути привабливими, щоб ця система могла витримувати критику і щоб методологія з її рекомендаціями ставала життєздатною.

За Патнемом, «істине-хибне» має сенс на тлі успадкованих традицій, хоча ці традиції можуть критикуватися. Розум – це когнітивні і лінгвістичні процедури, практики і, більш ширше, культури. Проте у своїй творчості ми не підкоряємося цим успадкованим процедурам, практикам, культурам. За Х. Патнемом розум – це конкретні мовні ігри й інститути. Розум – це також регулятивні ідеї, якими ми критикуємо керівництво всією діяльністю й інститутами.

Якщо випускаємо з кола зору мовні ігри та інститути, то опиняємось у полоні фантазій. А якщо ми не беремо до уваги регулятивні ідеї, то стаємо культурними релятивістами. Культурному релятивізму притаманний ірраціоналізм.

Чарльз Тейлор вважає, що пізнання суб'єкта не може бути вільним від зовнішніх природних і соціальних впливів на нього. Людська діяльність – це соціокультурна діяльність, і лише тому є також пізнавальною діяльністю. Людина – це різноваріантність дій у природному і соціальному світі. Знання людини про навколишній світ сформоване взаємодією з цим світом, взаємодією дійового характеру, дійовою взаємодією. Людина як дійова особа є носієм сподівань, уподобань, певних цінностей. В своїх діях втілює власний самодостатній і самозаконний світ. Людські знання функціонально якоюсь мірою суб'єктивні й можливі лише в тому або іншому контексті.

Ч. Тейлор зазначав, що гуманітарії у своїх дослідженнях мають враховувати цінності. Науки про культуру, про дух містять в собі ціннісне ставлення. Але в сучасному світі науки про природу теж потребують ціннісного аспекту.

Самість вченого не зациклена, а відкрита для нових несподіваних значень. Значення для людини вміщує і значення об'єкта. Характеристики об'єкта пізнання зумовлюються особливостями використовуваних методів (Самардак 2011: 167-190).

Синергетика розкриває єдність світу в питаннях створення нового. З приводу синергетичних проблем виникає питання про те, якими мають бути зовнішні умови, щоб життя існувало в далекому майбутньому. Не повинно бути ентропії, бо життя потребує обміну речовин. Тобто має бути не ентропійність для життя, для обміну речовин.

ФІЛОСОФІЯ МИСТЕЦТВА І РЕЛІГІЇ

Філософія мистецтва і релігії; Естетика (загальні положення).

Наукові напрацювання показують багато подібного в таких напрямках культури, як релігія, містика і мистецтво. Продемонструємо світоглядні засади з приводу цих явищ культури.

Філософія мистецтва. Філософія мистецтва – це філософська наука, яка вивчає мистецтво.

Мистецтво – це знаковий напрямок культури, який власними засобами комунікації відтворює конкретність світу зі своїми певними узагальненими сенсами. Ці сенси як ідеал суспільної атмосфери, при якій людина одухотворяється можливістю свого майбутнього становлення. Ці сенси є ідеалами одухотворення і натхнення, можливостями становлення людини в майбутньому.

Мистецькі твори надають реаліям конкретності людського існування універсальний характер. Чуттєва конкретність універсального характеру є ознакою художнього образу.

Художній образ – це знаковий сколок дійсності, який чуттєво-конкретний фрагмент цієї дійсності вплитає і поєднує з універсальними значеннями. Митець в чуттєво-конкретному існуванні бачить універсальне при творенні своїх образів.

Мистецтво пов'язує конкретність світу зі стратегіями культури, з ідеалами тої соціальної відчутної атмосфери, в якій людина одухотворюється можливостями свого майбутнього становлення, в якій відчуває себе вільною.

Досучасне мистецтво відтворює світогляд певних колективів. В ньому послаблено авторську індивідуальність, а посилено надособисте бачення світу певним колективом, інтерпретація світу цим колективом.

Сучасне мистецтво, мистецтво ХХ–ХХІ століть, передає дійсність, яка позбавлена надособистих інтерпретацій певного колективу, певних колективів.

Сучасне мистецтво передає індивідуальний погляд на дійсність, погляд автора. Якщо досучасне мистецтво відтворює світогляд, то сучасне – відтворює сам світ, світ проблематичний, незавершений в своєму ідеалі.

Сучасне мистецтво постмодернізму висуває на перший план індивідуальну авторську ініціативу. Це мистецтво розкриває злободенні епізоди сучасного світу в ексцентричній формі. Сучасне мистецтво постмодернізму розкриває плинність світу як процесу, який має принципову незавершеність. Тут відображується і цей процес, і авторська особистість у ньому. Показується як авторська особистість митця, так і типове у світі, відтвореному цим митцем, цим художником.

Починаючи з Нового часу, від бароко, мистецтво поділилося на «авторське» і на «масове».

Авторське мистецтво відтворює особистісне багатство культури. Масове мистецтво фіксує елементарний світогляд людської маси.

Художній образ. Художній образ – це об'єднує уявлення художньої свідомості, яке характеризується цілісністю.

Через художній образ мистецтво набуває духовного освоєння буття. Художнє – це духовне і, за словами Леонардо да Вінчі, «де дух не водить рукою художника, там немає мистецтва».

Художній образ творчо моделює буття, а не копіює його. Однак існує і саме переосмислення образів. Переосмислення образів є евристичним актом. А констатація образів як їхньої тотожності реальності – малоєвристична.

Художній образ розуміється як зміст. Художній образ – це зміст, що існує у знакових системах.

Можна розмежувати мистецтва на «образні» та «безобразні», і можна розглядати «безобразність» художньої культури».

Художній образ – це ідеальне утворення, це спосіб бачення світу, спосіб його розуміння.

Змістовність, або беззмістовність, художнього образу зумовлюється трактуванням об'єктивних прообразів.

Трактування об'єктивних прообразів залежить від ступеня духовної спроможності митця.

Види мистецтва. Види мистецтва – це форми творчої діяльності, різновид яких залежить від змісту твору. Також різновид мистецтва залежить від засобів матеріального втілення художніх образів.

За І. Кантом, мистецтва можна поділити на словесні, тобто красномовство і поезія, зображальні, живопис і декоративно-прикладні мистецтва, і ще – мистецтво «гри відчуттів», тобто музику. За Лессінгом мистецтва поділяють на просторові (живопис, скульптура) і часові (поезія). За Гегелем мистецтва поділяються на три форми: символічну, класичну, романтичну. Символічна форма мистецтва – це архітектура. Класична форма мистецтва – це скульптура. Романтична форма мистецтва – це поезія, музика, живопис. Романтичні форми мистецтва оформлюють внутрішні переживання людини.

Г. Вельфлін вказував, що поділ на види мистецтва можна зробити в залежності від способу бачення: лінійне – живописне, площинне – об'ємне, закрите – відкрите, просте – складне, абсолютне – відносне. Через спосіб бачення може гармонізуватися зовнішній світ із внутрішнім світом людини. Прикладом гармонізації через бачення можуть бути такі види мистецтва, як архітектура, пластичні мистецтва.

Чуттєве багатство людини стимулює утворення нових видів мистецтва.

Є розуміння існування видів мистецтва, бо є різні цінності.

Часто розрізняють мистецтва просторові, часові і просторово-часові. Просторові – це архітектура, скульптура, живопис. Часові – це музика, література. Просторово-часові – це театр, кіно.

Філософія релігії. Філософія релігії – це філософська наука, яка осмислює сутність феномена релігії.

Термін «філософія релігії» вперше з'являється у XVIII столітті. Філософія релігії оформлюється як філософська дисципліна у філософії Нового часу, коли сама релігія стає окремою сферою людського життя. Релігія як предмет філософського дослідження вперше постає у творчості Б. Спінози.

Філософія релігії вивчає уявлення про Бога, вивчає історичний контекст культури, який впливає на особливості уявлень про Бога. Одним із напрямків сучасної філософії релігії (а це аналітична філософія релігії) є дослідження релігійної мови. Людвігом Вітгенштайном досліджувалась особливість мовної гри. За Вітгенштайном, ця мовна гра має певну власну значимість.

Філософія релігії відрізняється від релігієзнавства виконанням певних методологічних функцій.

Естетика. Естетика – це філософська наука, яка вивчає природу тих форм реальності, які одухотворюють можливостями майбутнього становлення.

Естетика в перекладі з грецької – це здатність відчувати. А термін «естетика» ввів Александер Баумгартен у 1735 році – як характеристику певної сфери пізнання.

Німецька класична філософія. І. Кант. І. Кант показав, що естетичне міститься не в самих речах, а у відношенні їх до суб'єкта. Доцільність естетичного для людини – це задоволення від вільної гри почуттів і розуму, від вільного безпосереднього споглядання. І. Кант розуміє естетичне як незацікавленість. Але естетика – це наука; і для І. Канта це правила чуттєвості взагалі. За Ф. Шіллером, це гра та «видимість». За Гегелем, це царство прекрасного. За Г. Гегелем, прекрасне – це чуттєве явлення ідеї. Тут ідея як єдність, коли ідея поєднується з її індивідуальним втіленням у дійсність.

На підставі емпіричних наук естетика, естетична діяльність розмежується з художнім, з мистецтвом, про що каже позитивізм. Останнє, тобто мистецтво, має символічну природу, на що вказує Е. Кассирер. Естетика ж розуміється як всезагальність, як ціннісна, експресивна форма. Про це каже герменевтика, зокрема, її представник Гадамер. Ця ціннісна, експресивна форма є властивістю не тільки художньої культури в цілому, але й людської культури взагалі. Вона пов'язана з людською діяльністю. Естетика, естетичне пов'язані з практичною діяльністю людини в процесі її практично-духовного освоєння дійсності. Про це каже марксизм. Але в цю діяльність доміщується «трансестетика», що помічає Бодріяр, доміщується трансестетичне. Тобто естетичне – це також і сакральнотеургічне. На це вказували Флоренський і Федоров.

Естетичне не можна відірвати від етичного. Естетичне – це фактично етичне, доведене до почуттів, втілених в образно-символічну форму. Це розуміли ще прадавні греки, впроваджуючи таке поняття, як калокагатія. Калокагатія – є гармонія етичного та естетичного, морального та прекрасного. Калокагатія в античності – це ідеал моральної та фізичної

досконалості, фізичної краси. Це також освіченість, культура, про що говорили софісти. Про калокагатію як сумісність душі і тіла казав Платон. Аристотель розглядав калокагатію як вміння правильно користуватися життєвими благами. Калокагатія як гармонія морального і прекрасного в людському бутті проходить крізь всі віки, набуваючи сенсу і в XXI ст.

Категорії естетики. Категорії естетики – це основні її поняття. Категорії естетики розвиваються, історично змінюючись. Вони відображають у своєму розвитку зміни ціннісних орієнтацій людей. Система категорій в естетиці мінлива.

Категорії естетики структуруються так: метакатегорії, категорії естетичної свідомості, категорії естетичної діяльності, категорії онтології мистецтва, категорії гносеології мистецтва, категорії психології мистецтва, категорії соціології мистецтва.

Найважливішими з метакатегорій є такі, як естетичне, міра, гармонія, прекрасне, потворне, піднесене, низьке, героїчне, трагічне, комічне, іронія.

У класичній естетиці важливе місце посідають такі категорії, як прекрасне і піднесене. Зупинимось на них.

Прекрасне. Прекрасне – це категорія естетики, яка характеризує те чи інше явище як довершене. Прекрасне має певну чуттєву форму і звернене до людського споглядання, людської уяви, дає людині задоволення, гармонію душі, дає почуття свободи. Геракліт казав про найпрекраснішу гармонію. За Гераклітом, найпрекрасніша гармонія є результатом єдності та боротьби протилежностей. За Піфагором, прекрасне – це гармонія, джерелом якої є кількісні співвідношення, як містичне. Добре і прекрасне є, коли вони існують як добре пристосоване, помічав Сократ. Сутність прекрасного – це коли ми виявляємо, «що таке прекрасне», а прояв самого прекрасного – це коли ми відчуваємо, «що є прекрасним». Про це писав в своїх творах Платон.

У сфері естетичного людину орієнтує піднесеність над реальністю, коли у людини зникає відчуття недовершеності дійсності, коли зникає протиріччя.

Прекрасне – це гармонія, гармонія людини і навколишнього світу, гармонія тіла і душі, гармонія об'єктивних реалій і духу, про що кажуть у період Відродження. В період Нового часу кажуть, що прекрасне можна осягнути не тільки почуттями, а й розумом. За І. Кантом, прекрасне – це ставлення суб'єкта до об'єкта. У мистецтві це досконалість, коли є відповідність між ідеєю в творах мистецтва та її образним втіленням, між змістом і формою. Про це писав у своїх творах Г. Гегель. Для марксизму прекрасне – це реалізм. Прекрасне є утвердження людини в

цьому хиткому, плинному світі, коли ми бачимо вияв людської свободи, коли бачимо можливості людини.

Піднесене. Піднесене – це категорія як акцент на духовному, а не практичному. Піднесене проявляється, коли ми бачимо щось, що переважає сили людини, чим лише вимагає від неї граничних зусиль для подолання тих погрозливих сил природи або суспільних негараздів, тих сил, що, на перший погляд, неспівмірні із можливостями людини, але наперекір усьому залишаючи за людиною її можливості. Ці можливості залишаються у творчих потенціях. Коли долаються невідвладні людині явища, то виникає почуття захоплення та радості. Людина усвідомлює свої безмежні можливості. Це і є результат дійства піднесеного.

Філософія мистецтва і релігії в науковій проблематиці.

У XIX столітті наука вийшла з-під опіки релігії і містицизму. Релігія і містицизм розглядаються, як певний вид мистецтва. Помічено, що релігія і мистецтво розходяться доволі пізно (Дюфрен 2007: 152). А з самого початку вони – одне. Коріння і сутність релігії, містики і мистецтва злиті, як одне єдине. І релігія, і містика, і мистецтво відкривають можливості для людини, кажуть про можливе. Наука ж каже не про можливе, а про те, що є, про те, що є в реаліях, в реальній дійсності.

І релігійно-містична, і естетична культури говорять про можливості. Естетична культура в своїх творах мистецтва вказує на можливість життя свободного і щасливого в соціумі при певних законах. Релігійно-містична культура також говорить про можливості. Тут мова йде про можливість життя свободного і щасливого після смерті, після життя на цій землі. Вказується на те, що треба робити задля життя вічного.

Філософія мистецтва і релігії в науковій проблематиці – це оцінка того, наскільки доступні ті можливості, які відкривають перед нами релігійні напрямки, напрямки містицизму, напрямки мистецтва.

Філософія релігії і мистецтва показують відкриття варіантів можливостей і, тим самим, надихають. Якими повинні бути релігія і мистецтво, щоб сприяти активізації людини на дії по вирішенню проблем, пов'язаних зі збереженням життя в майбутньому? Надихаючими. Тут релігія і мистецтво – для натхнення.

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ

Філософія людини – Філософська антропологія (загальні положення). Філософська антропологія – це вчення про природу людини.

Філософська антропологія як певний напрямок філософії, який започаткували Х. Плеснер і М. Шелер. Це перша половина XX століття.

Є природознавче розуміння людини. Природознавче розуміння людини – це людина як результат розвитку природи на Землі, як певний

ступінь складності системи енергій і спроможностей, системи, яка вже частково була наявна у попередніх форм високорозвинених тварин.

Але філософська антропологія осмислює якісну специфіку людини. Якісна специфіка людини полягає у певній єдності тілесних, емоційно-чуттєвих і пізнавальних спроможностей і можливостей, які надаються культурою соціального середовища.

Філософська антропологія виділяє сутнісні ознаки людини. За Плеснером, однією з таких ознак є ексцентричність. Ексцентричність – це хитання між пошуком рівноваги зі світом, рівноваги, яка у людини відсутня, і намаганням подолати цю рівновагу, яка вже є в суспільстві, і в культурі людини.

За А. Геленом, філософська антропологія говорить, що людина біологічно не пристосована. Біологічна непристосованість людини усувається доцільною діяльністю зі створення штучного культурного середовища, створення суспільних інститутів.

За К. Марксом, сутність людини – це сукупність всіх суспільних відносин.

За Е. Ротхаккером і Г. Ландау, людина є і творець, і витвір культури.

Сучасна філософія виділяє антропологічну структуру класичного характеру і некласичного.

У класичній антропологічній структурі людські дійства характеризують такі категорії, як людська істина та омана.

У некласичній антропологічній структурі людські дійства характеризують такі категорії, як людина, її безумство та її істина. На це вказує М. Фуко.

Сучасна філософська антропологія говорить, що є різноманіття сутнісних рис людини. А що з них сутнісне – питання відкрите.

Людина, її природа і сутність. Людина. Людина – це природно-суспільна істота. Людина – це якісно новий, вищий, особливий ступінь живих організмів. Людина – це істота, яка може свідомо себе регулювати. Тобто істота розумна. Розум людини спонукає її до розвитку, до створення власного світу. Однак людина цим не задоволена. Чому? Є головна роздвоєність людини. Головний фактор роздвоєності людини – наявність життя та смерті. Родовий потенціал своїх спроможностей людина не може реалізувати повною мірою. Просто життя коротке.

Діяльність людини. Діяльність людини – різна. Це гра, праця. Фантазія й гра вивільняють людину од фактичності. Фантазія, гра, праця є рятувальними спроможностями, на чому наголошує О. Фінк.

За Гегелем і Достоевським, людину не можна визначити остаточно, поки вона жива і ще не сказала свого остаточного слова.

Природа людини. Природа людини – це незмінні риси, її задатки, властивості, притаманні їй, попри біологічну еволюцію, попри історичний процес.

На природу людини є протилежні погляди. Є такий погляд, що природа людини як повнота доброчесності втрачається в процесі історичної еволюції. Тобто, в історії втрачається людська природа. А є і протилежний погляд про те, що людина – піддатливий матеріал, якому культура та історія надають форму. І в історії збагачується людська природа.

Зміни в людині можливі лише через відсутність природи людини. Носієм цієї ідеї є Е. Морен.

Сутність людини. Сутність людини – це специфічно людська риса, специфічно людська властивість.

За К. Марксом, сутність людини – це сукупність всіх суспільних відносин.

Сутність людини існує лише у «дійсному людському існуванні». Про це казав Маркс. Тобто у свідомому існуванні. Але є і сфера підсвідомого. Тому ми не можемо не розглядати прояви афективності, неврозів, випадковості в людському житті. Фактично людина виявляє себе у діалектиці «розумності – нерозумності», на чому наголошував Морен.

Людина вкорінена у природу, та виокремлена з неї через соціум і культуру.

Постмодерн про природу людини. Ж.-Л. Нансі казав про те, що людина – це людська свобода, тобто це існування, а не сутність.

Суспільні науки і антропологія орієнтують на філософські узагальнення, які ставлять головною цінністю людське життя. Людське життя потребує збереження і вироблення способів його розвитку в майбутньому. Отже, якою має бути людина? Націленою на спасіння. Тут залишається один варіант: людина повинна мати спрямованість на спасіння.

Розділ 5

НАУКА І ЕТИКА

Наука часто не може сказати однозначно, логічно і послідовно з приводу певних положень етики. Буває, що наука виступає поза етикою. Але історією вже вироблені певні узагальнюючі істини етичного характеру. Продемонструємо ці істини, починаючи з визначення етики та з історії етичних вчень.

Етика – практична філософія. Етика – це практична філософія, наука про моральність. Поняття *етика* вперше введено Арістотелем. Етика демонструє зріз людської реальності, той зріз, де індивідуальні якості співвідносяться зі звичними формами суспільної поведінки. Сучасне розуміння етики – це розуміння певної галузі знань. Моральність є предметом цих знань. Знання ж виходять на практичне ставлення людини до дійсності – з тривогою про близьких і далеких, де присутня необхідність допомогти врятувати і зберегти загальний життєустрій людей.

Ще софісти помітили, що моральність людей та її закони дуже мінливі й різноманітні. Природа ж всюди однакова. Моральність людей та її закони – випадкові й довільні. Природа ж необхідна. Природа існує як необхідність. Однак їй необхідно протистояти, регулюючи випадковість людських законів.

Суспільна мораль в своєму ідеалі чудова і справедлива. В такому випадку, етичне та естетичне співпадають. Естетичне постає як етичне – в образах і символах. Естетичні переживання, позбавлені етичного, перетворюються на елементарні естетичні відчуття, такі як відчуття приємного, відчуття задоволення.

За Арістотелем, мета етики – це вчинок, здійснене благо, а не благо саме по собі як знання. Це свідчить про те, що етика є філософією практичною, а не теоретичною, не метафізикою. При цьому етика виходить з досвіду суспільного життя. Тому етика не має високого ступеня точності, яку мають, наприклад, фізика чи математика, адже суспільне життя є набагато складнішим. Це найскладніший рух, який вбирає в себе менш складні, такі як фізичне, хімічне, біологічне.

Давні греки поділяли філософію на логіку, фізику та етику. Це помічаємо, наприклад, у Епікура. При цьому етика відділялася від політики, а моральна досконалість людини не була пов'язана з досконалістю

суспільного життя. За Епікуром, щоб не було душевних тривог і тілесних страждань, необхідно вірно розуміти задоволення, а також необхідна освіченість. І це звільняє від страхів.

Етика – не логічні побудови у своїй невизірній суворості. Етика – це зразкові приклади, напутні звертання до окремої людини, заспокійливе мовлення, побудоване за законами краси. Одне слово, етика – практична. Без виходу на практику, до практичного життя, етика вмирає.

Етичні принципи вказують на те, що мудрість – це вміння вивисуватися над стражданнями, над обставинами долі. Мудрість – це вміння жити у злагоді із самим собою, а також – із навколишньою природою. Мудрець – космополіт. Космос, у цілому, є рідним домом мудреця. За приклад можна взяти філософію Марка Аврелія. Він думає про всіх, живе для всіх, оскільки передбачає життя, життєве, продовження життя за рахунок процвітання усього життєвого.

Середньовічна філософія звинувачувала античність (античну філософію) у падінні моралі. При цьому вказувалося, що язичники осягали розумом божественне, не розуміючи, що це – божественне. Мовилося, що язичники прагнули знайти у своїй сутності й зрозуміти те, що дається Богом, тобто дається незалежно від них і від їхніх зусиль. Отже, не були потрібні зусилля. Однак офіційна церква проповідувала ті ж самі зусилля.

Філософи Нового Часу намагаються дослідити як моральні принципи, притаманні конкретній людині. Мораль як властивість особистості є обов'язковим правилом для всіх. Ці обов'язкові правила і принципи організують всіх людей соціуму, адже в моралі людина підвладна як своєму власному, так і загальному законодавству, на що вказував І. Кант.

Філософію Гегеля можна розуміти так, що вона нівелює предмет етики, оскільки у філософії Гегеля лишається відкритим питання про кордони індивідуально відповідальної поведінки, а мораль як абсолютна ідея, у тому числі й ідея держави, рухається до самої себе і співпадає з державою. Мораль співпадає із соціальними діями людини, які сприяють врівноваженню егоїзму й альтруїзму, про що говорив Г. Спенсер. Людська природа може пристосуватися до потреб суспільного життя абсолютною мірою, стверджував Г. Спенсер. Можна нівелювати розрив між обов'язком і схильностями, між доброчесністю і щастям, на що вказував Г. Коген. При цьому необхідно зазначити, що суспільно корисна діяльність може викликати радість, а суспільно шкідлива діяльність – неприємні відчуття, оскільки існує у високій мірі повне пристосування людської природи до потреб суспільного життя. Тому слід передбачати, що суспільство може досягти такого розвитку, коли дії людини, які служать суспільній необхідності, будуть супроводжуватися почуттям блаженства.

Етична система вміщує в себе ту запрограмовану поведінку людини, через яку людина реалізує і розвиває в своєму існуванні такий спосіб життя, який нівелює протиріччя її особистості, протиріччя, які роз'їдають цілісність індивіда, цілісність його сутності. Цей спосіб життя знімає протиріччя, що роздирають індивіда, і має певний характер. За характером цього способу життя можна розрізнити етику гедонізму і евдемонізму. Тобто етичні програми, які ведуть до цього способу життя, можна класифікувати. Тому й розрізняють етику гедонізму та евдемонізму, що існують різні способи життя.

Етика ХХ століття займається аналізом моральних висловів, представлених у мовних формах (метаетика, аналітична етика). Моральні міркування відрізняються від міркувань, які мають відношення до пізнання. Проте вони повинні містити в собі наукову об'єктивність, наукову строгість, інакше може набирати силу моральна демагогія, спрямована лише на маніпулювання громадською свідомістю. При цьому використовується багатозначність ціннісної символіки. Наука має прояснити цю багатозначність, щоби на ній неможливо було спекулювати.

Сучасна етика уникає крайнощів, котрі представлено, з одного боку – апіоризмом класичного раціоналізму і деонтологізму, а з іншого – крайнощами утилітаристського релятивізму. Сучасна етика виходить з того, що людині дано систему цінностей в її об'єктивно чуттєвому світі. Завдяки відчуттям людина пізнає цінності. Цінності перетворюються на ідеальний образ, що поселяється в людській свідомості. Тоді вольовий акт людини, її воля повною мірою містить цей ідеальний образ як добро і завжди виявляє стійкість і рівність самій собі, незалежно від шкідливого сприйняття ззовні та бажань людини. Етиці лишається спрямовувати цей ідеальний образ до більш високого порядку цінностей. Рухаючись таким шляхом, людина зберігає усталеність бажань, що є одним із завдань феноменологічної етики.

Етику прагматизму спрямовано на успіх у поведінці, де мораль перетворюється на спосіб здобутку душевного задоволення, а не на боротьбу із собою і джерелом внутрішньої невдоволеності людини. Колективістська сутність людського ества не дозволяє замикатися на власних інтересах та їх задоволенні. Адже по суті питання, які постають перед людьми, можуть вирішуватися тільки спільними зусиллями. Лише спільними зусиллями долаються проблеми глобального масштабу.

Етика постмодернізму орієнтує людину до живого морального досвіду, де мораль запроваджує сама людина. Тут мораль не докладається до індивіда, а виробляється самим індивідом і має найчастіше антинормативну установку, тобто спрямована іноді проти нав'язаних установок, пов'язаних із

загальноприйнятими нормами. У постмодерні мораль не відділено від індивіда, від індивідуальної моралі. Однак в індивідуальній моралі виникає протиріччя, насамперед, поміж щастям і добродесністю, поміж мораллю індивідуальною і соціальною, протиріччя поміж моральним наміром людини та її реальними діями, а також протиріччя поміж розумом і почуттями в моральній мотивації, протиріччя свободи і необхідності людської поведінки. Такі протиріччя нерідко призводять до конфлікту в самій особистості. Та коли мораль орієнтовано на загальне благо в майбутньому, на процвітання загального життя, то людина, навіть страждаючи від власних програвів і несправедливості до себе, все одно не відчуває безглуздя свого існування.

Етику вивчають, щоби стати моральним, чеснотливим, практично добродесним. Однак перед практичною чеснотою людина повинна зробити розумно аргументований вибір. Спочатку має бути вибір людини, вибір свідомий і відповідальний; має бути особисто вибраний стан речей. За свій вибір людина повинна мати здатність відповісти. Лише тоді йде практична частина, тобто втілення ідеалів і цінностей в життя.

Етика і мораль націлені на те, щоби реалізувати в людині такий спосіб життя, через який нівелюються протиріччя в людській душі. Задля цього існує власна програма поведінки. Програми різні. Тому й етики різні: споглядальна, утилітарна, скептична, гедоністична, евдемоністична, сентименталістська, стоїцистична. Однак, які б види етики не існували, сучасній людині необхідно орієнтуватися на загальнолюдські цінності й на вирішення глобальних проблем. Тому будь-яка окрема етика має враховувати ці положення.

Мораль. Мораль – це вищі цінності людини та її повинність. Мораль узагальнює такий людський досвід як добро і зло, обов’язок, сумління. При цьому моральне розуміється: по-перше, коли усвідомлюється правильна поведінка, тобто поведінка належного характеру, поведінка, що творить моральне обличчя людини; по-друге, коли осмислюються умови і межі довільності (сваволі) людини, довільності, що обмежується своєю власною (внутрішньою, взятою особисто) повинністю, що ставить обмеження свободі (межі цієї довільності) в умовах організації та нормативної впорядженості, тієї впорядженості, що задається людині ззовні соціальними відносинами.

Мораль – це, по-перше, правила, які даються людині для виконання, правила, які притягують у собі певні норми й цінності; по-друге, сфера особистого припущення – особистісно-вільного або ж зумовленого зовнішніми правилами.

Мораль – це спосіб регулювання поведінки людини, на що вказував Дж. С. Мілль. Людина може ставитися до моралі по-різному. До моралі у

людини може бути нігілістичне ставлення. Тоді будь-яке правило житейського рівня, будь-яка соціальна норма, будь-який принцип культурного життя сприймається людиною як якась ярмо, як якась кабала, як утиск особистості. Про це говорили Протагор, де Сад, Ф. Ніцше. До моралі може бути також ставлення як до такого, що до чогось примушує. Тоді у людини виникає протест проти зовнішньої примусовості моралі. При цьому протест може висловлюватися у супроводі особистого морального пафосу. В особистому моральному пафосі людина висловлює індивідуальне ставлення до існуючих звичаїв. Зазвичай це ставлення висловлюється запереченням службового лицемірного підкоряння суспільним нормам. До моралі може бути ставлення як до доцільної поведінки. Тоді людина ставиться до моралі як до необхідності доцільних стосунків у суспільстві. При цьому людина розуміє мораль як суму правил поведінки, про що твердять Г. Спенсер, Дж. С. Мілль, Е. Дюркгейм. Тут мораль розуміється як механізм взаємодії між людьми, механізм, який виробляється самими людьми, механізм, який закріплюється в домовленості між людьми. Це стверджують софісти, Епікур, Т. Гобс, Ж.-Ж. Руссо, Д. Ролз. В такому випадку мораль розуміється як правила взаємних зобов'язань, які люди беруть на себе, оскільки належать до одного товариства, до осіб, пов'язаних певними стосунками.

Можна розуміти, що мораль більшою мірою спонукальна, ніж заборонна. Твердження морального характеру звернено до людини як до свідомого суб'єкта, що є вільним у своїх діяннях. Тому моральні твердження містять у собі ідеали і мають ідеальний характер, на що вказують І. Кант, Г. Гегель.

Мораль пропонує людині самообмеження, самообмеження через необхідність певних взаємних обмежень. І, виконуючи вимоги моралі, людина ніби сама проголошує їх, ці вимоги. Вони стають її необхідністю.

Наскільки вчинок є моральним, можна визначити, враховуючи те, що мала намір зробити людина, склад того, що вона прагнула зробити, результат виконаної дії. Тобто моральність визначається як складом і результатом виконаної дії, так і наміром. В цілому мораль виходить від особистості як автономної, здатної на самовизначення, від особистості, включеної в норми, що існують в суспільстві, норми, які потребують не лише збереження свого життя, а й життя інших, збереження його й подовження.

Особистість залежна. Її активність зумовлена товариством, до якого вона входить. Людина – це і соціально-біологічна і соціальна істота. Це як родова, так і духовна істота. Людина своєю волею і своєю діяльністю змінює зовнішні обставини, а також змінює саму себе. Однак людина

має ціннісний уміст, трансцендентний по відношенню до соціуму. Цей уміст людина відтворює і розповсюджує в соціумі. Вона розповсюджує трансцендентне, яке переступає буденність. У зв'язку з цим можна означити два рівні моралі: мораль соціальної взаємодії (золоте правило моральності) та мораль особистого вибору (милосердя).

Необхідно зазначити, що мораль як спосіб дисциплінувати особистість в соціальному відношенні не завжди ефективна для забезпечення протистояння людини природним стихіям. Мораль більш ефективна в забезпеченні самостійності особистості по відношенню до її власних нахилів, до всіляких спонтанних реакцій. Мораль більш ефективна у забезпеченні протистояння соціальному тиску. Мораль трансформує всі свавільності людини в її свободи.

Мораль не потребує, щоби її забезпечували і підтримували зовнішні соціальні інститути, не вимагає принуки до виконання. Мораль задається довільною поведінкою людини. Це певний простір свобод для цієї людини, адже вона визначила власними моральними заповідями певні порушення норм, які сковували її вольності.

Однак, незважаючи на особливості особистої моралі людини, в цілому мораль в своїй основі являє собою різновид соціальних стосунків. Мораль завжди обумовлена основними суспільними стосунками, на що вказував К. Маркс. В той же час мораль не залежить безпосередньо від соціальних стосунків.

Мораль являє собою перелік певних принципів (заповідей), в основі яких закладено ідеал. Однак і самі принципи являють собою цінності, через які ідеал бере практичну участь у стосунках з іншими людьми, у регулюванні стосунків з ними. Цим регулюванням стосунків з людьми мораль вплетена у практичне життя соціуму і опосередкована цим соціумом.

Мораль – це певна форма управління поведінкою людини, форма, що має якість автономії. Автономія моралі передбачає можливість для людини бути власним законодавцем. Однак це законодавство принципово не відрізняється від законодавства, прийнятого суспільством. Через це автономія кінець кінцем являє собою соціально-моральні цінності.

Ознакою моралі є її загальність. Загальність необхідно розуміти як наявність моралі у всіх людей, де моральна дія людини потенційно експлікована (розгорнута) на будь-яку дію в аналогічній ситуації, а моральну вимогу звернено до кожної людини.

Мораль є певним механізмом культури, механізмом, який оцінює дії людини незалежно від того, в якій ситуації людина перебуває і в який час відбувається ця дія. Тобто становлення моралі утверджує людину як громадянина світу.

Мораль пов'язана з формою організації та регуляції поведінки людини (норми). Також мораль пов'язана з позитивним умістом, коли людині ставлять за обов'язок певні норми для виконання (цінності). Мораль пов'язана з тим, якою має бути людина, щоб реалізувати належне і вірно себе поводити (чеснота). При цьому змістовний аспект реалізовано тоді, коли і мораль соціальної взаємодії розуміється як «золоте правило моральності». Мораль же особистого вибору передбачає милосердя.

Моралізування. Моралізування – це поняття, що означає абстрактні критерії моральних висловів, далеких від реального стану речей. Людина розкриває моралізування своїм почуттям недовіри до нав'язливих моральних догм. Це почуття недовіри виникає через те, що моралізаторство підмінює реальність законів чистою абстракцією, не пов'язаною з історією при оціночній версії тих чи інших явищ. У такому випадку моралізування виглядає як ідеологічний захист непрактичних соціальних версій, як гіпертрофована освіта, що претендує на моральність людської свідомості, як освіта, що діє шляхом репресії по відношенню до життєвого досвіду людей.

Моральний ідеал, втілюючись у конкретні образи і відновлюючись як принцип, створює особливі норми. Ці норми як етичне обростають додатковим умістом, що допомагає моралізатору створювати видимість морального вибору при розгляді життєвих ситуацій. Моралізатор перетворюється на імітатора найочевидніших моральних істин. Слухач же перетворюється на автономну істоту, яка начебто бунтує проти моралі. Тоді цей слухач виглядає аморальним. Моралізатор-імітатор при цьому виглядає як моральний суддя. Хоча моралізатор-імітатор прагне просто домінувати, пригнічувати.

Моралізатор маніпулює масовою свідомістю. Він своїми закликами і зверненнями до людей відверто і безпосередньо проголошує моральні цінності, намагаючись представити власну програму (політичну програму) як моральну. Розпізнати сутність цієї програми можливо лише оцінивши, куди спрямовано цю програму в майбутньому, спрямовано на життєве чи нежиттєве.

Звичай і моральність. Звичай і моральність мають тісний взаємозв'язок. Звичай – це форма соціальної регуляції діяльності людей, передана традицією з минулого і відтворена нині. Звичай виражає в людській культурі той уміст, настанови якого необхідно виконувати неухильно і обов'язково, оскільки вони передають певні зразки минулого, необхідні й життєві. Тому звичай і торкається моральних заповідей, бо ці заповіді також оперують зразками, зразками поведінки. Звичай регламентує поведінку індивідів. Те ж саме робить і мораль, через що

звичай і мораль мають зв'язок. Звичай підтримує внутрішньогрупову згуртованість людей. Мораль своїми заповідями також орієнтує людей до згуртованості. При цьому необхідно відзначити, що звичай зберігаються у найбільш первинному вигляді у сфері моралі, моральності – як ціннісне у людському співжитті.

Етика давніх греків. Автаркія. Автаркія – це самодостатність і самовдоволеність – як новоєвропейський термін, а виконання, довільність, стриманість – як античний термін. Автаркія лише в певних випадках може відповідати новоєвропейському змісту терміну «самодостатність».

Антична теологія розуміла автаркію як принцип буття Бога. Спочатку давньогрецька філософія розуміла автаркію як благо і щастя, а також здатність жити й чинити опір, коли є загроза загибелі. Це можна бачити у філософії Демокрита. Тому автаркія й розуміється частково як самодостатність, оскільки самодостатність – це не опір загибелі, а призупинення опору, зворотній рух через те, що світ змінився і чинити опір загибелі необхідно в іншому напрямку.

Автаркію пов'язували з певним способом життя. Це такий спосіб життя, коли при автаркії харчів ніч ніколи не буває занадто довгою. Тобто, один з моментів – це помірність у їжі, на що вказує Демокрит. Автаркія природна і пов'язана з мінімальними життєвими потребами, каже Демокрит. Це і аскетичний мінімум, і абсолютна повнота одночасно.

Автаркія – це сила досконалого і достатнього, це тіло живого Бога, коли отримуєш їжу від себе самого і не потребуєш нічого, говорив Платон.

Пов'язуючись із божественним, автаркія є атрибутом Бога. Її розуміють як абсолютну божественну повноту. У давньогрецькій філософії автаркію представлено як абсолютне буття. Сам філософ виступає як автаркійна людина. Мудрець не має потреби ні в кому і ні в чому, й тим самим він подібний до Бога. До божества тим ближче, чим менше маєш потреб. Божество ж саме по собі автаркійне, оскільки у нього відсутні потреби.

Людина, яка володіє автаркією, сама над собою начальствує.

Автаркія в етичних вченнях давньогрецьких філософів розуміється як благо і щастя. Так розумів автаркію Арістотель. Однак автаркія також розуміється як задоволення потреби в прекрасному. Тобто наявна потреба неутилітарного, незацікавленого характеру. Автаркія розуміється також як духовна єдність людей (їх однастайність), розуміється як моральна потреба в справедливості.

У давньогрецькій філософії автаркія розуміється і як атараксія, і як апатія. В такому випадку автаркія постає як внутрішня свобода людини, свобода, яка не залежить від якихось випадковостей, зовнішніх умовностей і обставин, не залежить від умов.

Давньогрецька філософія розуміла автаркію також як «Єдине», яке постає із самого себе, про що пише Плотін. Тобто давньогрецька філософія розуміла автаркію як щось трансцендентне. Мудрець не має в самому собі основи буття, і лише його причетність до трансцендентного блага дає можливість відчувати автаркійний стан.

Християнські богослови, Отці Церкви, розуміють автаркію теологічно, як буття Бога, як атрибут Бога, як божественну повноту, як буття абсолютного характеру. В даному разі людська несамодостатність зникає шляхом споглядання, молитви, віри, зникає в процесі злиття із самодостатньою божественністю, хоча стан самодостатності не потребує якихось стимулюючих дій.

Історія зміни розуміння автаркії як людського починалася з того, що людина вважалася тотально залежною і несамодостатньою. Потім людина розуміється як самодостатня при її заповненості в соціумі. Після цих уявлень в історії виникають думки про можливість здійснення в якісь моменти внутрішньої свободи від світу. Подібні уявлення в історії змінюються на теологічні уявлення про те, що молитвою несамодостатня людина зливається із самодостатнім Богом.

Атараксія. Атараксія – це незворушність, безтурботність. Атараксія присутня в людині, коли її душа несприйнятлива до афектів. Безтурботність атараксії розуміється як щастя, про що говорить Демокрит, і далі він же стверджує: щастям для людини є атараксія як безстрашна незворушність. Незворушність представлено як доброчесність. Стримана людина незворушна і непадвладна власним почуттям, дотримується лише розуму, пише Арістотель. Стан незворушності у людини присутній, коли вона підпорядкувала свої почуття розуму, стверджує в своїй філософії Арістотель, коли припинилися обурення в її житті з приводу речей.

Атараксія має відношення до епохи (утримання від міркувань). Після утримання від міркувань у людини виникає атараксія. Цей стан, по суті, є зупинкою роздумів, коли людина нічого не стверджує, нічого не заперечує. Атараксія ж є подібним станом, станом безтурботності і спокою душі. Людина спочатку намагається досягти атараксії. Однак, відчуваючи, що не в змозі це зробити, утримується від суджень. Коли людина утримується від міркувань, то до неї ніби випадково приходять атараксія, про що говорять скептики.

Скептики пов'язують атараксію не тільки з епохою, але й із задоволенням як відсутністю тілесного болю і душевного сум'яття. За приклад можна взяти етику Епікура. Душевні тривоги виникають через помилкові думки про богів та смерть. Такі думки викликають у людей почуття страху. Однак вони зникають від тверезих роздумів, які ведуть до атараксії, про що говорять

епікурейці. Природничі науки, що рятують людину від помилкових думок, є попередніми заняттями на шляху до етики, яка веде до атараксії і твердої впевненості. Про це пише Епікур. Однак і різноманіття пояснень почуттєвих феноменів, які явлені людині, ведуть до атараксії. Утримання від суджень про ці явища також веде до атараксії, на чому наполягають скептики. Щоби досягти атараксії, не варто боротися з ймовірностями, каже Епікур. Він стверджує, що науки байдужі по відношенню до щастя, атараксії. Людська добродієність так чи інакше пов'язана зі щастям.

Anamía. Апатія – це безпристрасність. Вона розуміється і як відсутність афекту, і як неприйнятність афекту, що стосується апатії.

Первісно у давніх еллінів апатію представлено як неафіціруємість. В подальшому апатія розумілася і як повна нечутливість, про що говорили представники мегарської школи, і як здатність долати афекти, на чому наполягали стоїки, афекти, які виникають через помилкове оцінювання тих чи інших речей зовнішньої дійсності, і як несприйнятливність розумом помилкових міркувань, про що говорив Хрісіпп, і як благі розумні душевні стани. В апатії бачили і вольовий момент, коли людина владарює над собою. Це визнавали Сенека, Епіктет, Марк Аврелій.

Апатія розуміється як неафіціруємість у Плотіна. Тут неафіціруємість апатії пов'язана з процесом осягнення «Єдиного», яке можна розуміти як особливий стан людської свідомості, характеристикою якого є єдність людського духу.

Етика ранніх християн апатією характеризує святість.

Agape. Агапе – це любов, милосердя. За біблійним писанням агапе – це любов до Бога. В цьому значенні любов постає для розуміння з відтінком шанобливості.

Агапе також розуміється як любов до ближнього. Така любов розуміється насамперед як турбота, а отже, і самозречення, самопожертвування. Агапе – це і любов до ворогів.

Kaloκαaγatía. Калокагатія – це прекрасний і добрий. В калокагатії зливаються і прекрасне, і добре, і корисне для душі, на що вказує Сократ. В калокагатії сполучаються і мудрість, насамперед, як розумність, і розсудливість. Розсудливість тут розуміється як моральний стан душі, про що говорить Сократ.

Калокагатію розуміють як моральну красу, добродієність, коли людина прекрасна і душею, і тілом, про що пише Платон.

Платонізм твердить, що калокагатія – це вміння людини вибирати найкраще моральне вирішення у будь-якій ситуації. Отже, калокагатію можна розуміти як досконалу чесноту, стверджує Арістотель, де присутня моральна краса. Морально прекрасна людина поєднує в собі і мужність,

і справедливість, і розважливість, і взагалі всі чесноти, пише Арістотель. Тобто, коли говорять про калокагатію, то мова йде про повноту чеснот і про щастя, на що вказує Арістотель. Повнота щастя – у повноті чеснот. В людині присутня калокагатія в силу того, що людина кориться не страху, а сорому, каже Арістотель. Не від страху вона не робить погане, а від того, щоб не відчувати потім сором.

У філософії розуміння калокагатії зберігається в сенсі доброти.

Моральна досконалість, гносеологічні аспекти етики. *Моральна досконалість.* Моральна досконалість – це ідеал моралі. Про моральну досконалість говорять, коли нахили людини впорядковані й сповнені високих прагнень.

Моральну досконалість пов'язують з мірою. Тоді у підваліні морально досконалої особистості закладають гармонійність, внутрішню душевну урівноваженість, раціоналізацію потягів, зазначає Арістотель.

Моральну досконалість пов'язують з обов'язком. Тоді у підваліні морально досконалої особистості закладають процес удосконалення у виконанні обов'язку, що і є моральним, за І. Кантом.

Моральну досконалість пов'язують із самодостатністю. Тоді у підваліні морально досконалої особистості закладають незалежність людини від скороминущих обставин і пристрастей. Також морально досконалу особистість бачать в її внутрішній свободі. Це і нірвана буддизму, і апатія стоїцизму.

Моральну досконалість пов'язують з діяльною любов'ю до людей. Тоді в підваліні морально досконалої особистості кладуть її милосердя. Це виражено в християнстві.

Моральна досконалість виникає в результаті цілеспрямованих зусиль особистості у напрямку власної зміни по наближенню до зразка як морального ідеалу.

Необхідність удосконалення у моральному відношенні виникає у людини через усвідомлення нею своєї невідповідності ідеалу, що відзначає Августин.

Що ж людина має зробити, аби набути досконалості? Заради бажаного людина повинна відхилити в собі наявне, те, що є. Людина повинна відхилити в собі наявне заради піднесеного, вищого.

Автономія і гетерономія в моралі. І. Кант стверджує, що автономія і гетерономія в моралі – це воля, яка сама дає закон своїй дії (автономна воля), і воля, яка запозичує норму для своєї поведінки (гетерономна воля), відповідно.

Автономія виходить з ідей про безкорисливість. Тут моральна воля є відвернутою від приватної цікавості людини. Моральна воля керується

розумом як загальнолюдською основою, пише І. Кант. Однак у той же час моральним може бути лише те, що вироблене нашим власним розумом. Тому найвною є спроба обґрунтувати можливість того твердження, що всяка розумна воля є автономною, що можна бачити у І. Канта.

Етика автономії передбачає і гетерономію людської волі. Цінності у моральному житті припускають об'єктивний зміст людської волі. Чисто автономне категоричне воління в цьому випадку неможливе. В той же час гетерономна етична воля людини не є вільною. А от невіддільна нічому воля людини є автономною. Однак тут питання в іншому. Питання в тому, що автономності абсолютної не буває.

Людський дух має потяг до абсолютної самостійності, стверджує Й.Г. Фіхте. Свобода і самостійність мають змістовний момент морального обов'язку, говорить Фіхте. Однак самозаконодавства волі конкретної людини не є вільними від інтересу (інтересів) цієї людини. При цьому культура моральної свободи в своїй історії аж ніяк не співпадає, а навіть протистоїть вільному абсолютному «я» людини як життя, замкненого в собі.

Культура моральної свободи передбачає й іншу людину. Інше питання, що вона може обмежитися лише способом самовизначеності людської волі до добра, що явить собою чисту формальність, адже спрямованість на самовизначення людської волі до добра не має змістовності. Уміст вимагає з'ясування – що є добро. Уміст вимагає волі до визначуваного добра. Змістовна етика передбачає і гетерономію, й іншу людину. Автономне воління людини має зазвичай формальний характер. Уміст людської волі має гетерономний характер. Уміст нав'язується людській волі як закон. Будь-яка етична автономія врешті-решт є гетерономною, оскільки враховується встановлене соціумом. Іменем цього соціуму як загальним звершується самозаконність творчості особливого «я» людини.

Моральне судження. Моральне судження – це судження, яке виражає моральну оцінку чи моральний припис.

Моральні судження найчастіше або підкреслюють первинність добра по відношенню до обов'язку, як Дж.Е. Мур, або первинність обов'язку по відношенню до добра, як І. Кант. Однак те, що морально схвалюється і постає у людській свідомості як добро, тією ж самою людиною сприймається як об'єкт для її морального обов'язку. Те, що схвалено (схвалено як добро), потребує обов'язку, належного ставлення. Тому доброзичливе судження особливо не відрізняється від оціночного судження. Людина спочатку оцінює щось на добро, а потім приймає як належне. Ці судження виглядають як єдиний процес.

Моральна повинність як моральна нормативність є спонукальною силою, яка сприймається людиною поза психікою, поза психічними особливостями – як розумно примусове.

Людський розум об'єктивує моральні вимоги, робить їх категоричними, безумовними, самодостатніми.

Ціннісні міркування, такі міркування, що мають ціннісне відношення до дійсності, мають і суб'єктивний момент. Ціннісні міркування виражають людські емоції та інтереси. Вони пов'язані із суб'єктивно особистісним світом тієї людини, яка робить ці висловлювання.

Ціннісні міркування – імперативного характеру, тобто мають наказову основу, вимогу, наказ або просто закон. Такі моральні міркування орієнтують на те, що вони мають силу для всіх людей за певних обставин, тобто вони є універсальними, як зазначає Р. Хеарт.

Поняття, з яких складаються моральні міркування, мають певний зміст і значення для людини. В цілому моральне міркування має також певний зміст. Емотивізм, наприклад, обмежує широту цього змісту лише психологічною конструкцією людини. Емотивізм – це моральне, як емоції, що збуджують слухача.

Моральна оцінка. Моральна оцінка – це оцінка моральної цінності вчинку. Соціальна значимість і соціальна ефективність моральної оцінки визначається тим, наскільки важливе місце серед факторів, що обумовлюють людську поведінку, посідає мораль.

Моральна оцінка розуміється як оціночне судження, яке є висновком із засновків, які беруться за істини. Оціночне судження має об'єкт оцінки і ставлення до цього об'єкта; ставлення конкретно виражене, тобто або позитивне (благо, добре, вірно) або негативне (зло, погано, невірно).

Об'єкт моральної оцінки – це соціально значима якість душі або вчинок людини, людини розумної, осудної. Об'єктом моральної оцінки не можуть бути явища природи чи якісь феномени індивідуального чи громадського життя, окрім соціально значимої душевної якості або вчинку розумної осудної особистості.

Моральна оцінка має як змістовні так і формальні особливості. Формальний бік моральної оцінки – це особливі логічні якості оцінки, об'єктивна невиразність оцінки, тобто її безсуб'єктивність.

Мова моралі. Мова моралі – природна мова, що виражає моральні оцінки і судження. Основою мови моралі є моральні смисли оціночних термінів, таких як «добро», «зло», «обов'язок». Використання таких оціночних термінів як ціннісних слів надає мові певну моральну специфіку. Такі слова у міркуваннях і доказах вважаються елементами мови моралі.

Проводиться формалізація природної мови моралі. Необхідність у цьому обумовлена багатозначністю слів мови моралі, таких слів, наприклад, як «добро», «зло», «обов'язок». Багатозначність затемнює, вносить у мову моралі чимало алогізмів. Через це є необхідною формалізація мови моралі. Однак у ці формальні зв'язки мови моралі деонтологічні та аксіологічні значення входять не повністю. Деонтологічні та аксіологічні значення лише частково відбивають специфіку їх логічних відношень.

В наукове пізнання моралі входить як складова аналіз моральної мови. Результати аналізу моральної мови використовуються для того, щоб підвищити точність і доведеність етичних суджень.

Етичні вчення. Деонтологія. Деонтологія – це вчення про належність, етика обов'язку.

Етика обов'язку відмінна від етики добра (аксіології). Етика обов'язку виражає схвалення або засудження у вигляді оцінок. Деонтологія визнає обов'язок. Аксіологія визнає добро. Деонтологія найчастіше говорить про першість обов'язку перед добром, тим самим заперечуючи аксіологію. Добро похідне від обов'язку. Добром ми називаємо те, чого вимагає обов'язок, говорив І. Кант.

Деонтологія утверджує спонукальний імпульс як змістовність морального вчинку, тобто утверджує «силу і енергію» обов'язку, а не те, заради чого цей вчинок відбувається. Моральність вчинку визначається спонуканням, «енергією обов'язку», а не тим, заради чого моральність робиться, заради чого вчинок відбувається. Своїм спонукальним імпульсом деонтологія протиставляє себе утилітаризму і гедонізму.

Утилітаризм. Утилітаризм – це етичне вчення про принцип користі, говорив Дж. С. Мілль. Почуттям в моралі, а також моральним правилам належить виключна роль, а моральні міркування не доводяться, а демонструються.

Епістеміологічна настанова на почуття, де моральне пізнається почуттями, – це емпірична традиція утилітарної етики, на відміну від інтуїтивізму. Утилітаризм розглядає моральні почуття як багатовіковий моральний досвід. Утилітаризм відстоює принцип користі як головний. Користь спрямована на збереження гомеостазу людського організму, а також душі.

Утилітаризм розуміє користь як задоволення у відсутності страждання, зазначав Мілль. Тут користь виступає не як особисте щастя, а як щастя всіх, загострював увагу Дж. С. Мілль. Така користь як щастя всіх для утилітариста є кінцевою метою людини.

Утилітарна мораль приписує людині вчинок, який забезпечує всім людям свободу від страждань, більшу повноту насолоди.

Головний принцип утилітаризму – принцип користі, а також принцип справедливості, для виконання якого необхідно не шкодити, протидіяти нещастю, пильнувати інтереси ближнього.

Гедонізм. Гедонізм – це вчення, згідно з яким моральні визначення виводяться із задоволення та страждання. Гедонізм вказує на верховенство потреб індивіда, особистості по відношенню до соціальних установлень, що підтверджувала кіренська школа. Згідно з поглядами кіренської школи, соціальні установлення постають як умовності, а по відношенню до особистості утверджується її самоцінність. Утвердження самоцінності особистості вказує на гуманність гедонізму. Однак твердження про те, що задоволення є абсолютною цінністю, веде до аморалізму і зла. Деякі школи гедонізму вважали за цінність не чуттєві задоволення тіла, а піднесені насолоди душі. Це стосується Епікура, епікурейства.

Подібним до гедонізму вченням є евдемонізм. Гедонізм і евдемонізм різняться не дуже суттєво. Хоча і гедонізм, і евдемонізм орієнтують людину на насолоду, на добро заради насолоди, а не на добро, відірване від насолоди.

Християнська етика не передбачає гедонізму. В епоху середньовіччя етики гедонізму не було. З'явилася ця етика в епоху Відродження.

Філософія гедонізму виводить поведінку людей із задоволення. Про це пишуть Т. Гоббс, К. Гельвецій, Б. Спіноза. Однак це не чисті задоволення – для себе. Задоволення, про які говорить філософія гедонізму, має дотичність до соціальних інтересів людини. Тоді асоціації філософського гедонізму сплітають задоволення із суспільним договором, урізуючи егоїзм індивіда, як у Т. Гоббса, з вірно зрозумілим інтересом, як у К. Гельвеція. Направленість такої філософії орієнтує на утилітаризм, де задоволення і користь тотожні. У кінцевих висновках подібної тенденції задоволення вже означається лише супутнім моментом людської діяльності. Тоді задоволення представлено просто як успішна діяльність.

В результаті соціальних стосунків у людини можуть виникати як насолода, так і страждання, на що вказує марксизм, К. Маркс. Проте задоволення не є універсальним принципом поведінки людини як соціального створіння в силу того, що задоволення є вихідним, початковим пунктом еволюційних процесів людини, що підтверджує психоаналіз, З. Фрейд.

Задоволення залишається добром, стверджує Дж. Е. Мур, добром у згаданих вище теоріях в силу того, що є практично поведінковим принципом людини. Інше питання, що не всяка практика веде до добра. Однак тут вже необхідно визначати, що є добро.

Гедонізм як філософське вчення втрачає свої загальноохоплюючі якості, коли задоволенню встановлюють кордони. Межу задоволенню уготовляють раціональність, розум, розумність.

Евдемонізм. Евдемонізм – це етичне вчення, яке стверджує, що вищим благом для людини є щастя. Для евдемонізму щастя, яке знаходить людина, є основою. Тобто, для евдемонізму основою є сама людина як діяльна істота.

Щастя – це суб'єктивний підмурок діяльності людини. Для різних людей щастя різне – в силу того, що різні самі люди. Через це виникає питання: чи може щастя виступати як об'єктивний принцип? Евдемонізм запевняє, що може. Для цього необхідно вірно розуміти і свідомо прагнути до щастя. При цьому евдемонізм показує, що цінності моралі викликають у людини приємні відчуття, душевний комфорт, почуття задоволення, тобто щасливий стан душі, який супроводжує добродесний спосіб думок і дій людини.

Гедонічний евдемонізм розуміє щастя як задоволення. Тут досягнення стану задоволення як відсутності страждань залежить від добродесного життя. При цьому духовні задоволення є вищими за тілесні, зазначає Епікур. Атараксія, як твердить Епікур, є щастям. Людина, яка досягає щастя, нічого не робить, а отже, не робить і зла. Тобто щаслива людина є самодостатньою. Самодостатньому ж нема чого ділити з іншими людьми. Однак самодостатній і не проявляє себе. Самодостатність – це стан самозаглибленої в себе людини.

Для гедонічного евдемонізму щастя оточуючих є першою умовою власного щастя людини. Коли людина турбується про благополуччя ближніх своїх, то вона дбає про умиротворення власної душі, адже вигляд нещасних людей викликає неприємні відчуття.

Моралістичний евдемонізм говорить про щастя як про самодостатність. Самодостатня людина нічого не потребує і ні від чого не залежить. Така ситуація може бути тільки тоді, коли людина добродесна, стверджують стоїки. Для моралістичного евдемонізму щастя співпадає з чеснотами. Добродесності достатньо для щастя, стверджує Сенека. Щастя – сама добродесність, зазначає Спіноза.

Евдемонізм Арістотеля, періпатетичний евдемонізм, розуміє щастя як найвище благо, що зливає всі блага воедино, в результаті чого у людини виникає почуття задоволення своїм життям в цілому. Проте різні нещастя можуть завадити людині бути щасливою, на що вказував Арістотель.

Евдемонізм Арістотеля орієнтується в знаходженні щастя на ціннісну діяльність людини. Така діяльність людини буває чуттєвою, практичною і споглядальною. Аналог чуттєвої діяльності можна провести з типом, що відчуває, за К. Юнгом. Досконала діяльність – споглядальна. Ця діяльність дає споглядальне блаженство, про що говорить Арістотель.

Під досконалою діяльністю розуміють і милосердну діяльність. Про це говорить етика кохання у християнських мислителів.

До евдемонізму можна віднести гетерономні моральні теорії, що ми бачимо у І. Канта.

Для етики ХХ століття евдемонізм не є характерним. Спостерігається драматичне існування людини у відчуженому світі, спостерігається тісна залежність людей одне від одного і прискорені їхні контакти. Спостерігається також споживацьке ставлення до життя, що стирає моральні достоїнства. Споживацтво більше нагадує практичний гедонізм, аніж евдемонізм. Евдемонізм же в ХХ столітті не проглядається зі своїм ідеалом орієнтованого на щастя самовдоволеного індивіда. Важко помітити й евдемонізм сучасного щасливого суспільства в цілому.

Аскетизм. Аскетизм – це спосіб піднесення людського духу за допомогою регуляції спонук. У моральному відношенні аскетизм протилежний гедонізму.

Аскетизм передбачає практику, тобто аскезу. Зазвичай – це ритуальне утримання від чогось. Наприклад, від тієї чи іншої їжі. Практикою може бути також певного роду духовне вправлення в добродійності.

В релігії аскетизм найчастіше представлений у вигляді релігійно-ритуальних самообмежень, через які людина може відторгнути в собі все світське. Ось тут аскетизм спрямовано на духовно-моральне очищення, на перетворення звичайної, найчастіше рутинної діяльності людини.

Практика релігійного аскетизму є різноманітною. Це, приміром, повторення священних текстів, що формує особливий душевний стан людини. Або це самоконцентрація в ім'я Бога, що описано у Бхагавадгіті, коли у мозку віруючої людини зберігається божественний образ. Тоді віруючий просвітлюється, в силу того, що його світська діяльність стає незацікавленою, однак безкорисною у відношенні божественного.

Християнський аскетизм на перше місце висуває долання спокус, самовідданість віруючого по відношенню до відданості божественному. Зверненість до вищого, божественного – необхідна умова релігійного аскетизму, що дає певний настрій, такий настрій, що надихає.

Аскетизм застосовується і в соціальній практиці. Тут вимоги аскетизму мають певну мету. Насамперед це пропагандистське маніпулювання людьми. Добре, коли це маніпулювання спрямоване на загальний контекст спасіння, служіння людям.

Аскетизм застосовний і у морально-виховній практиці. Тут людині пропонується насамперед самообмеження. Людина має утриматися від почуттєвих насолод. Така аскетична практика вивільняє людину до виконання свого обов'язку зміцнення вольових якостей душі по виконанню цього обов'язку. Утримання від чуттєвих потягів у напрямку

подолання своїх слабостей вивільняє людину до більш повного виконання обов'язку, виконання свого призначення на Землі.

Щоби виконати своє призначення, людина повинна мати високий ступінь самовладання, відмовитися в якійсь мірі від плотського, в силу того, що воно є найчастіше перешкодою, зайвиною, в розумінні плотського як зайвого. В цьому відношенні аскетизмом напрацьовано чимало засобів. Це і медитація, і повторення мантр, і повторення молитов, на що вказують В.С. Соловйов, М.О. Бердяєв, А. Швейцер. Зміст аскетичної практики полягає в тому, від чого відмовляється людина. Відмова і зневага до своєї плоті не повинні доходити до крайнощів і закінчуватися зневагою до тіла взагалі. Певна міра має в собі змістовний аспект аскетичної практики. Чи, наприклад, відмова від усього чуттєво зайвого, що веде до самовладання, не обов'язково має закінчуватися такою крайністю як байдужість. Самовладання – це не відсутність пристрастей. До того ж має бути в людині й співчутливість, співчутливість до людей, тварин. Байдужість як зневага до страждань не повинна торкатися інших людей. Відсутність пристрастей – це байдужість людини по відношенню до власних зайвих спонукань, оманливих пристрастей, моральна зневага до власних страждань. Однак чужі страждання також мають хвилювати людину.

Етичний сентименталізм. Етичний сентименталізм – це етичне вчення, яке будує мораль на моральних почуттях, моральних емоціях. Етичний сентименталізм розглядає моральні почуття як пізнавальну здатність, зазначає Е.Е.К. Шефтсбері, як пізнавально-оціночну здатність людини. Завдяки моральному почуттю або завдяки пізнавально-оціночній здатності людина розрізняє добро і зло. Завдяки моральному почуттю людина відчуває задоволення або страждання від своїх добрих діянь. Тобто моральне почуття – це сумління.

Етичний сентименталізм розуміє моральне пізнання як інтуїтивне пізнання. Етичний сентименталізм в розумінні морального пізнання протилежний інтелектуалістичній етиці. Інтелектуалістична етика прирівнює моральне пізнання до морального відчуття розуму. Більше того, інтелектуалістична етика говорить про розум як про розсудок.

Етичний же сентименталізм відзначає, що функцією розуму є пізнання. Мораль у протилежність пізнанню є дією і афектом людини, де розум безсилий.

Моральне почуття в людині є цілевизначальним початком, коли розум не може все охопити для розуміння, однак чуття підказує, в якому напрямку слід рухатися. Моральне почуття, в кінцевому рахунку, перетворюється на вчинки людини. Це перетворення здійснюється через

людські емоції, що мають в собі мотиви; емоції і мотиви доброзичливості, симпатії до іншої людини.

Розум, поруч з моральним почуттям, має не цілевизначальну функцію, а здатність визначати засоби для досягнення мети.

Етичний сентименталізм являє собою мораль як визначеність свідомості людини, свідомості, не обумовленої якимись правилами. Однак ця свідомість обумовлює правила та етичні норми.

Інтелектуалістична етика, сучасні етичні вчення. *Інтелектуалістична етика.* Інтелектуалістична етика – це вчення, яке стверджує, що мораль пізнається в поняттях. Моральність людини не може справджуватися без участі інтелектуальної та інтуїтивної основ.

Інтелектуалістична етика передбачає моральне як абсолютне, універсальне, об'єктивне, автономне.

Інтелектуалістична етика наполягає на раціональній природі морального (на відміну від сентименталістичної етики), на об'єктивності морального знання. Інтелектуалістична етика стверджує, що людина є моральною в тій мірі, в якій є створінням раціональним, в якій мірі може пізнавати сутність речей і використовувати ці знання про речі у своєму практичному житті, у своїх вчинках, оцінюючи життєві ситуації вільно. Оцінювати життєві ситуації вільно – це означає не мати тиску зовнішніх обставин, тобто тиску вказівок авторитету з одного боку, і не мати особистих переваг і упереджень з іншого боку. Тоді розум як першооснова морального знання постає суддею над всіма людськими почуттями, визначає цілі, оцінює, включає інтуїцію як частину усвідомлених засад людини. Усвідомленість морального мотиву лежить у підвалинах усього морального.

Інтелектуалістична етика ще у ХІХ столітті показувала, що за допомогою інтуїції (інтелектуальної інтуїції) можна здобувати як істинні знання так і помилкові.

Інтелектуалістична етика стверджує, що мораль раціональна і всі положення моральних заповідей пов'язані в цільну систему, а кінцевий висновок – самоочевидний і є принципом для всіх людей, тобто універсальний принцип.

Інтелектуалістична етика показує, що об'єктивність моральних принципів очевидна, коли ці принципи відповідають формальним вимогам раціональності, про що говорить Г. Сиджвік. Тільки через розум можна виявити належне і вірне у житті людини, стверджує інтелектуалістична етика на протигагу сентименталістській етиці, яка орієнтується на моральне почуття.

Еволюційна етика. Еволюційна етика говорить про те, що мораль коріниться в природі людини. Еволюційна етика стверджує, що моральною

є та поведінка, яка спрямована на найбільшу тривалість життя, на найбільшу повноту життя.

Еволюційна етика говорить про моральне як про доцільну і адаптивну (приспосовницьку) поведінку. Еволюційна етика вказує на популяційні цілі, тобто на цілі сукупності особин одного виду. Однак еволюційна етика не вказує на особистісні цілі. Людина має контролювати свої потреби, має приборкати свої пристрасті і одухотворити свою чуттєвість. Людина має свідомо підпорядковувати власні інтереси інтересам інших людей. Підкорення своїх інтересів інтересам інших – це підпорядкування суспільним настановам. Однак людина має також виходити з вищих духовних цінностей, до яких вона причетна.

Аналітична етика. Аналітична етика – етичні теорії, які використовують методи аналітичної філософії, де контекстуальний аналіз вживання термінів прояснює істини.

Аналітична етика не висуває ціннісних установок. Вона просто відмовляється від метафізично-сугестивного способу викладу матеріалу. Тобто характеризується аналітичним стилем викладу. Аналітична етика визначає основні поняття, будує логічно ясні етичні роздуми, тобто аналітична етика – це певний стиль мислення, аналітичний стиль.

Метаетика. Метаетика – це певні дослідження, які з'ясовують такі питання, як-от: чи може знання бути нейтральним як цінність. Мораль – це найвищі цінності.

Метаетика з'ясовує питання пізнання моральних суджень. Вона з'ясовує, чи можна пізнати моральні судження відносно їх істинності й хибності.

Одні дослідники в галузі метаетики стверджують пізнавальну природу моралі. Наприклад, Дж.Е. Мур. Однак інші наполягають на некогнетивності моральних тверджень. Подібне доводив Л. Вітгенштейн. Так стверджується, що моральні приписи перебувають поза істиною. Вони подібні до метафізичних, які не верифіковані, не є визначеними. Вони умоглядні і не є ні хибними, ні істинними. Етичні оцінки, на думку деяких представників метаетики, не належать до галузі знань, про що говорив Л. Вітгенштейн. Моральні судження мають експресивне значення і виражають людські емоції, говорив А. Айер, виражають емоції, а не істини.

Приватні моральні судження ще можна виводити логічним шляхом. Однак загальні судження морального порядку неможливо обґрунтувати логічно, про що говорить емотивізм, стверджує Ч. Стивенсон.

Метаетика вказує на те, що спрямування моралі до релятивізму (відносності) починається тоді, коли з етики виключається істинний

критерій моральності. Проте виникає проблема самого критерію моральності, проблема точки відрахунку для вчинків людини.

Метаетика говорить про те, що моральні судження мають приписове і зобов'язувальне значення, а не емотивне. Зобов'язувальне ототожнюється з логічним. Через свою логіку і розум людина визначає загальнообов'язкові й примусові моральні твердження й істини.

В кінцевому рахунку метаетика своїми підходами відточує мову для систематизації етичних проблем і підвищує теоретичну культуру етики в цілому.

Емотивізм. Емотивізм – це метаетична теорія, яка має осмислення твердження про те, що головна функція етичного висловлювання зводиться до вираження людських емоцій для збудження почуттів у слухачів.

Етичні судження не можна верифікувати. Вони не несуть інформації про якісь речі та події, говорив Д. Юм. Однак вони емотивні, висловлюють по відношенню до вчинків людей почуття схвалення або несхвалення. Отже, етичні міркування є засобом міжлюдського спілкування.

Помірний емотивізм в етичних висловлюваннях бачить і певний предмет, який описує етичне висловлювання і має виражене до цього предмета емоційне відношення.

Можна говорити, що висновки емотивних теорій часто досить суб'єктивні. Вони найчастіше мають релятивістський характер.

Етика науки. Етика науки – це галузь знань про моральні аспекти наукової діяльності, про взаємовідносини науки із суспільством.

Сучасна цивілізація показала потужність науково-технічних досягнень. Ця потужність може бути небезпечною для людства. Наприклад, атомна бомба становить загрозу. І тому постає питання моральної оцінки розробок ядерної зброї.

Після Другої світової війни стає відомою жорстокість наукових експериментів, які проводили нацисти над ув'язненими в концтаборах. В подальшому жорстокі дослідження проводилися в США. Через це постало питання про захист випробуваних – учасників експериментів, про захист від антигуманних експериментів.

Через це дослідницький проект, який включає експерименти на людині, а також на тваринах, має пройти етичну експертизу. При дослідженнях, які проводилися на людях, має враховуватися положення про те, що необхідно захистити життя і здоров'я випробуваних, необхідно захистити права і гідність людини.

В етичному регулюванні наукової діяльності мають брати участь органи влади. Після успішного клонування вівці (1997 рік, вчені

Шотландії) постало питання про клонування і відтворення людини. Однак органи влади заборонили застосування цих методів у відношенні людини.

Існує соціальна відповідальність вченого, оскільки:

1) соціально відповідальна поведінка вченого дозволяє якоюсь мірою уникнути негативних наслідків при його відмові брати участь у небезпечних для людства експериментальних дослідженнях;

2) негативні явища наукового прогресу породжуються не науковою діяльністю, а соціальними силами, які контролюють впровадження наукових досягнень, контролюють використання наукових досягнень;

3) існує непередбачуваність результатів фундаментальних досліджень. Через це моральна і соціальна відповідальність має бути у відношенні прикладних досліджень. При цьому необхідно враховувати попередній гіркий досвід і передбачати негативні наслідки.

Наукове знання має бути загальним надбутком. Пошук істини повинен бути некорисливим і вільним від розуміння власної вигоди людини.

Кожен вчений має нести відповідальність за якість роботи своїх колег. Причому в науці найчастіше експерименти проводять цілі бригади наукових працівників. Оцінювання роботи своїх колег іншими вченими має бути гласним, все повинно підлягати гласності й обговорюватися.

Результати своєї роботи вчений має робити доступними для своїх колег. Результати мають оголошуватися перед публікою.

Новизна – це основний показник розвитку науки. Вчений повинен сприймати все нові й нові ідеї. Постійне сприйняття нових ідей ставить ерудицію вченого на належний рівень. Однак ерудиція не повинна давати привід подавляти самостійність мислення вченого.

Екологічна етика. Екологічна етика – це напрямок досліджень, в яких розглядається відповідальність за благо наступних поколінь людей, а також відповідальність за домашніх тварин, відповідальність за всіх живих істот.

Екологічна етика передбачає любов до природи і відмову від споживацьких настанов.

У своїх ідейних основах екологічна етика це біоцентризм, а не антропоцентризм. Екологічна етика показує, що причиною деградації біосфери, а разом з біосферою і деградації людської природи є філософія антропоцентризму. У філософії антропоцентризму світ існує для людини, людина є причиною існування світу, людина є мірою цінностей і тому експлуатує природу.

Біоцентризм же – це розуміння того, що живі істоти володіють самоцінністю для самих себе, мають цінність незалежну від людини і від її інтересів, де людина – відповідальна істота біотичного суспільства.

Тобто добром є те, що сприяє збереженню цілісності та стабільності біотичного суспільства.

Екологічна етика передбачає моральне ставлення до інших форм життя. Етика, звичайно, не може враховувати й людські інтереси, і вимоги інших форм життя, вимоги тварин. Однак можна використовувати розумні принципи. Розумні принципи необхідні для збереження біосфери, оскільки насувається екологічна катастрофа.

Екологічна етика виробляє цінності, які вирішували б такі проблеми:

1. Моральне ставлення може бути лише до окремих тварин чи моральне ставлення має розповсюджуватися на всіх тварин?
2. На яку екосистему має спрямовуватися моральне почуття? (Необхідно рятувати тварину, яка тоне, або ж дати можливість і не заважати вижити водяним істотам, які з'їдять тварину, що втонула?)

Екологічна наука вказує на тотальний взаємозв'язок усіх істот. Цим вона нівелює сепаратне (відсторонене) «Я», «Я», яке протиставляє себе природі.

При цьому екологічна етика висуває такі концепції як «повага до природи», «екологічна відповідальність», «екологічний обов'язок», «духовний досвід особистого переживання тотожності макро- і мікрокосмосу».

По суті екологічна етика – це екофемінізм, про який говорять К. Уорен, А. Салех, Д. Слікер. Екофемінізм спирається на жіночу свідомість, яка має імператив «прагнення до збереження життя».

Шанобливість перед життям. Шанобливість перед життям – це принцип рівної шанобливості перед життям, як по відношенню до своєї волі до життя, так і по відношенню до будь-якої іншої волі, на що вказує А. Швейцер. Принцип шанобливості перед життям має чітке визначення добра і зла. Добром є те, що зберігає і розвиває життя. Злом же є те, що знищує життя, перешкоджає розвиткові життя, говорить А. Швейцер.

Принцип шанобливості перед життям передбачає єдність у людині самозречення і самодосконалості, їх злиття у певному способі життя. Цей спосіб життя висуває на перший план відповідальність людини перед усім живим.

При цьому принцип шанобливості перед життям передбачає наявність у людині свідомої волі до життя, яка прагне возз'єднатися з іншою волею до життя в єдине ціле.

Воля до життя усвідомлює себе лише в людині. Чому так відбувається? В силу певної і неповторної історії людського життя. Відповіді на більшість питань важко дати. Однак тут можна сказати, що етика народжується з містики. Та якщо містику розуміти як компенсаторний процес у людині,

то він був спершу як реакція на появу всього нового в людині – як людського, тобто передбачливого, опосередкованого, далекоглядного на появу етичних принципів у людській сутності.

Принцип шанобливості перед життям припускає відверту поведінку людини. При цьому людина відрікається від себе, оскільки має шанобливість перед власним життям. Самозречення тут передбачає зречення від надмірностей.

Людина живе, так чи інакше наносячи шкоду іншим живим істотам. Тому сумління в ній – нечисте. І її гризуть докори сумління. Людина приречена жити із заплямованим сумлінням, із пересторогою ставлячись до самої себе, до суспільства як структури (до держави, наприклад), структури, що бере на себе моральні функції. Ця пересторога існує, оскільки людина завдає шкоди живим істотам.

Біоетика. Біоетика – це дослідження рішення моральних проблем біомедицини і регуляція взаємовідносин біомедичних технологій, особистості й суспільства.

Біоетика доводить, що вся відповідальність за прийняття моральних, життєво важливих рішень лежить і на лікареві, і на пацієнті. Для прийняття рішень можна створювати комітети з поважних громадян. Коли з'явилися технології, що сприяють підтриманню життя (штучне серце, штучні легені), то виникли питання: скільки можна підтримувати життя людини (пацієнта), скільки необхідно підтримувати життя пацієнта, коли свідомість його вже втрачено. Тут погляди можуть бути різними з боку лікарів, пацієнтів, родичів пацієнта. Родичі пацієнта (хворого) можуть вимагати продовження лікування, яке здатне підтримати життєдіяльність. Лікарі можуть вважати подальше лікування марним. Сам пацієнт може вимагати припинення свого життя.

Моментом смерті вважалася безповоротна зупинка дихання чи зупинка кровообігу (зупинка серця). Нині дихання і кровообіг можуть підтримуватися штучно. Тому застосовується додатковий критерій припинення життя. Почав застосовуватися критерій смерті мозку.

Трансплантологія (пересадка серця, легень, печінки) передбачає вилучення органів у донора, коли у нього зафіксовано смерть мозку. Смерть донора можна прискорити або поспішно констатувати, щоби взяти органи для трансплантації. Трансплантація є успішною, коли орган у донора взято відразу ж після смерті, після моменту смерті. Тому смерть мозку має констатувати бригада медиків, яка є незалежною від людей, котрі займаються пересадкою органів.

При розвитку біомедичних технологій процес природної життєдіяльності індивіда стає контрольованим і керованим як з боку соціуму,

так і технологічно. Причому контролювати і керувати життєвим процесом людини можна, починаючи від народження до самої смерті. Та оскільки цей процес стає опосередкованим (вартість, витрати на підтримання здоров'я), необхідним є захист життя, здоров'я, гідності пацієнта, його прав. Пацієнт навіть має право особисто приймати рішення про відхід із життя, якщо хвороба є невиліковною і завдає фізичних страждань. Будь-яке медичне втручання має здійснюватися зі згоди пацієнта.

Проведення експериментів на людях без схвалення етичного комітету неможливе. Етичний комітет повинен бути незалежним від адміністрації лабораторії, де мають проводитися експерименти.

Принципи біоетики:

1. Принцип поваги автономії пацієнта, тобто інформована згода пацієнта.
2. Принцип «не нашкодь», тобто мінімум шкоди пацієнту.
3. Принцип «роби благо», тобто лікар повинен робити позитивні кроки.
4. Принцип справедливості, тобто справедливе ставлення до пацієнта і справедливий розподіл ресурсів при наданні медичної допомоги.

Ці принципи можуть не узгоджуватися і заважати один одному. Принцип поваги автономії вимагає правдивого інформування хворого про діагноз. Однак правдива інформація може викликати психологічний стрес, підірвати опірність організму, а отже, порушити принцип «не нашкодь». Та якщо лікар має особисті моральні установки, то і принципи стають непотрібними. Етика принципів – для лікарів, які не мають високого ступеня моральних якостей.

Глобалізація біоетики порушує випинання і акцентування уваги на автономії та самовизначенні індивіда (розкривається взаємозалежність індивіда з багатьма факторами). Сучасна етика в традиції індивідуалізму не приділяє уваги цінностям сучасного життя, не приділяє уваги солідарності людей.

Евтаназія. Евтаназія – це полегшення страждання як безболісна смерть, говорив Ф. Бекон. У первісному суспільстві умертвіння хворих і старих людей було нормою. У Давній Греції самогубство людей, які досягли 60-ти років, вважалося нормальним. Філософи Сократ і Платон, а також стоїки, філософи Зенон, Сенека вважали за можливе умертвлювати людей без їхньої власної згоди, коли ці люди важко хворіють або просто дуже слабкі. Більше того, якщо слабкий і стаєш тягарем для оточуючих, то твій моральний обов'язок – накласти на себе руки. Однак піфагорійці та Арістотель були проти умертвіння тяжкохворих.

Християнство – проти самогубства (навіть якщо наявні людські страждання), тому що людина – це Божий дар.

Аристотель і Августин вважали, що самогубство відбувається з причини людської слабкості і боягузтва.

В епоху Просвіти такі філософи, як Ф. Бекон, починають вважати, що необхідно полегшувати страждання вмираючих, а в кінці XIX століття, з розвитком секуляризації, громадськістю приймається добровільна евтаназія.

Із розвитком біомедичних технологій, життєпідтримуючого лікування, в тому випадку, коли підтримувати життя штучно немає сенсу, застосовується евтаназія як прискорення смерті важко і невиліковно хворих, що здійснюється з їхньої волі.

Евтаназія буває пасивна і активна. Пасивна евтаназія – це відмова від життєпідтримуючого лікування (коли не починають лікування або ж його припиняють), у випадку, коли пацієнт є безнадійно хворим. Активна евтаназія – це умисна, свідомо дія, яка припиняє життя хворого. Активна евтаназія може бути без згоди пацієнта як його умертвіння зі співчуття, коли життя хворого просто нестерпне, і лікар іде на вбивство. Активна евтаназія може бути зі згоди пацієнта, коли добровільно проводиться умертвіння або коли проводиться самогубство за допомоги лікаря. Прихильники активної евтаназії кажуть, що людина має право на самовизначення у відношенні того, щоб самій розпоряджатися своїм власним життям (щоби у хворобі припинити даремні мучення). Супротивники активної евтаназії вказують на небезпеку зловживань у випадку дозволу евтаназії, вказують на можливі помилки лікаря при встановленні безнадійного діагнозу. Супротивники евтаназії побоюються, що вона здійснюватиметься не зі співчуття.

Прикладна етика. Прикладна етика – це напрямок практичної філософії, частина етичного знання як цілісної системи у відношенні професійних моралей. Прикладна етика має специфічні цілі, у відношенні яких застосовуються етичні знання. Прикладна етика має специфічний об'єкт, у відношенні якого застосовуються етичні знання в силу того, що наявні різні професії й професійні моралі (виховання, військова справа, адміністративна справа і т. п.)

Тут в силу визначеності професіоналізму (професії) виникає звід правил, необхідних для специфічної сфери людської діяльності.

Тоді професійна етика змушує орієнтуватися на своєрідні, специфічні норми і цінності, застосовувані до певного виду людської діяльності. При цьому обмежуються загальні моральні вимоги. Наприклад, у військових – у відношенні вбивства.

Теорія прикладної етики виправдовує відступи від загальних моральних вимог. Теорія прикладної етики мінімізує і зводить до

поодиноких випадків відступи від загальних моральних вимог. В свою чергу окремі випадки розцінюються як неминуче зло. Наприклад, кати.

Є певні дозволеності й заборони, які застосовуються лише в певній сфері діяльності. Однак ці дозволеності і заборони – конкретні. Конкретність у професійній і громадській моральності – це наслідок тривалої культурної еволюції суспільства. В цій культурній еволюції суспільства протягом тривалого часу багато що виникає спонтанно.

Прикладна етика має специфічну мету, у відношенні якої застосовуються етичні знання через те, що існує необхідність посилити дію фундаментального етичного знання на реальні моральні стосунки в суспільстві.

Є товариства людей (товариство вчених, художників, лікарів), де неможливо досягти успіху, якщо не дотримуватися правил довіри, порядності, чесності. Однак у широких ринкових відносинах з представницькою демократією і бюрократичним управлінням етичні правила нерідко нівелюються, і людську діяльність використовують для реалізації цілей, які не узгоджуються з цінностями конкретної людини.

Етичні знання мають застосування в галузі соціального управління. При цьому управлінським кадрам прищеплюються різні чесноти з орієнтацією на громадянські позиції. Крім того, сфера соціального управління вимагає відсутності в управлінських кадрів різноманітних відхилень у поведінці. Цьому сприяє впровадження етичних знань у сферу соціального управління. Етичні знання допомагають виробляти поведінку «людини організації».

Підприємницька етика. Підприємницька етика – це вид суспільної моральності, який вивчає прикладна етика. Він пов'язаний з підприємництвом. У підприємця наявні продуктивно-творчі мотиви спонукання у відношенні до прибутку. Підприємець – це економічна людина. Не можна сказати, що це автономний розумний егоїст ошадливо-раціоналістичного плану. Адже економічна людина завжди бере до уваги соціальні норми того суспільства, в якому вона живе. Економічна людина не може не рахуватися з тими чи іншими моральними нормами, які існують. Більше того, економічна людина дотримується підприємницької етики в силу того, що переконано приймає моральні норми, а не наслідуючи ці норми, не пристосовується до них.

Прибутки підприємця, хоч і мають ринковий спосіб здобуття, шкоди оточуючим не несуть, адже підприємницька діяльність здійснюється в рамках законодавства. При цьому підприємець дотримується правил «чесної гри». А правила «чесної гри» в моральному відношенні завжди мають позитивне значення. Діяльність підприємця за правилами «чесної гри» має суспільно корисний ефект, адже прибуток підприємця може бути

здобути лише організаційними зусиллями, в основі яких лежать всього виключно творчі вміння. Хоча це не означає, що користь і ефективність підприємницької діяльності завжди є морально виправданою. Просто підприємець при «чесній грі», дотримуючись певних правил, може залучати клієнтів, зацікавлених осіб. І тому вигідно бути етичним.

В цілому підприємець здійснює вчинки морально допустимі, коли в процесі здобуття прибутків немає протиправних дій, немає конфлікту з правовими обмеженнями, які спрямовано на збереження прав інших громадян (обмеження по викиданню профвідходів як зазіхання на здоров'я інших громадян).

Правові зобов'язання підприємця – це його моральна повинність. Він має виконувати контракти, платити податки, забезпечувати умови праці своїм робітникам, вживати заходів з екологічної безпеки. У підприємця має бути моральна повинність особистого характеру, а не тільки правове регулювання, яке примушує і давить підприємця. Заслін проти протиправної і аморальної поведінки має йти зсередини особистості підприємця, а не тільки обумовлюватися зовнішніми правовими обмеженнями. Більше того, підприємець як особистість, що належить соціуму як цілісності, прагне не тільки до прибутку, але й до самореалізації, до незалежності від опіки зсередини і ззовні, до благодійності.

Етичні категорії давніх народів. Таліон. Таліон – це рівна відплата, покарання, рівне за силою злочину. Таліон – це коли ти наносиш шкоду людині в такому ж обсязі, в якому ця людина нашкодила тобі. Іншими словами – це око за око, зуб за зуб, рука за руку, нога за ногу. Про це говорить Другозаконня Тори (Друг. 19:21). Таліон – це свого роду підміна кровної помсти. У внутрішньородових стосунках кровна помста заборонялася. Кровна помста дозволялася по відношенню до членів інших спільнот людей. Тобто внутрішньородові люди – це «свої». А ті люди, які поза родом, з іншого племені, ті люди – «чужі».

Таліон являє собою принцип обмеження, принцип заборони, який стримує помсту, криваву помсту, стримує зведення рахунків між людьми. Таліон примушує людину розміряти відплату отриманими збитками, що фактично ставить межу ворожнечі.

Таліон, ставлячи обмеження ворожнечі між людьми, дає можливість взаємовигідно співіснувати «своїм» і «чужим». Тобто таліон являє собою соціорегулятивний принцип первісної епохи, історичного часу, коли здійснювався перехід від общинно-варварської організації життя людей до державно-цивілізаційних відносин.

При таліоні помста як дія у відповідь задається розміром нанесеної роду образи, тобто збитків. Тут відплата як пристрасть душі людини, що

прагне задовольнити свою потребу і відомстити замінюється родовою дією, колективною відповідальністю, де індивід, який хоче помститися, є лише носієм родової волі. Відбувається обмеження насильства. Помста замінюється викупом, де справедливим є покарання як рівна відплата. В цілому це гасить розходження між індивідуальним вибором і колективною волею. Індивідуальний вибір людини має своє протиріччя між внутрішніми намірами людини та її зовнішніми діями. Щоб якоюсь мірою вберегти соціум від наслідків подібних протиріч людської душі, що стала складнішою, вводиться таліон як рівна відплата, що утворює певний ступінь справедливості.

Декалог. Декалог – це десять заповідей Тори (Вих. 20:1-17). Основними заповідями декалогу є заборони на вбивство, лжесвідчення, перелюбство. Заповіді декалогу вимагають від людини дотримання Суботи, яка говорить про відпочинок і роботу Бога, коли він відпочив на сьомий день творення. Творення розуміється й ширше, розповсюджуючись на тварин. Заповіді декалогу вимагають шанування батьків. Ці заповіді мають форму заборони. Не побажати, а отже, не зробити, звучить як заборона на певний спосіб життя. Заборона на певне інтимне життя. Заборона на ідолослужіння. Заборона на злодійство. При цьому деякі заборони розуміються більш широко. Так заборона злодійства говорить не просто про крадіжку майна. Ця заборона розуміється набагато ширше. Вона розповсюджується не лише на родичів людини, а й на тварин.

Заповіді декалогу є одкровеннями, в яких Бог у своїх конкретних діях відкриває себе до всього живого. Ось тут являє (відкриває в одкровенні) себе безпосередньо, а не як певну потойбічну містичну істоту. В силу того, що заповіді дані безпосередньо в одкровенні, вони не потребують будь-якого обґрунтування. Заповіді дані в категоричній, наказовій формі як самодостатні і апофатичні. І Бог в них присутній. Самі заповіді спрямовано на наслідування Бога. Практика здійснення заповідей безпосередньо пов'язана із життям і смертю. Порушення заповідей припиняє життя.

Заповіді декалогу мають регулюючу дію на людину, встановлюючи заборону вбивства і тим самим обмежуючи звичай кровної помсти, роблячи припущення у відношенні порушення заповіді лише з боку Бога.

Етичні категорії. *Належне та існуюче.* Належне та існуюче – це категорії, що віддзеркалюють вчинок людини (вчинки людей) як реальний стан справ, так і морально цінний стан цих справ. Належне та існуюче – це категорії, які віддзеркалюють протилежність між фактичною ситуацією та ситуацією позитивною у моральному відношенні. Фактична ситуація як людський вчинок, психологічний стан

людини або стан соціуму (як існуюче) в цілому можуть не бути морально цінними (як належне).

Належне – як протилежність існуючого – присутнє в моральному ідеалі людини. Людина своїм моральним ідеалом намагається злити воедино належне та існуюче, зробити належне реально існуючим як суттєвим, зробити існуючим, існуючою стороною існування.

Моральне в своїй основі має належне та існуюче, які зливаються воедино, коли відбувається свідомий акт людини.

При цьому є розуміння того, що належне метафізично (а отже, ідеально) реальне як факт, а не просто якась абстракція розуму. Метафізично – отже, ідеально.

Є також розуміння того, що належне є фізично реальним, а не просто метафізичним. У людини належне є уявленням, що віддзеркалює факт об'єктивного світу. Це належне як факт об'єктивного світу в людини є знанням. Однак це знання є лише певним рівнем даності, яка може нам не повідомляти про ціннісне. Просуваючись на більш високий рівень даності, людина відтворює в творчому акті цінності для себе, про що говорять екзистенціалізм і персоналізм. Людина сама розуміє і реалізує в своєму житті цінності, встановлюючи в своєму духовному світі, що для неї є належним, а що існуючим. Її повинність відштовхується від того, що для неї є цінним і як воно співвідноситься з існуючим.

Обов'язок. Обов'язок – це аргументоване примушення до вчинку, необхідність, фіксована як принцип поведінки. Дії, мотивовані відповідальністю, є обов'язками. Тобто потрібна внутрішня спонука, яка накладає обов'язок.

Деонтологія – це вчення про обов'язок, говорить І. Бентам. Людина робить вчинку, віддаючи перевагу і уникаючи деяких моментів:

1. Переважним є все, що сприяє фізичному і соціальному життю людини (сила, здоров'я, турбота про батьків, краса). Тут задіяно етичний критерій самодостатності, який виділяє в поведінці морально належне.

2. Уникати слід всього, що не сприяє життю. Тут задіяно прагматичний критерій природо-відповідної доцільності.

Розуміння обов'язку в історії змінюється. На місце гордовитого своєю автаркією стоїка прийшов гідний громадянин.

Людина виконує обіцянку (спонукувана виконати обіцянку), оскільки у неї є почуття обов'язку, говорить Д. Юм.

На волю людини діють схильності (почуття, інтереси, потреби), і тому, дотримуючись моралі, людина примушує себе. Обов'язок – це силування до вчинку моральним законом. Обов'язок протистоїть схильностям. Вчинок є моральним, коли він здійснюється заради

обов'язку, зазначає І. Кант. Виконуючи обов'язок, належне, людина тим самим має відношення до людства, а також до людяності. Обов'язок – це ставлення до людства в особі конкретного і кожного індивіда. Причому, виконуючи обов'язок, ставишся до індивіда як до мети, а не як до засобу (засобу для своїх цілей). Механізм обов'язку ґрунтується на повазі до морального закону і гідності людини. Такий механізм обов'язку існує, оскільки береться в розрахунок те положення, що людина володіє автономією волі.

Моральний закон є самим мотивом людини. В силу існування мотиву моральний закон і практикується людиною. К. Маркс вважав, що мораль відчужена від реальних індивідів, а комуністичне братство знімає абстрактну спільність людей. Братство, солідарність людей задає надособистісні норми. Ф. Ніцше стверджував, що, коли людина діє без задоволення, а просто як частка «обов'язку», то тоді людина руйнується, руйнується її надлюдське. Надлюдина не має обов'язку, крім власної волі до влади. М. Шелер вважав, що обов'язок зумовлено цінностями. Він запевняв, що основи моральних норм – в існуванні цінностей, в усвідомленні цих цінностей.

Основою обов'язку є покора людини суспільству, а отже, і усвідомлення обов'язків. Обов'язок – це спосіб соціалізації людини, дисциплінування індивіда, індивідуальності. Обов'язок – це спосіб інтегрування людини в соціум.

Провина. Провина – це стан людини, спричинений порушенням нею обов'язку. Почуття провини виникає у людини, коли вона не виконує обов'язків, які на себе взяла. Почуття провини з'являється у людини, коли нею не виконується закон, коли у людини є авторитет, однак порушуються вимоги авторитету.

Якщо людина виконала свої обов'язки, то вона служить закону і заслужила, знайшла заслугу. Протилежністю провини є заслуга. Зазвичай заслугу отримує людина, коли вона зробила для виконання законів більше, ніж того вимагав обов'язок.

Людина усвідомлює обов'язок і вимоги, які їй подаються у стані свободи, коли вона може вибирати між вірним і невірним, забороненим, непристойним, несучи відповідальність за свій вибір. Наслідком її вибору є результат як провина у зв'язку зі зробленим вибором або як заслуга за скоєне.

Колі людина усвідомлює свою похибку, усвідомлює свій невиконаний обов'язок, у неї з'являється відчуття провини. Якщо у людини є значні відхилення від наміченого, належного, то вона приймає докори сумління. Людина зізнається, що зробила не так, і кається про скоєне.

Філософське поняття провини відрізняється від юридичного. Людина винна через свою власну недосконалість, з чим пов'язана її нездатність усвідомлено і до кінця виконати свій обов'язок на землі. Однак людина не може виконати свій обов'язок також і у зв'язку зі своїм оточенням, зі своєю природою, внаслідок первородного гріха людини, а точніше – у зв'язку зі здатністю мати надлишок спонук, а отже, постійно мати варіант спокуси. У природі людини – володіти надлишком спонук. Численність спонук дають людині відхилення від виконання обов'язку.

У філософії надлишок людських спонукань нерідко розуміється як можливість свободи. І людина винна самим фактом можливості свободи, говорить І. Кант. Людина винна, коли вона здійснює вчинки не заради обов'язку, зазначає І. Кант. Він вказує, що провина полягає у невиконанні обов'язку як необхідності робити добро.

Більше того, людина є винною у своїй власній здатності діяти, говорить Г. Гегель. Адже діяння передбачає і можливість проступку.

Людина винна в силу того, що не здатна реалізувати сповна власний потенціал, каже екзистенціалізм.

Провина буває від невиконання особистого зобов'язання, зазначає І. Кант. Людина сама себе судить, переносить суд в потаємні глибини своєї душі, стверджує П. Рікер. Суд в глибинах душі свідчить про подвійність людської свідомості як здатності моральної свідомості до самоаналізу та самопокарання.

Почуття провини виникає у людини через те, що ця людина має свідомість, орієнтовану на зовнішній авторитет, владний авторитет, владу. Почуття провини через невиконання того, що проповідує влада. Почуття провини від того, що у людини сформовано залежність від цієї влади. Коли у людини залежність або авторитарність не зорієнтовані на зовнішній авторитет, то почуття провини виникає з причини невиконання своїх власних установок, а не чийось.

Відповідальність. Відповідальність – відношення залежності людини від «певного об'єкта» і спрямованість дій людини на збереження цього «певного об'єкта». Об'єктом відповідальності можуть бути, наприклад, майбутні покоління, перед якими людина несе відповідальність.

Відповідальність може накладатися на людину обов'язками, що виходять від групи людей. Однак відповідальність може бути самостійно прийнята людиною як її особистий і універсалізований (тобто загальний) обов'язок.

Якщо людина повністю детермінована у своїй діяльності, то можливість для відповідальності немає, адже свобода – це одна з умов відповідальності. В свою чергу відповідальність є одним з проявів свободи.

Людина багато в чому – автономна істота. І вона має право діяти згідно зі своїми воліннями та особистою думкою. Однак людина має і відповідати за наслідки своїх дій. Якщо ці дії матимуть негативні результати, то провину за результати діянь не можна перекладати на інших.

Відповідальність передбачає інформованість. Якщо людина бере на себе відповідальність, то вона має бути проінформованою у відношенні вимог, які до неї пред'являються.

Відомо, що міра свободи людини посвідчується мірою її відповідальності. І якщо розширюється коло тих осіб, за яких людина вважає себе відповідальною в своїй свободі (в своєму вільному виборі), то тоді людина долає частковість свого існування, розширюючись і накриваючи світ (світ людей) своєю повнотою. Якщо людина – це вибір, то діючи певним чином (діючи за своїм вибором), вона (людина) вже вибирає в собі людину, яка виконує обов'язок.

У міжособистісних стосунках відповідальність ставиться людині, незалежно від того, вважає ця людина себе вільною чи не вважає. Відповідальність накладають на людину ті, хто її оточує.

Відповідальна людина готова відповідати за всі наслідки своїх дій, які вона повинна була б передбачити. Тобто відповідальність припускає передбачення людини. Вона припускає об'єктивні результати. Ці об'єктивні результати мають практичний характер, наслідки людської діяльності.

Дії здійснюються людьми. І ці люди особисто мають бути відповідальними за наслідки своїх діянь. Це наявне навіть у випадку корпоративної діяльності. Просто в будь-якій корпорації є людина, юридично визнана людина, яка зобов'язана діяти за статутом, за договором.

Категоричний імператив. Категоричний імператив – це моральна норма, за І. Кантом, норма, незалежна від людської волі, проте обов'язкова до виконання, незалежно від людських цілей, що змінюються. Імператив є загальнозначущим моральним приписом в людині. В людині є ще особисте приписання як особистий принцип. Категоричний імператив – це безумовний принцип поведінки людини. Однак людина має ще гіпотетичний імператив, який є значущим за певних умов.

Категоричний імператив належить до нормотворчості морального розуму. При реаліях категоричного імперативу людське бажання має єдину можливість бути необхідним принципом волі. Людина бажає лише принципу своєї волі, яка є законом всякої волі всякої розумної людини. Тобто при категоричному імперативі в основу кладеться цінність воління, в незалежності від змісту цього воління. Категоричний імператив не ставить цінність воління в залежність від змісту. Світ змінюється. Цінності

змінюються. Їх зміст змінюється. В категоричному ж імперативі – все незмінне. Однак все підпорядковано розумній людяності. В категоричному імперативі воля людини підпорядковується її розуму, однак не підпорядковується предметному світові. Тобто воля людини моральна як певне ціннісне визначення у випадку будь-якого конкретного змісту.

Розумна природа людини є мета сама по собі. Ця мета по своїй суті – збереження людини як суб'єкта всіх цілей, збереження людства в людині. Тому моральна воля завжди передбачає цінність розумної людяності. Цінність розумної людяності є метою самої цієї волі людини.

Людина скоряється лише тому, що вона сама вільно визнала за основну, чисту цінність. Ось тут ми бачимо автономність категоричного імперативу, де закон людської волі задовольняється судом сумління. Категоричний імператив говорить про те, що людина має чинити так, щоб її воля мала загальне законодавство. Людина має чинити так, щоб ставитися до людства в особі конкретних людей як до мети, а не як до засобу. Людина має ставитися і до себе, і до інших у відповідності з ідеєю людства як мети самої по собі, говорив І. Кант.

Енергетизм. Енергетизм – це вчення про енергію як про першооснову об'єктивного світу. Енергетизм отримав основу в законі про збереження енергії, в розгляді енергії як основи всіх взаємодій. Закон збереження і перетворення енергії є основою для енергетизму і для енергетичного підходу у відношенні взаємодії людини і природи.

Енергетизм визнає динамічну першооснову світу. В соціальному плані енергетизм відштовхується від закону економії енергії.

Міркування в енергетизмі ґрунтуються багато в чому на ідеї еквівалентності маси та енергії. Наприклад, теорія відносності А. Ейнштейна. Також залучається до філософських шукань енергетизму теорія корпускулярно-хвильового дуалізму Л. де Бройля.

«Енергетичний імператив». «Енергетичний імператив» – це положення, де «етичне» розуміється як «мінімальні енергетичні втрати», як економія розумових дій і звідси – мінімальна втрата ментальної енергії.

«Золоте правило моральності». «Золоте правило моральності» – це вимога не чинити по відношенню до інших так, як ти не хотів би, щоби ці *інші* чинили по відношенню до тебе. Про золоте правило моральності говорить Махабхарата, книга Мокшадхарма. Золоте правило моральності ми бачимо в буддизмі. Це Трипітака, книга Дхаммапада. Золоте правило моральності має Біблія – Старий завіт, книга Товіта. Також золоте правило моральності має християнство. Це Біблія – Новий завіт, Нагорна проповідь, Євангеліє від Матфея, Коран мусульман, Сунна також містить золоте правило моральності.

По суті «Золоте правило моральності» – це не робити іншому того, чого не бажаєш собі, говорив Конфуцій. А християнство вказує: «Як хочете, щоб з вами чинили люди, так чиніть і ви з людьми». Ці слова зустрічаємо в євангелії від Матфея.

«Золоте правило моральності» не має загальності закону в силу того, що містить основи обов'язку, зазначає І. Кант. Так, злочинець, не бажаючи бути засудженим, скаже суддям: «Не робіть іншому те, чого ви, судді, не бажаєте собі».

В «Золотому правилі моральності» і в «Категоричному імперативі» є відмінності, на що вказує І. Кант. В «Золотому правилі моральності» можна бачити загальноприродний закон взаємодопомоги, про що говорить П. Кропоткін. Л. Толстой помічає, що про золоте правило моральності говорить етичний принцип усіх релігій, тих релігій, що відірвалися від часів дикості.

В «Золотому правилі моральності» не може бути загального масштабу поведінки для людей. Не роби іншому те, чого не бажаєш собі. Але ж тоді не робиш іншому перепон для задоволення, оскільки не бажаєш собі перепон для задоволення. А якщо це задоволення – наркотики?..

«Золоте правило моральності» заперечує таліон. Таліон – це колективна відповідальність роду. «Золоте правило моральності» – це індивідуальна відповідальність конкретної людини, де частково стирається кордон між «своїми» і «чужими», людьми іншого роду, що підмічає А. Діле. «Золоте правило моральності» зобов'язує конкретну особу керуватися своїм особистим розумінням добра і зла. По відношенню до цієї конкретної особи всі люди (і «свої», й «чужі») стають іншими, всі люди зливаються разом по відношенню до конкретного індивіда. «Золоте правило моральності» розуміється як розумова настанова для регуляції поведінки, а не звичай народу. В таліоні всього цього немає.

«Золоте правило моральності» має достоїнство загальності, зв'язуючи людину з іншими людьми, встановлюючи перспективу співробітництва з ними. Та й сама норма, яка міститься у «Золотому правилі моральності», орієнтує на загальне, а отже, і на моральне.

«Золоте правило моральності» орієнтує суб'єкта і до себе, і до інших. У зв'язку з цим у «Золотому правилі моральності» моральність представлено як загальнозначиму. Однак тут моральність представлено і довільно. Пропонується вибір, вибір – у вчинках людини.

Сумління. Сумління (або совість) – це здатність людини оцінювати себе критично у відношенні своєї невідповідності належному. Сумління – це переживання людиною своєї невідповідності належному, це невиконаність обов'язку.

Ми бачимо прояви сумління, коли у людини є почуття провини, розкаяння. Розуміння сумління розкривається тоді, коли ми осмислюємо механізми самоконтролю. Сумління сприймається нами як автономне. Відсутність автономії виражено, коли у людини є страх перед авторитетом або страх перед покаранням, що має відбутися. Відсутність автономії виражено, коли у людини присутнє почуття сорому. Сором виражає усвідомлення людиною власної невідповідності певним прийнятими нормам. Сумління і сором споріднені і вказують на відповідальність перед самим собою, яка наявна у людини. За наявності відповідальності перед самим собою людина зберігає здатність згадувати про здійснені нею кепські вчинки, здатність оцінювати свої власні вчинки як негідні.

Наявність сумління вказує на те, що людина усвідомлює себе як морально відповідальну істоту, усвідомлює себе істотою, яка беззаперечно розуміє, що таке добро, і робить все згідно з цим розумінням.

Сумління проявляє себе у людини як «внутрішній голос», що може сприйматися як незалежний від її «я». Однак цей «внутрішній голос» може сприйматися як певне потаємне «я» людини. «Внутрішній голос» може також сприйматися як «друге я», інше «я», голос іншого. Це відбувається через те, що сумління – це узагальнений голос інших значимих людей.

Розуміння сумління буває різним. Це форма сорому у Т. Гоббса, Ф. Ніцше, З. Фрейда. Це результат соціального положення людини, про що говорив К. Маркс. Це незгода людини із самим собою, що помічає Дж. Локк. Це також і голос неупередженої раціональності людини, на що вказує Дж. Ролз. Та завжди через прояв сумління в людині промовляє Загальний закон, загальне. Через сумління в людині говорить його Найвища Істина.

Коли проявляється сумління, то людина усвідомлює невиконаність свого обов'язку. Сумління прокидається в людині тоді, коли вона усвідомлює нездійснене нею добро. Отже, сумління має відношення насамперед до почуття відповідальності і почуття обов'язку перед собою та іншими людьми. Сумління докоряє людині тоді, коли вона відчувається і полишає свій ідеал, прагнучи іншого, неістинного ідеалу, коли вона не тримається обов'язку в своєму вільному прояві доброти, доброї волі.

Сумління докоряє і застерігає, говорить Ф. Ніцше. Сумління застерігає людину не робити певним чином, забуваючи про свій обов'язок, критично виставляючи минуле, засуджуючи його, говорить І. Кант. Однак сумління і закликає людину до кращого, орієнтуючи на турботу і рішимість у подоланні негативного в майбутньому, на що вказував М. Гайдегер. Сумління пробуджує в людині волю до досконалості, до ідеалу. Ідеал, в свою чергу, можна розуміти як «спокійне сумління», «чисте

сумління». «Спокійне сумління» або «чисте сумління» проявляється, коли людина усвідомлює виконаність своїх зобов'язань.

Сумління завжди вільне. Актуалізація сумління завжди говорить про прояви внутрішньої звільненості особистості. У свою чергу свобода – це життя за сумлінням.

Свобода сумління. Свобода сумління – це право людини самій визначати свої переконання.

Свобода сумління – це право на незалежність людини у відношенні визначення своїх переконань. У відношенні релігійного світосприйняття свобода сумління означає свободу віросповідання. Свобода сумління релігійної людини – це можливість бути вільним у визначенні релігійного культу.

Добро. Це ціннісне уявлення, яке виражає позитивну значимість чогось по відношенню до певного стандарту.

Є поняття – *моральне добро*. Моральне добро – це цінність, яка не торкається природних (стихійних) явищ. Моральне добро – це вчинки, свідомо співвіднесені людиною з її вищою цінністю, яка приймається соціумом. Однак моральне добро – це, в той же час, вільні вчинки. Моральне добро – це вчинки, співвіднесені з ідеалом.

Добро пов'язане з подоланням відокремленості людини. Добро пов'язане з подоланням роз'єднаності і відчуження між людьми. Добро – це взаєморозуміння між людьми. Добро – це моральна рівність людей. Добро – це гуманність у стосунках між людьми. Гуманність, у свою чергу, – це врахування гідності іншої людини, а не використання її як речі.

Добро твориться людиною, особистістю. Отже, добро твориться відповідально. Через сотворіння добра людина стає духовно піднесеною, знаходить моральну досконалість. Добро є тією цінністю, яка існує заради чогось іншого. Добро часто розуміється також як цінність сама по собі, цінність, не обумовлена якимись позаморальними якостями. Та й сама етика розглядається як розуміння добра самого по собі, про що говорить М. Шелер. Однак добро може розумітися як явище, що виникає через життєву слабкість людини, що відзначав Ф. Ніцше.

Відношення добра і зла розуміється також по-різному. Є розуміння того, що добро і зло як однопорядкові феномени перебувають в однокорстві одне з одним. Наприклад – маніхейство. Є ж розуміння того, що добро як благо – споконвічне, а зло є лише помилкою людини, результатом людських помилок рішень, оскільки є наявним вільний вибір. Однак є ще розуміння того, що добро не є кінцевим уявленням добродійного життя людей. Тут добро, а також зло опосередковані певною найвищою цінністю, говорить М.О. Бердяєв.

Добро – це поняття аксіології, а не онтології. Цінність добра розуміється як даність одкровення, що характерне для релігії. Однак цінність добра також розуміється як така, що має соціальне первісне коріння.

Добро розуміють як основоположне (утилітаризм). Однак є ще уявлення, згідно якого не добро, а належне (тобто обов'язок) є основоположним (деонтологія). Тут добро є змістовною і ціннісною стороною належного (обов'язку). Вчинок людини – як вчинок вольовий і зумовлений законом – і є гарним, зазначає І. Кант. Однак, в такому випадку, розуміння добра втрачає сенс, вказує Г. Гегель. Добро визначається в своїй сутності законами суспільства, держави, говорить Гегель.

Належне обумовлене добром як цінністю. Добро тут – зміст належного. Однак добро по своїй суті є насамперед практичним (діяльно-практичним) виконанням обов'язку. Добро здійснюється людиною, коли вона виконує обов'язок. Поза виконанням обов'язку, поза практикою добра не існує, воно не втілюється.

Добро і зло можна пізнати як одне через інше. При цьому виникає обов'язкова необхідність чинити опір злу. Протистояти злу – це ще не означає прийти і втілити добро. Однак добро по своїй суті – це саме діяння добра. Тобто добро – це коли людина виконує моральну вимогу.

В соціумі зло несправедливості має велику руйнівну силу. Тому дуже важливо не допускати несправедливості. Це навіть значніше, ніж робити добро милосердям. Усувати несправедливість важливіше, ніж творити милосердя.

Зло. Це ціннісне уявлення, протилежне добру і благу. Зло пов'язують із силами, які викликають негативний стан в людині. Це такі сили, наприклад, як природні стихії, що викликають катастрофи, згубні для людей. Злом можуть бути соціальні умови, через які людина не може творчо розвиватися, не може жити достойно. Злом може бути сама діяльність людей, егоїстична, спрямована проти загального блага. Злом вважаються негативні стани людини, такі, як хвороба, смерть, стан приниженості або просто злиденність. Під злом розуміють діяльність людини, яка спрямована проти норм моралі, прийнятих в культурі людей всіма, всім співтовариством. Іншими словами, зло – це протиріччя ідеалу, прийнятому в культурі.

Злом є діяльність, яка має негативне значення для стану людей взагалі. Негативна діяльність спричиняє шкоду людям, викликаючи у них страждання, негативні відчуття. Шкода – як матеріальна, так і духовна – веде до деградації.

Моральне зло не дає можливостей для творчого співробітництва людей. Для цього моральне зло прагне поселити ворожнечу поміж людьми.

Протидіючи моральному злу, культура орієнтована на те, щоби пробудити в людині критичне ставлення до себе. Культура прагне довести, що небезпека – в самій людині. Саме тому небезпечною може бути сама діяльність людини, її активність. Через це людина має насамперед навчитися критично ставитися до самої себе. Культура завжди була орієнтована на те, щоб людина була зібраною, зосередженою і бачила свої недоліки, розвивала себе як цілісну особистість, а не просто особистість, здатну до якихось певних функцій. Цілісність пробуджує творчість, у тому числі, творчість по відношенню до себе.

Людська уява втілює в образи брудних демонічних істот відчуття болю, різноманітні негативні переживання, такі як образа, гнів, страх, які створюють дисгармонію, несучи людині деструктивні начала навколишнього світу. Втілюючи все негативне навколишнього світу в негативні образи своєю уявою, людина визначає ступінь небезпеки цього світу, з'ясовує способи усунення цієї небезпеки.

Зло навколишнього світу, природи, всесвіту індивід бачить у хаосі, який загрожує порядку, створеному людиною. Перша реальна загроза – це природні катаклізми, що несуть катастрофи.

Зло людського світу, соціуму людина бачить у протиставленні особистості цілому соціуму. Зло людського духу, душі людини полягає у втраті цілісності, дисгармонії душі і тіла.

Антична етика бачила зло в людській звирячості, нестриманості від шкідливого, в розпутному способі життя, про що говорить Арістотель. Зло людського духу – це коли цей дух опускається до тваринного рівня.

Проблема зла посідає чільне місце в релігіях спасіння – таких як буддизм, зороастризм, християнство. Зокрема в Біблії злом є порушення договору між людьми і Богом. Зло, зла людина постає як людина, позбавлена буття, така, що загубила повноту духу, недосконала, оскільки не має внутрішньо-душевної організації та впорядкованості.

У релігійній філософії зло – це порушення цільності існуючого, дисгармонія відносин цілого і частин. Про це говорять М. Бердяєв, В. Соловйов, С. Франк, М. Лоський, П. Флоренський.

Злом є відсутність жалості, на що вказує А. Шопенгауер, відчуження людини, її експлуатація. Про експлуатацію говорить К. Маркс.

Зло – це дегуманізація. Дегуманізацію культури розглядають екзистенціалізм, Х. Ортега-і-Гасет. Філософи вбачають зло у приниженні людини. Моральне зло криється у такій поведінці людини, яка пов'язана з обманом і насильством.

Зло іноді може знищувати інше зло, часто – більше зло. При цьому проявляється пожадливість і властолюбство. Однак результатом цього

можуть бути, наприклад, об'єднання держави, новизна в техніці, коли пожадливість удається до інновацій. Властолюбство людини нерідко інтегрує держави, що можна розуміти як позитивний ефект

Побороти зло може лише моральна досконалість людини.

Благо. Це стан досконалості як справдженого існування. Давньогрецькі філософи бачили тісний зв'язок і тотожну єдність між «благом» і «божеством розуму». Давньогрецькі філософи розуміли благо як складову містичного досвіду. При цьому мудрець знаходить просвітління, відчуваючи просвітлену сутність речей, коли безкорисливе і даремне споглядання стає дорогим, а отже, збагачує мудреця благом.

Давньогрецькі філософи розуміли благо як світло, яке осяває істину буття, про що пише Платон. Тут благо невлomite у своїй суб'єктивній основі. Плотін каже про те, що благо є трансцендентною основою буття. Але Бог – це надблаго, на що вказує Плотін. В християнстві благо розуміється як єдність, завершена цілісність. Про це говорить Боецій. Бог – благо.

Благо у філософії, починаючи з XIX століття, вже розуміється як цінність. Проте поняття *благо* все ж таки і відмінне від поняття *цінність*. Розум визнає те, що є благо. Розум людський. Те, що є благо, визнає людський розум. Те, що є благом, завжди загальновизнане. Отже, благо завжди деякою мірою об'єктивне. Та чи інша річ може бути визнаною розумом як благо. Однак ця річ може так і не стати цінністю для серця. Адже серцю не накажеш. Те, що має цінність, переживається серцем. Те, що цінне, завжди є особистісним.

Античність устанавлює благо в підмурок етики, етичних принципів. Ці устанавлення ми бачимо у Арістотеля. Однак особливе місце в еллінській філософії посідає розуміння вищого блага. Розуміння вищого блага має відношення до вчень про спасіння. Спасіння людини і людства безпосередньо пов'язане з релігією цього вищого блага.

Мета і засоби. Мета (або ціль) і засоби – це ціннісні відносини мети і засобів, коли оцінюються засоби в доцільній діяльності людини і визначається – «мета виправдовує засоби» чи ні.

Є дві точки зору у відношенні мети і засобів. Перша говорить про те, що мета виправдовує засоби. Цю точку зору мав Н. Макіавеллі. Друга точка зору говорить про те, що реальна цінність засобів обумовлює цінність результатів, які досягаються. Про це говорять М. Ганді, А. Швейцер.

Людина сама має розуміти, які засоби необхідні для забезпечення власної безпеки. При цьому вона повинна покладатися на свій власний розум, орієнтуючись на природне право, про що каже Т. Гоббс.

Блага мета людини виправдовує засоби. Однак дії людини, яким передує досить вагомий задум, обумовлюють засоби, необхідні для досягнення цього задуму. Зрештою досягнення мети має компенсуватися, а отже, виправдати витрати та всілякі незручності, які мали місце в процесі досягнення мети.

Зусилля стають правомірними через правомірність мети. Тому необхідно важливим є сам зміст мети. Мета і засоби мають бути узгодженими. Засоби повинні бути адекватними і мають забезпечувати досягнення мети з найменшими затратами. Це практична сторона розуміння мети і засобів. Етична ж сторона справи розглядається тоді, коли виникає таке питання: чи можна здійснювати будь-які дії заради благих намірів чи не будь-які? Адже дії людини можуть бути і не моральними. Якщо заради благих намірів можна здійснювати будь-які дії, і навіть не моральні, то сама моральність стає доволі відносним поняттям. Тобто тут ми маємо справу з релятивістським поглядом на етичні проблеми.

Не будь-які дії людини мають бути припустимими заради благих намірів. Ті дії допустимі, які ведуть до вищої мети.

Та коли, в залежності від стратегії й тактики своєї діяльності, людина вибирає собі засоби, то тут фактично самі дії виступають засобами. В такому випадку дії можуть бути морально недосконалими в силу того, що цілі людини є добрими і благими – лише в уяві людини. Насправді ж ця доброта – чисто суб'єктивна, тобто має лише особистісний характер, для особистості. В цілях людини може і не бути об'єктивності. А переслідуючи цілі, людина переслідує лише абстрактне, відірване від життя добро. Тобто дії людини можуть здійснюватися як засоби, здійснюватися скеровано, інтенціонально на благо мету. Однак ці дії можуть бути цілком неморальними, адже ціль і доцільність, тобто відповідність діяльності людини і засоби на цю діяльність, це ще не є моральністю. Моральне повинно мати відношення до загальних принципів людей.

Мета, якої досягає людина, сама стає засобом для наступних нових цілей. Єдність мети і засобів виникає тоді, коли засоби визначено згідно з цілями, а не ґрунтуються на суб'єктивних міркуваннях людини. Якщо засоби визначено у відповідності з цілями, то ціль не стає в залежність від засобів, і засоби не виводяться з мети. Адже вищі цілі людини – це моральні цілі як моральний ідеал. А досягти цього ідеалу неможливо. Його не можна практично реалізувати. Якщо людина діє з орієнтацією на ідеал, їй треба враховувати взаємозалежність цілей і засобів. У практичних реаліях цілі і засоби розуміються як наслідок застосування засобів.

Коли ми говоримо про мету як ідеал, то не можна зазирати в далеке майбутнє. Тільки тоді маємо шанс побачити взаємозв'язок мети і засобів.

По суті справи, неможливо здійснити цілі, які орієнтуються в недосяжне майбутнє, що ми бачимо у філософії Ж.-П. Сартра, неможливо здійснити цілі, які представлені у своїх практичних реалізаціях як ідеал. Якщо мета функціонує як ідеал і знаходиться в недосяжно далекому майбутньому, то таку ціль неможливо реалізувати, втілити, здійснити. Адже при рухові до мети об'єктивна дійсність посує нас до багатьох корекцій.

Людина, зачарована досягненням мети, знаходить багато припущень як безліч інших цілей. Через це моральний ідеал як вища цінність людини є лише підставою і критерієм оцінки цього ідеалу, а не сама мета, до якої прагне людина.

Моральний ідеал як вища цінність – це насамперед цінність, а не зміст мети. Тому моральний ідеал як вища цінність – це шлях людського життя, а не кінцева результуюча мета цього життя. Про це говорить М. Бердяєв.

Відношення гуманізму до мети і засобів. Відношення гуманізму до мети і засобів виражено в абстрактному гуманізмі, де мета може не виправдовувати засоби, оскільки цінність засобів обумовлює цінність результатів, які досягаються.

Щастя. Щастя – це благо як самодостатній стан життя. Щастя – це кінцева суб'єктивна мета діяльності людини. В щасті не все залежить від людини. Однак те в щасті, що залежить від людини, – є добротність.

Щастя може бути представлене як стан інтенсивної радості. Щастя пов'язували з відсутністю страждань і безтурботністю душі, про що писав Епікур. Щастя пов'язували із внутрішньою стійкістю. Про це говорили стоїки. Щастя пов'язували з досконалою діяльністю, з діяльним розумом. Цей зв'язок бачив Арістотель.

Є різне розуміння шляхів досягнення щастя:

1. Людина досягає щасливого стану безпосередньо. Притому досягнення щастя залежить від того, в якій мірі людина керується своїм бажанням щастя. Таке розуміння щастя мали евдемонічні вчення.
2. Шлях до щастя передбачає відмову від нього, від щастя. Тобто в прагненні до щастя не можна керуватися почуттям задоволення. Про таке щастя говорять антиевдемонічні вчення кініків, стоїків, скептиків, релігійних мислителів.

Якщо людина уявить собі стан щастя досягнутим, то все одно життя як свідомі і доцільна діяльність зі своїми тяготами лишається невичерпною. Тобто щастя неможливо уявляти як досягнутої мети. Так само щастя неможливо бачити в думках як досягнутої мети.

За Аристотелем щастя буває двох рівнів. Перший рівень щастя (вищий) пов'язаний зі споглядалною діяльністю, з чеснотами розуму.

Цей рівень щастя являє собою щось божественне, рідкісне за виникненням. Другий рівень щастя пов'язаний з етичними чеснотами. За цими двома рівнями закріпилися два поняття: щастя і блаженство.

Щастя являє собою синтез і гармонійне поєднання задоволень, а не окреме задоволення. Щастя обумовлене певними уявленнями про нього. Щастя обумовлене канонам, зразком того, що таке щастя, що являє собою щаслива людина сама по собі.

Щастя одних людей залежить від щастя інших.

За І. Кантом щастя постає як суб'єктивне почуття і тому не може бути основоположним у своїй загальнозначимості, у своїй загальності як ознака моральності, не може бути ознакою моральності.

Чесноти людини не обов'язково доповнюються її життєвим добробутом, добробутом як щастям. Проблема щастя взагалі не є центральною проблемою в рішенні етичних питань.

Свобода. Свобода – це ідея, яка відбиває відношення, при якому людина в своїх актах відчуває, що є причиною, яка їх визначає, що вони, ці акти, безпосередньо не обумовлені тими чи іншими факторами. Буденне розуміння свободи – це відсутність принуки, коли людина чинить, як хоче. Релігія розуміє свободу як благодать. Філософія розуміє свободу як пізнану необхідність. Вільна людина розуміє об'єктивні межі своїх дій і можливості власних зусиль по розширенню своїх дій.

Свобода людини – це не тільки відсутність обмежень для людини. Свобода – це ще й здатність, яка дозволяє людині компенсувати існуючі обмеження для своїх дій. Тобто мова йде про компенсаторні процеси людини.

Свобода людини зростає з розвитком її досвіду, з накопиченням знань. Свобода збільшується з розвитком техніки, всіляких технічних пристосувань. Технікою людина завойовує простір. При цьому використовуються знання як важливий компонент прогресу. Саме тому знання – сила. Про це говорить Ф. Бекон.

Людина може знижувати рівень свободи і розширювати обмеження всередині свого духу за рахунок власного невміння. Невміння обумовлює людину, обмежує її свободу дій, робить її залежною. Те ж саме – і від незнання. Невміла і незнаюча людина знижує рівень своєї свободи і незалежності. Обмеження свободи, незалежні від людини, що сковують її свободу, можуть таїтися в людині у вигляді страхів. Епікур, С. К'єркегор вказують на те, що обмеження, обумовлені страхами, звільнення від яких дає людині свободу. Обмеження і зниження рівня свободи можуть бути від страху самої свободи, на що вказує Е. Фром. Людина може переживати стан повної свободи і абсолютної втрати страху, від чого стає страшною.

Адже страх, настороженість оберігають людину. Людина пристосовується до зовнішніх реалій. Обмеження свободі приносять пристрасті-афекти, про що говорили Б. Спіноза, Р. Декарт.

Свободу можна розглядати як незалежність волі від принуки з боку чуттєвості, що підмічав І. Кант. Свободи людини може обмежувати влада. Влада може чинити тиск на людину. Цей тиск може бути нерівномірним, що необхідно розцінювати як насильство. Владний тиск може бути у вигляді політичного насильства. Також над людиною може чинитися правове насильство.

Для детермінізму (обумовленості) не існує свободи. Він (детермінізм) заперечує свободу, адже знання об'єктивних умов існування тих чи інших об'єктів є певними способами визначення рішень і дій людини. Знання відбивають закономірності і повторюваності в об'єктивно існуючих об'єктах, предметах. Ці знання людина використовує, щоби передбачити зміни об'єктів. Згідно з цим людина і будує свої плани, вирішує проблеми і діє.

Детермінізм показує, що самостійне, особистісне воління людини – всього лише результат попереднього досвіду індивіда. На перший погляд, вільна воля людини не є вільною по відношенню до моральної повинності.

Свобода людини полягає в свободі вибору. Для цього потрібні альтернативні положення, щоби було з чого вибирати. Однак свобода – це довільний вибір. І не просто довільний вибір, а довільний вибір належного рівня, тобто належна довільність. Належна довільність – це довільність, орієнтована на вище благо, враховуючи сучасний стан речей.

У класичній філософії свобода розумілася як дія людини, яку вона здійснює зі знанням, розумінням обмежень на її дію, обмежень, які існують об'єктивно. При цьому вчинок людини здійснюється без якоїсь принуки в умовах вільного вибору можливостей, із застосуванням розуму. Тобто вільна людина – це людина, яка розумно здійснює свій вибір. Вибір може бути в напрямку любові. Адже «любов – найсильніша складова нашого життя, гавань надії і веселощів, екстазу; любов – руйнівниця всіх законів, усіх умовностей; любов – визволитель» (Скиба 2018: 146). Може виникати визволення і відчуття свободи.

Свобода людини як сваволя – це негативна свобода. Свобода людини як творчість – це позитивна свобода. Однак виникає питання: позитивність належить до творчості чого? Адже творитися може й зло.

Свобода може розумітися як незалежність мудреця від зовнішніх речей і обставин (автаркія античності). Однак свобода може розумітися як відданість, відданість Христу у християн, наприклад. В такому випадку свобода реалізується через благодать, яку дає Христос. Таке розуміння

свободи притаманне середньовіччю. В епоху Відродження свобода – це всебічний розвиток особистості, розвиток, що не має якихось перепон, які заважають цьому розвиткові.

У класичній німецькій філософії свобода розуміється як добра воля, підпорядкована моральному закону. Однак, підкорившись моральному закону, добра воля залишається все ж вільною і творить сама закони, відповідно до основного морального закону. Про це говорить І. Кант.

І. Кант зазначає, що людина є вільною при осягненні своїм розумом власних цілей, знаходячись в нуменальному світі, а не у феноменальному, де владарюють фізичні причинні зв'язки.

Вільна людина здатна робити вибір, розрізняючи добро і зло. Про це пише Ф. Шеллінг. Свобода не має відношення до розгнужданості людини, до абсолютної й безмежної самостійності її вольових поривань, автономних у своїх підставах. Свобода автономної волі – це якраз приборкання сваволі.

Мораль вказує, що свобода – це погодження особистої волі з обов'язком. Моральна свобода – це особливе самовладання, коли, прагнучи до особистих цілей, людина залишається в рамках, прийнятих співтовариством норм. Адже свободу однієї людини обмежено свободою іншої. Тому людина так чи інакше має обмежувати свої вольові спонуки, підпорядковуючи їх (ці спонуки) дотриманню прав інших людей, орієнтуючись на справедливість.

В класичних уявленнях свобода є розумною. Це ми бачимо в І. Канта. В посткласичних уявленнях, в уявленнях Ф. Ніцше та З. Фрейда, де розум є етично нейтральним, свобода розуміється як активність творчого «Я» людини, про що пише А. Бергсон. Тут воля людини, а також її протилежності, такі як ірраціональна уява і одухотвореність зі своїми моментами натхнення, опосередкують дію розуму на афекти (на спонукування, пристрасті, емоції, почуття). В такому випадку свобода за допомогою творчої уяви, творчої імпровізації, творчого раціонального планування проривається до нового. У випадку відсутності новизни і творчого акту нового, свобода проривається до смерті, про що говорить А. Камю.

Сваволя людини – це її негативна свобода. Звільнення у людини починається із самообмеження. Моральна дія людини є вільною через те, що вона – відповідальна, говорить Ж.-П. Сартр. Відповідальність пропонує рішення і виконання завдань дії в конкретній життєвій ситуації. В таких умовах компонентом свободи в людині є її самостійність у прийнятті рішення і в дії по його виконанню.

Людина повністю вільна, коли вона повністю підпорядкувала себе надособистим цінностям. В такій ситуації людина довільно сама себе

самодетермінує (самообумовлює). Однак це вона робить відповідно до своєї вищої цінності.

Свобода трагічна через те, що людина вільна стосовно добра і зла. Людині надано добровільну і свідому перевагу добра і зла.

Свобода волі. Свобода волі – це поняття, яке розкриває здатність індивіда до морального самовизначення. Свобода волі розуміється як здатність людського розуму самовизначитися і зорієнтуватися на створення нових особливих причинностей. Про це говорять у своїй філософії Аристотель і Гегель.

Свобода волі розуміється як незалежність від зовнішніх причинностей, що породжує в людині здатність самовизначитися в цьому світі. Ці ідеї несуть своєю філософією Платон та І. Кант.

В античності відплата як фатум (доля) передбачає справедливість у вигляді компенсації. Передбачається компенсаторна справедливість. Тобто передбачається відшкодування збитків від фатуму (долі), від непроглядної необхідності. Особиста відповідальність людини тут не береться до уваги. Відповідальність не передбачає свободу волі. Свобода волі й сама приходить як випадок, як компенсаторна справедливість через існування відплати, долі (фатуму) непроглядної необхідності.

Однак в еллінізмі присутнє розуміння того, що людська душа вибирає свій шлях і несе відповідальність за зроблений вибір, про що пише Платон. Проте такий стан речей все ж не має відношення до свободи і свободи волі, оскільки представлений як аскетичний стан людини. Платон говорить про особливий аскетичний стан. Він має відношення насамперед до вищого блага.

В античності свободу волі розуміли і як самовизначення людського розуму, де присутні незалежні рішення розуму, про що пише Аристотель. В такому положенні розум представлено як щось вільне і самовладне, на що вказує філософія Аристотеля.

Аристотель говорить про саморух душі і самовизначення розуму. В історії розуміння свободи волі, представлене саморухом душі і самовизначенням розуму, де людина виглядає як продукт своїх власних зусиль і свого власного вибору, змінилося Божественною благодаттю. Потім були спроби сумістити людську свободу і Божественну благодать. Еразм Роттердамський робив подібні спроби. Це спроби сумістити діяння з подякою (діяння – людська свобода, подяка – Божественна благодать).

У відношенні природи Божественної благодаті та її набуття людиною існувало два протилежних твердження. Перше твердження говорить про те, що не кожній людині дано отримати благодать. І якщо не дано, то ніякі діяння з боку людини не допоможуть. Друге Твердження говорить

про те, що благодать є набутком кожної людини. Тут, і в першому, і в другому твердженні, свобода волі або Божественна благодать розуміється як певний стан душі, стан, який може переживатися людиною, а може й не переживатися. І в першому, і в другому положенні мова йде про подяку.

Спочатку свобода волі розумілася як подяка. Потім подяка змінилася діянням, після чого діяння змінилося подякою. Після таких напрацювань історії була спроба сумістити в людині діяння і подяку.

В класичній німецькій філософії вільну волю розуміють як здатність до самовизначення, незалежно від чуттєвих спонукань людини, що ми бачимо у І. Канта. Вільну волю розуміють як сходження від почуттєвих потягів людини до її усвідомленої постановки мети, що представлено у Й. Фіхте. Однак класична німецька філософія говорить про свободу волі і як про ірраціональне, а не лише як про панування розуму над чуттєвістю, що ми бачимо у Ф. Шеллінга. В такому випадку вільна воля може вибирати не тільки добро, але й зло і дотримуватися зла. Притому обране добро може виявитися злом просто через недостатню поінформованість людини. Отже, і саму свободу волі можна розуміти як певний ступінь практичної інформованості, про що говорять Г. Гегель і К. Маркс. Тоді свободу волі можна розуміти як здатність людини приймати вірні рішення зі знанням справи, на що вказує Ф. Енгельс.

Н. Гартман говорить, що людина володіє вільною волею навіть у відношенні до Бога, що виглядає як стан божественного в людині. Людина має вільну волю до цінностей, цінностей і Бога, і світу, на що вказує Н. Гартман. Світ не має детермінуючої сили як цінності. Однак й ідеальні цінності не можуть визначити вчинки людини. Все це тільки орієнтує людину, яка володіє вільною волею.

Вільна воля для одних філософів – це дотримання вказівок Бога як трансцендентної основи, а для інших – це збереження себе і конструювання певних цінностей для здійснення своєї свободи, про що говорить екзистенціалізм. Деякі філософи такі протилежні точки зору прагнуть сумістити, сполучаючи Божественну благодать і вільне самовизначення людини. Ці спроби роблять М. Лосський, Б. Вишеславцев, С. Булгаков. Є спроба уявити свободу волі як творчий акт, максимально вільний, акт, що має самопануючу цінність. Про це говорить М. Бердяєв. Однак у будь-якому випадку максимальна свобода, яка наближається до абсолюту, посилює важкість відповідальності в людині.

Зв'язок етичних категорій. Зв'язок етичних категорій можна знайти, розглядаючи категорію совісті. Совість є формою моральної самосвідомості і самоконтролю. Тому через категорію «совість» лежить зв'язок з іншими основними категоріями етики. Через совість людина усвідомлює

невиконаність обов'язку. Так само через совість людина усвідомлює нездійснене нею добро. Совість, обов'язок і добро – це основні категорії етики.

Чеснота. Це поняття, яке означає здатність людини свідомо слідувати добру. Свідоме і тверде слідування добру, що характеризує чесноту, вимагає від людини зусиль. В чесноті людина втілює свій ідеал як досконале. В чесноті людина виражає свою індивідуалізованість. В чесноті людина виражає довільність своєї моралі, своїх моральних настанов. Чеснота – це фактична присутність моральності в індивіді, яка з'єднує воедино всі складові особистості та направляє поведінку. Чеснота співвідноситься з метою людини, яка є для неї досконалістю, яка являє собою вищий і самодостатній стан духу.

Чеснота практикується людиною заради самої ж чесноти через те, що приносить задоволення і радість, притаманні тільки їй, тільки цій чесноті.

Чеснота є ладом характеру, в якому наявні і стан природної чутливості, і розумність. За рахунок цих складових чеснота має здатність чинити якнайкраще до всього, що має відношення до насолоди людини. Про це пише Аристотель. Чеснота – це моральність як діяльність, і тому вона реалізується у вчинках. Ці вчинки як зразки поведінки співвідносяться із суспільною практикою. Чеснота – це вільна дія людини, при якій обов'язково є ризик власних рішень, за які необхідно відповідати. Чеснота практично і діяльно протистоїть недоброчинному як порочному.

Чесноту пов'язують зі щастям як вищим благом, де вона постає як шлях до щастя і являє собою сутнісні елементи самого щастя, що розкрито у філософії Аристотеля.

Чеснота розуміється як найкращий, такий, що відповідає своєму призначенню, досконалий стан людської душі. Чеснота присутня, коли пристрасті людини дослухаються до вказівок розуму. Чеснота – це направлений розум, який погоджується з направленостями почуттів, що помічає Аристотель. Чеснота знаходить золоту середину, де немає ні надлишку, ні недоліку як порочності. Чеснота – це завжди вірне судження людини, а отже, воно є співвідносним зі звичайними законами соціального життя.

Проте є розуміння чесноти як не пов'язаної зі щастям, що можна виявити у І. Канта. Згідно з І. Кантом, в такому випадку чеснота підкорюється обов'язку. Більш того, чеснота є така мета, яка сама по собі є обов'язком. У такому випадку чеснота виводиться з певних основоположень. Ці основоположення не мають ніякого відношення до звички людини робити добрі справи, однак є обов'язок виконати необхідне як

добру справу. Тут чеснота є обов'язком, коли людина має твердість волі у виконанні обов'язку, про що говорить І. Кант. У такому випадку людина своїм законотворчим розумом чинить моральну принуку над собою. Ось тут розум має таку силу, що здатен виконати закон, і це підтверджує філософія І. Канта.

Викремлюють такі чесноти як мудрість, мужність, справедливість і помірність. Про ці чесноти говорять Сократ і Платон. За Платоном мудрість є розумом споглядального характеру. Мудрість розуміється також і як теоретичний розум, який споглядає єдине, що видно з філософії Аристотеля. Цей теоретичний розум відрізняється від розсудливості як практичного розуму, що пізнає єдине, зазначає Аристотель. Цей розсудливий розум пов'язаний саме зі здатністю людини знаходити можливості здобувати морально прекрасні цілі. Тут розсудливості розуму притаманна також винахідливість у випадку добрих намірів. Адже винахідливість може бути спрямованою на злі цілі.

Справедливість як частина чесноти необхідна при спільному проживанні й знаходить вираження у моральній мірі при розподілі благ.

Мужність як складова чесноти є здатністю людини долати страх в ім'я моральних цілей.

Помірність як риса чесноти – це моральна поведінка людини у відношенні задоволень.

Чеснотою є толерантність, тобто терпимість. Терпимість передбачає певну моральну міру при взаємовідносинах з людьми інших переконань і вірувань.

Чеснотою є обов'язки, на що вказує філософія І. Канта. До обов'язків належать праця, старанність, бережливість.

Людина прагне до самозбереження і має егоїстичні інтереси, зорієнтовані на власні вигоди. Про це говорять Гоббс і Спіноза. Якщо це закінчується життєво необхідним, то це ще не зло, оскільки людина має підтримувати свій власний гомеостаз. Однак людина має надлишок спонукань. Цей надлишок спонукань може не мати міри і бути спрямованим проти всіх. Через це чесноту особистості як гаранта моральності можна перевірити, розглядаючи її в якійсь конкретній нормативній системі або соціальній інституції (інституції господарчій, правовій, науковій, художній). Моральна свідомість людини може фальшивити, показуючи себе у вигляді добродесних мотивів, обдурюючи інших, на що вказують К. Маркс та Ф. Ніцше.

Мудрість. Це знання, спрямоване на набуття абсолютного сенсу існування. Про мудрість зазвичай говорять як про вище знання, знання, яке вміщує в себе вищу цінність, знання вищого блага, про що говорить

Лейбніц. Мудрість – це така воля, яка узгоджується з вищим благом, на що вказує І. Кант. Мудрість – це трансформація психіки як раціоналістичного, так і екстатичного характеру при сходженні до абсолютного.

Мудрість суть Софія як суб'єктивний стан душі, духу, його досконалість, краса, гармонія внутрішніх рухів у процесі творчості. В процесі творчості Софійна мудрість втілює вищі ідеали в життя, результатом чого є перетворення дійсності й перетворення духу. Стан перетвореного духу проглядається в способі життя мудрої людини. Мудрець у своїй творчості, житті досягає єднання з Абсолютом як станом самодостатності, що розуміється як моральна мудрість.

Справедливість. Це розгляд спільного життя людей при зіткненні їхніх бажань і обов'язків. Явище справедливості може мати місце там, де є стосунки між людьми з приводу благ у їх спільному існуванні.

Справедливість відповідає закону і розумності у спільному житті людей, де соціальні відносини організовані згідно з моральними нормами, про що говорить Аристотель. Справедливість завжди передбачає певне призначення і смисл спільного існування людей на певному соціальному просторі.

Суспільство кооперується у структурну організацію, створюючи не тільки умови виживання окремої людини, не тільки умови для її безпечного існування, але й даючи можливості людині реалізувати себе і досягати досконалості. Через розумно влаштоване співжиття у товаристві людей присутня справедливість, яка дійсно має витoki, в кінцевому рахунку, від самої особистості, від її чеснот, від виконання індивідом обов'язку. Тим не менш організоване суспільство дає можливість людині реалізувати себе через те, що це суспільство передбачає розділення праці, коли людина трудиться згідно зі своїми талантами.

Держава відіграє роль обмежувача. Вона стримує конфлікти, що можуть виникнути поміж людьми, які у вільному суспільстві являють собою індивідів, що мають високий ступінь свобод. Індивіди, що мають високий ступінь свободи, зіштовхуючись один з одним, перебувають у небезпечній ситуації. Держава ж, врівноважуючи права людей, вирішує ситуацію безпеки, тим самим гарантуючи безпеку окремих громадян. Держава встановлює справедливість, підтримуючи добробут і безпеку громадян.

Справедливість означає рівність всіх людей у їх гідності перед можливістю бути щасливими. Справедливість означає рівність громадян перед можливістю мати всі необхідні блага для щасливого життя.

Справедливість як практика всього соціуму вимагає доступу всіх громадян до певних життєво необхідних благ. І тут в силі є золоте правило

моральності – коли людина у відношенні необхідних благ не бажає іншої того, чого собі не бажає. Також тут наявним є розуміння справедливості як рівності всіх громадян у відношенні прав на певні блага. В такому випадку люди рівні, тотожні. Тілиста людина, яка працює фізично, потребує більше білкової їжі, ніж та, яка є худорлявою і фізично не працює. Рівність як тотожність у відношенні людей є реальною при правовій справедливості, коли всі громадяни рівні перед законом. Та чи рівні люди при встановленні самого закону? Чи існує така справедливість при встановленні закону? Певними правилами-законами ця справедливість встановлюється (законом про вибори, наприклад).

Окрім загальних благ існують ще дефіцитні блага. Тому суспільство можна вважати справедливим і кожного громадянина цього суспільства можна вважати справедливим, коли вони знайшли ту міру в розподілі благ, яка має моральну основу. Міра, що має моральну основу, влаштує всіх членів суспільства, коли всі згодні з подібним розподілом благ як справедливим розподілом.

Справедливий розподіл благ має бути у відповідності з обов'язками людей, з тим, наскільки вони за своїми обов'язками вклали сил у загальну справу соціуму. Тобто «кожному – по заслугах», а не «всім порівну», а у відношенні пільг для дітей застосовано «кожному – по потребах».

«Кожному – по заслугах» – це коли, наприклад, зарплата відповідає якості праці. Однак у відношенні прав людини, де мають місце базові цінності, спрацьовує «всім – порівну», а у відношенні пільг для дітей застосовним є «кожному – по потребах». І так суспільство вирішує, що саме буде справедливим.

Зрівнювання, «всім – порівну», має місце в об'єкти-вованих, ділових процесах соціуму, коли важливою є справедлива оцінка. Наприклад, у покараннях – як безпристрасне винесення вироку за порушення закону. Моральний елемент, де «кожному – по потребах» застосовний до особистості, у відношенні дітей, літніх людей.

Людина повинна мати рівні права у відношенні основних свобод, які є сумісними зі свободами для інших. Питання обмеження свобод виникає тоді, коли ці свободи суперечать загальним настановам соціуму, орієнтованого на життєво необхідне.

У справедливому суспільстві повинно бути таке положення громадян, щоби в умовах відкритості вони мали рівні можливості бути допущеними посідати будь-які позиції у суспільстві, займати будь які посади.

Мужність. Це чеснота, яка є моральною мірою у подоланні страху. Мужність стимулюється моральними настановами по подоланню страхів, у тому числі – страху смерті, а також болю, насамперед – фізичного болю.

Мужня людина готова прийняти ту смерть, яка вважається достойною. Вона приймає смерть свідомо, при свідомому виборі. Притому смерть приймається у такій життєвій ситуації, коли чеснота поведінки мужньої людини може бути оплаченою лише ризиком свого власного життя. Мужня людина віддає своє життя заради того, щоб зберегти чеснотливе ставлення у суспільстві. Отже, передбачається, що існуючі чеснотливі відносини сприяють сталості внутрішнього середовища людини (гомеостазу).

Мужня людина приймає смерть, руйнуючи свій власний гомеостаз заради існування гомеостазу інших. Вона стійко терпить страждання і, насамперед, фізичний біль, будучи свідком реального руйнування постійності, внутрішнього середовища свого організму. Адже біль – це, у першу чергу, свідчення того, що гомеостаз порушується. Причому мужня людина свідомо йде на руйнування власного організму, а не через свою самовпевненість, яка оп’яняє. Саме тут протистояння небезпеці здійснюється заради високої мети. Людина жертвує собою, своїм життям як існуючим гомеостазом заради життя інших в надії, що це буде більш важливим для збереження і подовження життя і, в цілому, встановлення миру, благополуччя. Однак існує точка зору не на користь мужності. Передбачається, що страх смерті, коли відсутня мужність, є продуктивною силою, яка саме й встановлює мир, що відзначає Т. Гоббс.

Мужність прирівнюють до відваги, коли людина наважується на те, що велить їй обов’язок, про що говорить філософія І. Канта. В такому випадку мужність проявляється при конкуренції страхів. Наприклад, перенести страх насмішок і знущань вимагає великої мужності. І людина наважується на дуель. Страх бути вбитим на дуелі – менший.

У сучасному світі мужність розуміється як стійкість людського духу в тих чи інших випробуваннях. У відношенні моральності, мужність – це моральна твердість. Мужність пов’язують із людською рішучістю, коли людина свідомо відстоює моральні переконання, незважаючи на те, що може понести певні втрати, порушити постійність свого внутрішнього середовища заради збереження миру, а отже, й постійності середовища оточуючих людей.

Оточуючий світ сучасності – складний. Тому, щоб його кардинально не порушувати (можуть бути незворотні процеси негативного характеру), за мужністю закріплюється не тільки ненасильницька боротьба зі злом і всілякою несправедливістю. Про ненасильницьку боротьбу говорить М. Ганді.

Сучасна людина стала більш складною, і тому їй необхідна мужність не тільки в подоланні зовнішніх небезпек, але й у подоланні своїх внутрішніх страхів.

Помірність. Помірність – чеснота людини, її вміння бути господарем своїх спонукань при досягненні моральних цілей. В античності помірність визначалася у відношенні до задоволень, деякі з яких розумна людина успішно долає, оскільки вони є перешкодою до досягнення блага.

При помірності поведінкою людини керує правильна орієнтація у відношенні благ, на що вказує Платон. У державі процвітає помірність, коли розумні спонуки меншості або мудрих людей контролюють нерозумні бажання більшості, що помітив Платон.

Мета помірності, яка співпадає з метою вірного судження людини – це набуття морально прекрасного, що представлено у філософії Аристотеля. Морально прекрасне – це коли людина не прагне до низьких задоволень, а удовольняється наявним у своєму житті. Помірність, яка присутня в людині, робить її мету правильною. Це відбувається через те, що помірність є моральною чеснотою.

Помірність пов'язана насамперед зі ставленням людини до задоволень, тобто з мистецтвом існування. Мистецтво існування – це «культура себе», або принципи і закони «турботи про себе», про що говорить М. Фуко. Один з головних принципів або законів мистецтва існування – це вимога до людини, щоб вона за поточними справами пам'ятала про головну мету: сприймати себе як об'єкт власної діяльності. Коли людина сприймає себе як об'єкт, то вона має можливість виправляти свою поведінку, очищувати дух, знаходити настанови як розумну поведінку в цілому.

Помірність вимагає узгодження бажань душі і тіла. Тут тіло не повинно мати потяги, які не узгоджені з бажаннями душі. В той же час душа у своїх фантазіях у відношенні задоволень повинна бажати те, чого потребує тіло по своїй природі. Однак душа може породжувати ті мимовільні рухи, які її захоплюють всупереч їй самій.

Помірність присутня в людині, коли вона відчуває безтурботність, незмінність, коли вона ні на що не сподівається і ні за чим не тривожиться як вільна і розумна людина, що описує у своїй філософії Сенека. Помірність присутня в людині, коли присутня цілісність свідомості, коли людину не роздвоюють протиріччя.

У християнському розумінні помірність означає міру. Ця міра вміщує в собі певний рівень стримування, адже надмірне стримування не зосереджує увагу на турботі про дух. Надмірне стримування пригнічує плоть.

Помірність по відношенню до чуттєвих задоволень веде до благополуччя, де здатність управляти тваринними схильностями вже є моральною, що стверджує А. Сміт. Помірність розуміється як обов'язок людини до себе як до тварини, про що говорить І. Кант. Однак людина не

повинна позбавляти себе здатності застосовувати свої сили в тенденціях бути помірним, уніфікуючи себе в цьому відношенні.

У сучасному суспільстві часто розуміють помірність як невживання алкоголю, тютюну.

Альтруїзм. Це безкорисливі дії людини на благо інших людей. Альтруїзм виражено в принципі «живи для інших», що помітив О. Конт. Альтруїзм передбачає обмеження особистого інтересу заради загального інтересу, про що говорить утилітаризм.

Альтруїзм можна розуміти як поодинокий випадок милосердя. Тут альтруїзм розглядається насамперед як сприяння благу іншого. Альтруїзм розуміється і як заповідь любові, де альтруїстичне ставлення розповсюджується не тільки на інших людей оточення, а й на інші народи, народності. Це можна бачити у філософії В. Соловйова.

Альтруїзм розуміється і як маскування корисливих інтересів приватних власників, що підмічає марксизм. Приватний власник свій корисливий інтерес подає як інтерес своїх близьких.

Альтруїзм розуміють і як мораль рабів, що видно у філософії Ф. Ніцше.

В сучасних умовах альтруїзм можна спостерігати при різних стосунках поміж людьми при добродійності, благодійнях, солідарності. Альтруїзм проявляється в турботі, про що говорять етика турботи, К. Гіллган, Н. Ноддінгс. Турбота людей про своїх близьких має й біологічні передумови. Еволюційна етика встановлює біологічні передумови альтруїзму, що ми бачимо в роботах Е. Уілсона, Р. Триверса.

Альтруїзм функціонально визначений. Особистий же інтерес має високий ступінь функціональної невизначеності. В кінцевому рахунку постає питання: заради чого?

Альтруїзм – це сприяння інтересу іншої людини, а не загальному інтересу. Альтруїзм передбачає самозречення в інтересах іншого. Однак турбота про інтереси ближнього свого передбачає обмеження власного, особистого інтересу. Сучасні умови життя – це відокремленість людей. У такому випадку як же проявити турботу про інтерес ближнього, як не через обмеження власного інтересу?

Егоїзм. Це удоволення людиною лише свого особистого інтересу. Егоїзм протилежний альтруїзму. Є особистий інтерес. Є загальний інтерес, інтереси інших людей. Коли виникає конфлікт інтересів і удоволення особистого інтересу здійснюється через шкоду інтересів іншої людини, то це розуміється як егоїзм. Коли хтось заявляє, що всі люди мають служити його інтересам і що він, у свою чергу, не стане слідувати моральним принципам, якщо йому не вигідно, то порушуються «золоте правило моральності» і «заповіді любові».

Еволюційна етика і соціобіологія розглядають у тваринному світі розумний егоїзм на прикладах взаємного альтруїзму. В такому випадку як у тваринному світі, так і у людей, альтруїстична поведінка входить в особистий інтерес індивіда.

При розумному егоїзмі одні люди користуються послугами інших людей, надаючи, в свою чергу, свої послуги. Таке взаємне користування, умовою якого є допущення цього правовими законами при рівності сил людей, може обмежувати егоїстичне свавілля. Егоїстичне свавілля обмежується накладенням на людину обов'язків. Людина, або егоїстичний індивід, і сама так чи інакше приймає на себе певні зобов'язання, що сприяє обмеженню егоїзму. Правові закони вже містять у собі обмежувачі.

Для егоїста люди, які його оточують, є засобом для досягнення цілей, а особистий інтерес лежить в основі його вчинків.

Егоїст орієнтується на збільшення особистого блага. Щоб обмежити егоїзм, необхідні моральні вимоги і цінності загальноприйнятого характеру, спрямовані проти егоїзму, адже мораль навіть сама по собі виключає егоїзм, оскільки вона орієнтується на загальне, загальне благо. Проти егоїзму спрямовано милосердя, золоте правило моральності.

Розумний егоїзм. Це вчення про те, що всі вчинки людини мають егоїстичний мотив, а розум виділяє спонукання, що відповідають розумності у відношенні суспільного характеру життя людини. Розумний егоїзм передбачає інтереси інших індивідів, передбачає вчинки людей, орієнтованих на загальну користь. Розумний егоїзм передбачає, що орієнтація людини на суспільну користь також може сприяти користі інших людей.

Для розумного егоїзму людині цілком морально мати почуття власного задоволення від того, що інший – задоволений, про що говорить Л. Фейєрбах.

Розумний егоїзм по-своєму розумів М. Чернишевський, розумів антропологічно. Якщо турбота корисна як така, то це – істинна корисність. Ця істинна корисність і є добро, переконливо доводить у своїй філософії М. Чернишевський.

Інтереси є різні. Є приватний інтерес. Є корпоративний інтерес. Однак є й загальнолюдський інтерес. Він – основний.

Дружба. Дружба – стосунки між людьми, які мають довірливість, взаємне визнання, доброзичливість, турботу. Міцні взаємовідносини поміж людьми, які ведуть до дружби, виникають на ґрунті загальної ритуалістики, якоїсь угоди або ж просто розрахунку. При родовому ладі дружба виникає більше між близькими, між тими, хто разом проходив ініціацію, проходив посвячення в члени родового співтовариства. Дружба виникає, коли між людьми існує солідарність.

Коли ж родові стосунки слабшають, то дружба поміж людьми стає більш особистою, добровільною, індивідуально забарвленою. Дружба передбачає прихильності поміж людьми, симпатії, які не пов'язані з якимсь спорідненням. Дружба часто виникає на ґрунті міркувань у відношенні чогось спільного, на ґрунті тих чи інших спільностей. Це може бути спільне у відношенні поглядів на життя, політичних міркувань або ж просто на ґрунті міркувань з приводу взаємної користі. Дружня прихильність поступово виникає у потенційно близьких людей.

У дружбі людина бажає іншій блага заради неї самої, пише Аристотель. Тому передбачається чесність і совість, на що вказує Епікур. Тільки серед чесних і доблесних виникає дружба, підмічає Цицерон. До друга ставишся, як до самого себе, безкорисливо, любовно, не ставлячи ніяких умов. Адже друг – це твоє друге «Я», про що говорить ціла епоха Відродження, про що говорить М. Монтень.

Далі в історії, ближче до сучасності, відносини між людьми більш раціоналізуються. На цьому тлі дружба між людьми стає більш особистісно значимою, інтимною.

Милосердя. Милосердя – це ставлення людини, яка має співчуття, доброзичливість, любов, турботливість. Може виникати певне почуття при вигляді незаслужених страждань людини. Давні греки називають це милосердям. Воно протилежне гніву, як це помітив Аристотель. Його розуміють як жалість, співчуття, прихильність, на що вказував Арістотель.

У християнстві через милосердя людина відкриває в собі Бога, а також починає розуміти добро. Коли милосердя проявляється у людських вчинках, то це вже можна назвати моральною повнотою. Тоді людина не просто задовольняє інтереси іншої, а й прагне до досконалості, до підвищеної чутливості через милосердя. Адже сам Бог – милосердя, про що весь час нагадує Новий Завіт Біблії. Людина не є милосердною тому, що стала вдосконалюватися. Насправді ж сама милосердна поведінка людини по своїй суті також є її досконалістю.

Християнство вимагає від людини не просто дотримання певних правил формального характеру. Наприклад, декалог Мойсеевих заповідей, які містять в собі також і милосердя. Християнство вимагає від людини праведності як позасвідомого діяння душі. Вимагає, щоб правила були милосердям як покликком серця. І тут можна бачити різницю декалогу як справедливості й етики любові як милосердя. Подібне підмічають Т. Гоббс і А. Шопенгауер. Милосердя не може бути вимогою, яка має виконатись людиною. Можна лише рекомендувати бути милосердним. Однак бути справедливим від людини можна й вимагати. Справедливість і милосердя співвідносяться одне з одним. Справедливість якоюсь мірою передбачає

трохи милосердя в процесі виконання декалогу. Християнське милосердя піднято на належну висоту, піднято на переважно неусвідомлений рівень.

Милосердя передбачає розуміння іншої людини, жалість до неї й, нарешті, діяльну участь у житті іншої людини. Зрештою милосердна людина служить іншій людині. Милосердно служачи іншій людині, пробаचाє обрбзи, не протривить злу на її адресу, відповідаючи насильством, любить ворогів своїх.

Прощення. Прощення – це відмова від відплати за нанесену шкоду, за обрбзи. Прощення необхідно розуміти як полегкість до кривдника. Про це говорять книги де цзін та Дхаммапада. Про вміння пробачати обрбзи говорить Біблія (Євангелії: Лк 17:3,4; Мф 18:21). Сутність прощення зводиться до відмови від помсти. Однак прощення не повинно перетворюватися на потурання, адже у кожній особистості є щось таке, в чому вона не повинна йти на поступки.

Людина може пробачити обрбзи, нанесені їй самій, однак людина не може пробачити обрбзи, нанесені тому, кого вона любить і про кого турбується. Неприпустимо пробачати обрбзи, які нанесли твоєму другові, говорить Ф. Ніцше. Тобто прощення для людини є обов'язковим, але не абсолютно обов'язковим, на що вказує Т. Гоббс. Прощення припустиме, якщо у людини є гарантії відносно майбутнього. Якщо вона впевнена, що подібне надалі не повториться і що кривдник так більше не чинитиме. Прощення припустиме, якщо кривдник жалкує, якщо просить пробачення, чим висловлює бажання надалі відновити мир і спокій. Однак пробачати і забувати обрбзи, тобі та іншим нанесені, – це знімати з рахунків вже тобою набутий досвід. Адже обрбзи можуть повторюватися, незважаючи на те, що кривдник кається. Якщо обрбзи повторяться, то відновиться шкода і собі, й іншим, що помітив А. Шопенгауер. І невідомо, наскільки суттєвим буде це відновлення.

В сучасних умовах прощення розглядають часто в тому випадку, коли хочуть відновити попередні стосунки з близькими людьми, після того, як ці люди нанесли певні обрбзи. Виникає питання – пробачити приниження, обрбзу або зраду чи не пробачити. Тобто людина оцінює ступінь збитку.

Шкоду нанесено, і людина зазвичай починає перебудовувати після нанесеного збитку своє життя. Шкода може бути непоправною. Наприклад, убивство близьких людей, нанесення каліцтва або ж зумисне розорення. В цьому відношенні необхідним є виявлення всіх факторів, рішення конкретних життєвих завдань по відновленню життя, а не просто виявлення моральних вимог.

Любов. Це ставлення до чогось або до когось як до цінного, відчуття блага при возз'єднанні з цінним. Любов (або кохання) – це ставлення до

іншої особистості, до іншої людини, до іншої індивідуальності. Однак це ставлення – цілеспрямоване, таке, що має поєднувальну силу, має в своїй основі довіру, доброзичливість, взаємність, турботу, прагнення до досконалості, що помічено Аристотелем. Любов вміщує в себе дружелюбність, в якій проявляється зрівнювання поміж людьми, про що говорить Аристотель.

Християнська любов Нового Завіту поєднує уявлення античності та іудаїзму, являючи любов як турботу, дарування, самопожертву. Любов є рушійною силою, що приводить людину до пізнання Бога і набуття людиною стану божественності, про що говорить Б. Паскаль.

Раціоналізм розуміє любов як пристрасть, що розкривають Р. Декарт і Б. Спіноза. Однак тут любов постає як втілена цілісність, в яку включено й іншу людину, де бажання люблячого є властивістю любові. Однак любов – це ще й свобода, де людина тотожна іншій людині, про що говорить філософія Гегеля. Тобто передбачається важливість стосунків між людьми. Адже стосунки «Я» і «Ти» є основою людських стосунків. Ці стосунки, чуттєві, пристрасні, в поєднанні постають як досконала людина, на що вказує Л. Фейєрбах.

Любов – це досконале спілкування, однак і утвердження себе в іншому, де подолано егоїзм, про що говорить В. Соловйов. Сенс самої любові полягає в подоланні егоїзму.

Людину, яку люблять, сприймають цілісно і безумовно як цінність саму по собі. Тобто любов – це певна ціннісна відповідь, на що вказує Д. фон Гільденбранд. Коли людина любить, у неї з'являється установка на доброзичливість і єднання, в ній вмирає егоїзм, оскільки вона дарує себе коханій людині, в той же час зберігаючи свою особистість.

За З. Фрейдом, лібідо та ерос – це дві протилежності кохання. Лібідо як сексуальна енергія реалізується в інстинкті до смерті (танатосі). Тоді лібідо сублимується і перетворюється у різні форми творчості. Ерос же як інстинкт життя дає можливість людині зберігати себе, збільшує творчу напругу, оновлюючи життя, що стверджує З. Фрейд.

Любов об'єднує людину з іншими людьми, усуваючи самотність, що помітив Е. Фромм. Любов проявляється в повазі, турботі, відповідальності, проявляється як творча і натхненна сила людини, коли її себе-любство перетворюється на любов до ближнього.

Заповідь любові. Це заповідь Ісуса – Христа полюбити Господа Бога і полюбити ближнього свого, як самого себе.

Християнська заповідь любові вимагає, щоб любов до Бога і любов до ближнього були єдині. При цьому любов до ближнього розуміється як любов до будь-якої людини, включаючи ворогів. Таке розуміння любові

притаманне не лише християнству, але й буддизму, даосизму, конфуціанству, джайнізму. Любов фактично – це шлях поєднання людини з Богом. Любов, з одного боку, має певні трансцендентні основи, а з іншого – це доброзичливе і благодійне ставлення до іншої людини. У християнстві любов до ближнього розуміється, насамперед, як милосердя.

Любов – це певне почуття, почуття суб'єктивного характеру, через яке можна виявити симпатію, прихильність до людини. Це почуття може не узгоджуватися із зобов'язаннями, які приймає на себе людина, і може не підкорятися закону обов'язку, про що говорить І. Кант. Безкорисливе благовоління ж може бути підкореним закону обов'язку. Безкорисливе благовоління як добродіяння для людини є обов'язком, незалежно від того, чи є у людини почуття любові або ж це почуття відсутнє. Згідно з І. Кантом, обов'язок протистоїть любові. Коли любов як благодіяння і милосердне благовоління стає обов'язковим умонастроєм для виконання обов'язку і постає як норма, як ідеальна повнота, в такому випадку категоричний імператив і заповіді любові стають одним і тим же. Тоді любов, або ідеальна повнота, як об'єктивно моральна досконалість і обов'язок – тотожні. Моральність без любові, тобто без милосердя і співчуття, просто неможлива.

Людина слабка, якщо не дає відсіч несправедливості, якщо на зло не відповідає злом. Така людина позбавлена мужності і незалежності, на що вказує Ф. Ніцше. Через це, виявляючи милосердя і співчуття, не можна обходити інші сторони життя. Наприклад, така сторона життя постає перед нами, коли, виявляючи милосердя і жалість, людина потурає слабостям. В любові до іншої людини не можна потурати її слабостям, а тим більше – вадам.

Ненасильство. Ненасильство – це принцип, за яким межі моралі співпадають із запереченням насильства, принцип – як конкретизація золотого правила моральності. Ненасильство яскраво виражене в індуїзмі. Це ахімса індуїзму. Це філософія М. Ганді. Ненасильство виражене у християнстві. В Біблії – це Нагірна проповідь Нового Завіту. Ненасильство відмічено у філософії Л. Толстого.

Людина про Бога не може сказати анічогісінько, крім того, що він існує, говорить Л. Толстой. Та й то, в тому разі, коли людина пережила Стан Божественного. Та як в такому разі людині виразити любов до Бога? Ця любов до Бога виражається в негативній формі обмеження діяльності. Обмеження діяльності і є протилежність злу насильством.

Всі релігії однаково істинні. І релігія М. Ганді, і релігія Л. Толстого. Проповідь ненасильства – риса релігій. За таких умов було розроблено тактику ненасильницької боротьби М. Ганді. Цю тактику застосовували

у боротьбі американських негрів за громадянські права, зокрема її пропагував М.Л. Кінг. У чому суть тактики ненасильства? Ненасильство апелює до розуму і совісті своїх недругів. Принципи ненасильства спрямовано проти зла як такого, а не проти людей.

За принципами ненасильства людиною приймаються страждання без відплати. Етичний принцип ненасильства передбачає заборону на негативність, негативне, зле ставлення до людини. У практичному житті людини ненасильство культивується як програма, спрямована на руйнування конфліктів, які раніше вирішувалися через насильство.

Непротивлення злу. Це вимога не противитися злому як перехід від таліона до золотого правила моральності. Непротивлення злу яскраво описане у Новому Завіті Біблії, в Євангелії від Матфея, де розглядається прощення і любов до ворогів. Однак розуміння необхідності безкорисливого непротивлення злу і справедливої вибачливості до ворогів формувалося ще задовго до християнства. Про це можна прочитати у шумерських текстах, де говорилося про прихильність до зловмисника. При цьому відзначається, що добре ставлення до зловмисника, який творить злодіяння, постає як засіб виховання. Таким шляхом (шляхом прощення) зловмисник прилучається до добра. Ці методи використовує і китайський даосизм, де добрим ставленням до зловмисника виховується в людині доброта, що можна побачити в Дао де цзін. Конфуцій же на зло радив відповідати справедливостю.

Існує думка: злом у відповідь людина множить зло. Тому противитися необхідно не за допомогою зла у відповідь, а за допомогою добра, добрих справ, любові, на чому наполягав Л. Толстой. Однак це вимагає розгляду конкретної життєвої ситуації. Так на добрій людині і їздити можна?

Соціальні аспекти етики. Спілкування. Спілкування – це взаємодія поміж людьми. Спілкування – це форма реалізації соціальних стосунків. Спілкування забезпечує відтворення і накопичення людського досвіду. Спілкування забезпечує кооперацію і розподіл людської діяльності. Спілкування здійснюється через контакти між індивідуумами.

Спілкування буває пряме і непряме, безпосереднє і опосередковане. В процесі прямого спілкування люди взаємодіють один з одним, тобто «віч-на-віч». У формі спілкування здійснюється безпосередня колективна діяльність людини. У формі спілкування здійснюється спільність діяльності людей. Однак спілкування не зводиться до «абсолютно» безпосередніх контактів. Люди, хоч на якийсь, але відстані спілкуються поміж собою. Також людська діяльність не є «абсолютно» спільною. Люди якимось роблять справу кожен сам по собі, на відстані.

В процесах соціальної еволюції виникають додаткові засоби, що забезпечують непрямі спілкування поміж людьми, існує додаткова

різноманітність зв'язків між діяльністю людей. Задля цього виникають додаткові знакові і предметні засоби.

Як діяльність, так і спілкування людей є формами руху по кооперуванню і трансляції людських енергій в соціальну спільноту. Спілкування і діяльність нерозривно пов'язані. Так, спілкування – це не просто міжсуб'єктні взаємодії, взаємодії поміж людьми, контакти поміж людьми. Спілкування – це предметність контактів поміж людьми, контакти з приводу предметів, предметності.

У свою чергу діяльність – це не просто діяння людини на предмети. Діяльність передбачає і взаємозалежність людей, наявність у людських предметах якостей соціуму і контакту поміж людьми.

Суспільні відносини. Суспільні відносини – це відносини суб'єктів, уміст їхньої діяльності, оцінка цих відносин самими суб'єктами, норми і структури, що стимулюють стійкість цих відносин. Суб'єктами суспільних стосунків є люди (індивіди), групи людей, етноси, організації, народи. Суспільні відносини бувають міжособистісні, міжгрупові, етнічні, організаційні, міжнародні.

Суспільні відносини за своїм змістом поділяють на економічні, соціальні, політичні, ідеологічні, моральні, естетичні. Економічні відносини між людьми складаються у процесі виробництва. Соціальні відносини складаються у відношенні статусів різних суб'єктів в соціальній структурі. Політичні відносини складаються по відношенню до публічної влади.

В історії уміст суспільних відносин змінюється. Суспільні відносини в історії змінюються разом зі зміною всього суспільства. Суспільні відносини можуть перетворюватися на силу, що владарює над суб'єктами. В такому випадку суспільні відносини перетворюються на відчуження взаємодії людей. Суспільні відносини бувають матеріальними та ідеологічними. Матеріальні суспільні відносини – це економічні відносини, виробничі відносини як базис, про що говорить марксизм. Ідеологічні ж відносини, тобто політичні, правові, моральні, розуміються як надбудова. Тут базис – це основні суспільні відносини. Надбудова, в свою чергу, не є основними суспільними відносинами. Однак дослідження показують, що в історії бувають ситуації, коли вплив культури великою мірою є визначальним для економіки, про що говорить М. Вебер. Трапляється рівний вплив культурних і соціальних відносин, що відзначає П. Сорокін.

Структурний функціоналізм Т. Парсонса за основу суспільних відносин бере соціальну дію, що включає в себе такі функції як адаптація, досягнення цілі, інтеграція та латентність. Цим функціям відповідають такі підсистеми, як поведінкова, особистісна, соціальна і культурна.

Підсистеми соціальної дії перебувають у тісному взаємозв'язку і являють собою цілісну систему.

Основну роль у суспільних стосунках відіграє людина як суб'єкт діяльності, як основний суб'єкт самих стосунків. Про це пишуть А. Турен, М. Арчер, У. Барклі, Е. Гідденс.

Відчуження. Відчуження – це результат діяльності людини, котра протистоїть йому як сила, що переважає, і перетворює людину на об'єкт, на який впливає ця переважаюча сила. Відчуження – це стан відсторонення, чужості людини до інших людей, речей, також до самої себе. Осягнення людиною предметності вже можна розуміти як відчуження, говорить Й. Фіхте. Тобто сам процес осягнення у людини вже відчужує. Коли людина говорить: «Я вважаю», при цьому міркуючи, то вона вже відчужується від безпосередньої дійсності.

В історії соціальних відносин відчуження можна спостерігати, наприклад, у формалізмі римського права, що помічає Г. Гегель. У відношенні людини можна говорити про її мову як відчуження її духу, на що також звертає увагу Г. Гегель.

Індивід може відчужувати від себе свою родову сутність і переносити її на Бога як вищу сутність, що проявляється в людині як Стан Божественності. Невідчужений стан людини – це її чутливість, говорить Л. Фейєрбах.

Відчуження зазвичай є протилежним свободі. Людина прагне подолати відчуження і досягти свободи або більшої свободи.

Найманому робітникові не належить результат його праці, зауважує К. Маркс. Більше того, йому не належить і сам процес праці. Це відчужена праця. При такій праці відсутня вільна самореалізація сутнісних сил людини, стверджує К. Маркс.

В тоталітарній державі людина відчужена як від власності, влади, результатів власної праці, так і від правдивої інформації навіть відносно особистої безпеки і відносно істинно раціонального сенсу свого власного життя.

Велику небезпеку становить відчуження суспільства від законного порядку, а також відчуження особистості від своєї власної (особистої) безпеки, відчуження від результатів своєї праці. Міфологізовані значення життя також відчужують людину від реальної дійсності і вплітають можливість неадекватно реагувати на реалії життя. Людина прагне гідно жити у відчуженому світі, світі, який постійно породжує страхи – або страхи з приводу життєво неважливого, або ж страхи, які залякують. У людини лишається можливість вибору, про що говорить Ж.-П. Сартр. Отож людина несе відповідальність за свої дії як результат свого власного вибору, що цілком слушно помічає Ж.-П. Сартр. Людина так чи інакше

має жити поруч із відчуженим і спотвореним світом, протистояти цьому світові й творити самого себе, говорить А. Камю.

Етичний соціалізм. Етичний соціалізм – це вчення, згідно з яким людину підпорядковано ідеї повинності як регулятивній ідеї, а її діяльність є практичним втіленням цієї регулятивної ідеї. Ідеальна мета єднає і посиляє солідарність розумних людей суспільства. При соціалізмі кожен індивід – самоціль. Кожен індивід має свою специфічну моральність, з якою він вступає в спілкування з іншими індивідами. В такому випадку основоположним починає виступати зміст самої мети, сам рух до мети, процес керівництва регулятивною ідеєю. Ідея ж етичного соціалізму – це ідея еволюційного розвитку суспільства, де основна політика – це політика реформ.

Засоби спілкування людей і культура. Засоби спілкування людей і культура зближуються тим, що проблематика культури пов'язана зі зростаючою роллю в житті людини засобів непрямого спілкування між індивідами.

Через предметні і знакові засоби непрямого спілкування можуть бути і помилки, і нерозуміння в культурі між індивідами.

Зв'язки різноманітних видів людської діяльності і культура. Зв'язки різноманітних видів людської діяльності і культура зближуються тим, що проблематика культури пов'язана зі зростаючою роллю в житті людини засобів непрямого спілкування при втіленні різноманітних видів людської діяльності.

Через предметні та знакові засоби непрямого спілкування можуть бути й помилки, і нерозуміння в культурі при різноманітних видах людської діяльності.

Етикет. Етикет – це правила поведінки, що забезпечують у суспільстві уявлення про належне. Функціональне значення правил етикету полягає в тому, що вони є знаком групової ідентичності.

Етикет – це сукупність правил, які регулюють невиразні стосунки між людьми, форми їх взаємного поводження (наприклад, в гостях, в громадських місцях, на прийомах).

Корні етикету знаходяться в ритуалі. Однак він відрізняється від ритуалу тим, що його правила задають людині формальні рамки поведінки. Виконання ж ритуалу прилучає людину до вищого сенсу.

Правила етикету стандартизують поведінку людини і допомагають уникнути взаємонерозуміння, а отже, уникнути напруги, ніяковості.

Етикет – це форма регуляції поведінки, забезпечення обмеження природних (спонтанних) проявів людини. Етикет забезпечує соціалізацію, одухотворення природних (спонтанних) проявів індивідів.

Етикет – це певна культура поведінки. Етикет – це певна форма культури. У сучасному суспільстві етикет спрощується – з’являється етикет повсякденного життя і етикет під час свята. Знижується рівень етикету галантної поведінки. Це пов’язано із тенденцією рівняти чоловіка і жінку.

Сучасний етикет – демократичний, оскільки утверджуються принципи рівності, утверджуються права людини, достоїнства його особистості.

Ритуал. Ритуал – це символічна дія як спосіб закріпити ставлення людини до священного об’єкта. Ритуальна дія є стандартизованою, ритмічно організованою. В ритуалістиці застосовуються способи психофізіологічного впливу, пов’язаного як з напругою людини, так і з її розслабленням при повторенні певних жестів, рухів, рецитації вербальних текстів, молитов, мантр.

У зв’язку з тим, що в ритуалі застосовується як техніка напруги, так і розслаблення, людина може переживати різноманітні стани свідомості – як екстази, так і медитативні стани.

Ритуал може розповсюджуватися на маси людей (масовий екстаз) і може виконуватися індивідуально (індивідуальна медитація). Ритуал може бути естетично оформленим і супроводжуватися музикою, із застосуванням своєрідного барвистого одягу.

Ритуал посідає важливе місце в релігійному культі. Насамперед ритуал виражає певне ставлення до священного, сакрального. Це ставлення виражається у по жертвах (релігійність – це жертвність), в жестах глибокої поваги, в молитвах, в повторенні священних мантр. Релігійний ритуал є символічним. Він не спрямований на безпосереднє досягнення практичного результату, притаманного магії та чаклунству. Ритуал залучає людину до сакрального, спільного для всієї групи людей, для всього культового співтовариства, закріплюючи тим самим приналежність людини до цього товариства.

Ритуал зримо оформлює сакральне значення, священно-суттєвого у відношенні життя і смерті як головної проблеми людини. Ритуалом долається сакральний бар’єр поміж станами існування. Ритуал закріплює традиції. Наприклад, поховальний ритуал закріплює традиції шанування предків, їхніх могил.

Ритуальна культова практика релігій може мати як екстатичні, так і аутичні компоненти. Ті ж компоненти можуть мати і світські ритуали. Однак у світських ритуалах не настільки вираженим є сакральний зміст. Метою світських ритуалів, таких, наприклад, як церемонії, паради, інавгурації, різноманітні урочисті зустрічі, є залучення людини до соціального товариства, щоби змінити індивідуальні цінності особистості на колективні

цінності. Хоча і світський ритуал може бути організованим так, що учасники цього ритуалу можуть отримати масову екзальтацію, відчуті сакральність і таємничість культу. Це особливо проявляється при ритуалізаціях воєнізованих соціально-політичних і патріотичних організацій, молодіжно-патріотичних організацій, армії.

Ідеал в етиці та моралі. Ідеал в етиці та моралі – це уявлення про благо і належне, а також досконалість у відносинах між людьми як втілення цього благого і належного.

Якщо ми приймаємо за головну цінність людське життя, то повинні прийняти певну поведінку – це задля збереження цього життя в майбутньому. Тобто ми повинні робити все, щоб ця цінність була, існувала в майбутньому. А отже, треба зберігати людське життя і стверджувати його.

Сучасна етика – це орієнтація на людське життя, на його процвітання в майбутньому.

Розділ 6

НАУКА І РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Релігія – це предмет дослідження, який менш за все піддається одно-значним, логічним висновкам. Але історія науки вже напрацювала систему загальних істин, які не можна ігнорувати і не враховувати для будування філософських всезагальних світоглядних картин світу. Продемонструємо ці основні істини наукового знання.

Повторюючись, скажемо, що релігія – це напрямок культури який менш за все підкорюється логічним однозначним висновкам як наслідкам від наукових положень. Але ми продемонструємо основні положення релігієзнавства, напрацьовані історією, а також такими науками, як антропологія, етнологія, психологія, науками, факти яких перевірені практикою. Пройдемо по основних категоріях релігієзнавства.

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

Релігієзнавство як гуманітарна наука. За визначенням В. Гараджі релігієзнавство – це певний спосіб пояснення релігійних феноменів. Теологія теж є певним способом пояснення релігійних феноменів. Теологія як і релігієзнавство має теоретичне оформлення. Але особливістю теології є те, що вона має сталий погляд на релігію.

В. Гараджа вказує, що засновником християнської теології, яка аналізує релігію, є Аврелій Августин. Аврелій Августин казав, що релігія є зв'язком людини з Богом. Причому цей зв'язок встановлено Богом. Аврелій Августин доводив, що коли людина сповідує істинну віру, то вона може мати істинне уявлення про те, що являє собою релігія. Аврелій Августин зазначав, що людина, яка не має (не сповідує) істинної віри (тобто має позарелігійну свідомість), не може мати справжнього уявлення про релігію. Але що є справжнім уявленням про релігію? Релігія – це мова про Бога. Саме слово *Бог* із самого початку мало значення *Доля* (Іванов, Топоров 1991: 391). В найдавнішому Святому Письмі, Рігведі, доля є долею багатства, що ховає недоліки (Ригведа 1989: 258). Але коли мова йде про ті процеси, які в людині ховають недоліки, то можна казати про певні компенсаторні реакції.

Спочатку в теологічних поглядах релігія і християнська віра розумілись як одне і те ж саме. Язичницькі культури ж розумілись як «неправдиві релігії». Проте з XVII століття в теології термін «релігія» починає використовуватися і застосовуватися не тільки до християнства,

але й до нехристиянських релігій. З моменту визнання інших релігій в теології релігії виникає питання: чи можна розглядати різні релігії як істинні, а не як «єресь», «безбожність»?

За В. Гараджою вирішення питання про істинність різних релігій має різні підходи. Перший підхід вказує на те, що різні релігії є різними шляхами, що ведуть до одного й того ж Бога. Другий підхід показує, що до істинного Бога може вести тільки один-єдиний істинний шлях.

Для теолога ступінь причетності до істини різних релігій не може бути однаковою. Теолог упереджено ставиться до релігій. Найчастіше це відбувається з позицій однієї релігії, своєї. У теолога є власна віра. Інші віри, інші релігії – неістинні. Для теолога об'єктивний підхід до різних релігій є неприйнятним. Теолог не може поставити всі релігії в одне рівне становище. Теолог не може досліджувати соціокультурні характеристики релігій, ставлячи їх в один ряд істинності. Теолог міркує з позицій однієї релігії, з позицій свого ставлення, а не досліджує об'єктивно релігійні феномени.

Об'єктивно-дослідний погляд на релігію виникає в античності, однак систематичний розвиток об'єктивних дослідницьких уявлень про релігію, на що вказує В. Гараджа, виникає у філософії релігії XVIII століття, у працях Д. Юма та І. Канта.

Філософія релігії в поглядах на релігії докорінно відрізняється від теології (де мається упереджений погляд на всі релігії з позиції кращої релігії). Філософія релігії (як релігієзнавча дисципліна) вільна від догмату. Філософія релігії критично аналізує підстави віри людини. Критицизм стосовно підстав віри (критицизм підстав віри) можна зустріти навіть у тих філософів, які позитивно ставляться до релігії. Прикладом цього є філософія Г. Гегеля. Особливо виражений критичний аналіз підстав віри – у філософів, які негативно ставляться до релігії. Негативність до релігії проглядається у К. Маркса, у Ф. Ніцше. Теологія, на відміну від філософії релігії, підкреслює значимість віросповідання певної релігії, якій теолог віддає перевагу.

Крім теології і філософії релігії існує ще наука про релігію. Наука про релігію – це порівняльно-історичне дослідження всіх релігій, зафіксованих історією. Наука про релігію ґрунтується на емпіричному матеріалі.

В. Гараджа вказує, що наука про релігію виникла у XIX столітті. *Наука про релігію* та *релігієзнавство* – це синоніми. Ще вживається термін *наукове релігієзнавство*.

Наука про релігію, тобто релігієзнавство, не є синонімом *теології* (богослів'я), а також не є синонімом *філософії релігії* (філософської рефлексії релігії).

Наука про релігію виникає спочатку на основі історико-еволюційного підходу до релігії. Спочатку наука про релігію розуміється як історія релігії. Наука про релігію розглядає первісну культуру і проблему походження релігії. Для розгляду первісної культури наука про релігію застосовує матеріали таких наук як антропологія та етнологія. Наука про релігію, або релігієзнавство, застосовуючи знання з антропології та етнології, досліджує елементарні форми релігії.

Наука про релігію, або релігієзнавство, на основі вивчення елементарних форм релігії встановлює, що анімізм, або віра в духів, є загальним початком всіх релігій. На це вказує Е. Тайлор. Також наука про релігію, або релігієзнавство, встановлює, що крім анімізму, тобто віри в духів, загальним початком всіх релігій є також тотемізм, або культ предків. Про це говорять такі дослідники як Дж. Фрезер та Л. Морган.

Наука про релігію розвиває порівняльно-історичне дослідження релігії. Вона виділяє історичні типи релігії. Наука про релігію досліджує взаємовідносини релігії і культури.

Сучасне релігієзнавство. У ХХ столітті набуває розвитку соціологія релігії. Соціологією релігії займались М. Вебер, Е. Дюркгейм, Б. Малиновський, Т. Парсонс, П. Сорокін. Соціологія релігії розробляє методи аналізу взаємодії між релігією і суспільством. Ці методи розробляли такі дослідники як М. Вебер, Е. Дюркгейм, Б. Малиновський. Соціологія релігії розглядає релігію як соціальний феномен.

В кінці ХХ століття отримує розвиток психологія релігії. У психологію релігії зробив важливий внесок У. Джеймс. Психологія релігії вивчає внутрішній світ релігійної людини. Психологія релігії вивчає суб'єктивні переживання релігійної людини.

У ХХ столітті вплинув на розуміння релігії психоаналіз. З цього приводу можна згадати праці З. Фрейда, К. Юнга, Е. Фромма. У тому ж ХХ столітті виникає феноменологія релігії. Феноменологію релігії бачимо у Р. Отто, у М. Еліаде. Вона стоїть на кордоні між наукою про релігію, тобто релігієзнавством, філософією релігії і теологією або богослов'ям.

В кінці ХХ століття релігієзнавчі дослідження зорієнтувалися на культурологію, тобто з історії, соціології та психології – на культурологію. Релігія вже розглядається в контексті філософії культури, а також в контексті теології, або богослов'я, культури. Це розглядалося П. Тілліхом. При цьому актуалізується теологічна, або богословська, рефлексія.

При культурологічному підході релігія розглядається як символічна система, що вказує на багатозначність релігійних значень. З'ясовується, як символічна система може розчинятися в понятті культури. Тоді, кажучи про релігію, говорять про культуру, суспільство, менталітет в цілому.

При своєму розвитку наука про релігію (релігієзнавство) робила свій внесок у вивчення людини, її життєвого світу. Тут розвивалися філософська антропологія, філософія мови, філософія культури, соціальна філософія.

Філософія мала особливе значення в розвитку релігієзнавства, тобто науки про релігію. Філософія проклала шлях до позарелігійного вивчення релігії.

У ХХ столітті філософія значно впливала на розвиток науки про релігію (релігієзнавство). Особливий вплив на розвиток науки про релігію дали такі філософські напрямки як філософія життя А. Бергсона, феноменологія Е. Гуссерля, філософія культури Е. Кассирера, філософська антропологія М. Шелера, лінгвістична філософія Л. Вітгенштейна, структуралізм К. Леві-Строса, постструктуралізм. Близькість філософії релігії до науки про релігію, або релігієзнавство, вимірюється тим, наскільки близька філософія до конкретних наук, що вивчають релігію.

Релігія як світосприйняття людини. Л. Мітрохін вказує, що релігія, або «святиня», визначається як світосприйняття людини, обумовлене вірою в існування «іншого» – або Бога, або надприродного світу духів, богів, або священного особливого стану Духа у людини, іменованого станом НЕМРІ, або Амрі, яке характеризується переживанням неможливості смерті. На це вказують У. Джеймс, А. Теннісон, М. Мурашкін.

В релігії духи, боги, Бог розумно творять матеріальне і духовне буття. Релігія передбачає виконання ритуалів і магічних дій, що забезпечують зв'язок людини з потойбічною силою. Релігія об'єднує віруючих в церкву.

В суспільстві у частини людей з'являється релігійна свідомість, а в іншій частини – світська свідомість. Ця свідомість спирається в своїх знаннях на науку. Релігійна ж спирається на священні писання. Для релігійної свідомості, для релігійної людини, релігія – це сама суть буття, суть духу, це єднання з Богом. Зі зв'язку і єднання з Богом виходить теологія, або богослів'я.

Теологія, або богослів'я, намагається захистити справжню форму релігійного досвіду. Теологія, або богослів'я, стверджує, що людина, яка не має релігійної віри, не здатна зрозуміти сутність релігії.

У соціумі реально існують конкретні релігійні спільноти, які неприязно або вороже ставляться один до одного. Віруючий може пояснити власну релігію, яку він шанує як єдину істинну, як справжню. Віруючий не визнає розуміння своєї релігії як однієї з багатьох релігій. Віруючий ставить свою релігію вище за інші. Він ставить свого Бога вище за інших богів. Та й розуміння Бога в різних релігіях різне. Бог у буддизмі багато в чому інший, ніж в християнстві або ісламі.

У філософії мислитель формулює поняття «релігія» відповідно до своєї філософської системи. Тому одні філософи розуміють релігію як специфічне почуття залежності від нескінченного. Так вважав Ф. Шлейєрмахер. Інші філософи розуміють релігію як щось не пов'язане з обставинами земного життя людини. Це за філософією І. Канта. Також філософи говорять про релігію, що вона є недосконалою сходинкою розвитку абсолютного духу. Про це казав Г. Гегель.

Розуміння релігії і Бога у філософії безліч. Це і віра в надприродній світ, і відмінність священних і світових об'єктів, і система вірувань та обрядів, орієнтованих на священне, і моральний кодекс, санкціонований богами, і молитва як спосіб єднання з Абсолютом, і соціальна група, об'єднана єдиною вірою. Такі підсумки робив Л. Мітрохін.

Релігія – це певне світовідчуття і віра. Релігійність (як соціальний феномен) з'являється в емпірично фіксованій поведінці людини. Релігійність проявляється в міжособистісних взаєминах і в діяльності представників різних релігійних груп (спільнот). Релігієзнавство вивчає релігійні групи (спільноти).

Релігієзнавство застосовує різні методи дослідження, оскільки релігієзнавство при вивченні релігії використовує різні науки. Ці науки по-різному визначають релігію, роблячи акцент на тих чи інших аспектах. Наприклад, робиться акцент на установці людини. Людина має установку і ототожнює себе з вищою реальністю. При цьому намагається задовольнити потребу в безпеці, потребу в надійності свого існування.

Ставлення до релігії неоднозначне. Французькі матеріалісти XVIII століття вважали, що релігія – це просто обман одних людей іншими. А середньовічна патристика і схоластика відзначають істотні характеристики для релігійної свідомості.

Помічено, що релігія для теоретика, «філософа-вченого» багато в чому інша, ніж для масової свідомості простої людини, де релігія виступає як «живий» досвід. Це помітив ще Б. Паскаль. Віруюча людина сприймає релігію як ціле, більше в своїй цілісності, ніж окремі моменти релігійного життя і ритуалу. Окремі моменти релігії можна піддати раціональному узагальненню. Релігію ж в цілому важко сприймати раціонально. Ціле більше за частини. Ціле утворює нову додаткову властивість. В релігії цілісне сприйняття включає особистісне переживання Бога. Це внутрішнє переживання Бога. При цьому окремі елементи, возз'єднуючись, дають специфічно релігійно-містичний досвід.

Походження релігії. Походження релігії часто пояснюють почуттям страху в людині. Людина відчуває почуття страху через свою нездатність пояснити і підпорядкувати собі природні сили, стихії, які сильніші за

нього. В силу бажання позбутися почуття страху, переживаючи в житті стан, позбавлений страху, людина приходить до висновку, що існує інший світ, світ без страху. Вона переживає стан, позбавлений страху як стан «іншого», стан неповсякденний. Позбавлення від страху може розумітися як надприродне.

Переживаючи стани свідомості, позбавлені страху, людина намагається певними своїми діями повернути ці переживання. У людини є уявлення про інше, про те, де відсутній страх, про надприродну силу.

Проте у людини є реальний світ, який згубно може втрутитися і який несе страх. Людина хоче запобігти втручання і, виконуючи культ, займається релігійною практикою.

У давньої людини з'являлася можливість виживати, в силу придбання здатності впорядковувати світ, що допомагало нейтралізувати катастрофічний вплив природних стихій. Людина створювала механізми, які допомагали їй діяти в напрямку олюднення зовнішнього хаосу. В силу своєї практики у людини з'являлася свідомість (свідомість існування, а не рефлексування), яка спочатку формувалася усередині безпосередньої практичної діяльності людини. Ця діяльність мала бути суспільно доцільною. Суспільно доцільна діяльність була умовою виживання людини. Суспільно доцільна поведінка досягалася шляхом підпорядкування ритуальним правилам, виконання системи заборон (тотемів, приписів, норм, які грали регулятивну роль). Все підпорядковувалося суспільству. Існування суспільства уявлялося нескінченним. Ці уявлення стимулювали виникнення певних ідеалів і цінностей.

Однак виникають ідеали і цінності, які стосуються нівелювання в людині розриву в синтезі плоті і духу. Ці ідеали виникають в силу того, що людина переживає в своєму житті ідеальні стани душі, де немає розриву потреб плоті і духу. Це трансцендентні стани душі. Переживаючи подібні стани, людина стверджує, що вони можуть досягатися шляхом трансцендування, тобто постулюванням «іншої», вищої неповсякденної реальності. Звідси людиною затверджуються особливі вічні цінності. Можуть виникати ідеали, які переважають інтереси кінцевого індивіда.

Міфологія. Міфологія та релігія мають глибинно тісний зв'язок. Ритуал проводився людиною у первісно родовій спільноті. Цим ритуалом людина наділяла природу властивостями, які характерні для відносин людей між собою, що говорив Л. Мітрохін. Тобто світ первісної людини – єдиний. Він не поділяється на родові та надприродні сили. Світ первісної людини – міфічний. Головне в міфічній свідомості людини – це означає зберегти єдність спільноти (спадкоємність правил, які передавалися з покоління в покоління), і життєві сили, спрямовані на суперництво з

іншими спільнотами людей. Міф формує особливі, надособистісні колективні цінності, ідеали, а також цінності та ідеали, що виходять за рамки надособистісного, коли людина переживає в своєму внутрішньому світі незвичний стан при зіткненні з вічністю, нескінченністю.

У міфологічному мисленні давньої людини, емоційному, афективному, відбувається поділ між раннім, сакральним, і пізнім, профанним часом, які мають відношення до знань причинних залежностей, що досліджував Л. Мітрохін.

Вихід за межі реального, чуттєво сприйнятого світу, за межі повсякденних станів, сприяло перетворенню міфології на релігію. До особливих станів людини приєдналися фантазії, а точніше – ці стани розумілися як надприродні і обрамлялися фантастичними уявленнями про чудеса і знамення. З міфології народжувалася релігія, з лона міфології виходили ранні форми релігії, тобто язичництво.

Релігія є вірою в надчутливий світ, запевняв О. Лосєв. Він наполягав на тому, що міф нічого надчуттєвого в собі не має. Отже, міф не вимагає віри в це надчутливе. Міфологічна свідомість – це власна свідомість людини, свідомість оригінальна, змінена, неповсякденна свідомість. Релігія ж передбачає цю неповсякденну оригінальну свідомість, а отже, передбачає віру в цю свідомість, передбачає знання про неї, про цю свідомість.

Релігія і міф в культурі соціуму. Первісна людина, не розділяючи віру і знання, сприймає міфологічний об'єкт як достовірне і очевидне. Цей міфологічний об'єкт нав'язаний і переживаннями особливих станів свідомості. Тому первісна людина в це не вірить. Вона – в повному ототожненні себе з навколишнім середовищем (ототожнення з природою, із соціумом).

Міф не має відношення до обряду. Міф відрізняється від обряду, магії і релігії. У міфі присутні фантастичність-казковість і метафоричність-алегоричність. Однак у релігії також присутня фантастичність-казковість і метафоричність-алегоричність. При цьому релігійність відрізняється від міфологічності.

Особливості релігійної свідомості. Особливість релігійної свідомості – це здатність цієї свідомості трансцендувати, виходити за межі повсякденної реальності, реальності, почуттєво відчутною, вважає Л. Мітрохін. Релігійність – це визнання існування особливого, іншого світу (світу надприродного, небесного), світу Бога (світу богів). Однак неповсякденно-поза межний світ властивий і міфу, на чому наполягає Л. Мітрохін. Більш того, неповсякденно-поза межний світ властивий і світській свідомості (наприклад, «абсолютний дух» у філософії). Проте

релігія говорить про вирішальний вплив цього неповсякденно-поза межного світу. Отже, релігія має обов'язковий культ, магичні ритуали, що забезпечують вплив або пробуджують вплив неповсякденно-поза межного світу на людину. Щоб активувати неповсякденно-поза межний світ, людина повинна механічно виробляти будь-які маніпуляції, як це присутнє в первісній магії. Або людина повинна виконувати заповіді, як це в юдаїзмі, або робити добрі справи, як це в католицизмі.

Або ж покладатися на приречення, як це буває в протестантизмі. Релігія передбачає культ як обов'язкове. Тобто передбачається містика як релігійна практика. Неповсякденно-поза межний світ як певний стан людини може з'явитися, якщо проводити будь-які маніпуляції фізичного чи психологічного плану.

Релігія в європейській культурі, а точніше – християнство, домінувала в добу Середньовіччя. В ті часи віра в Бога була вищою істиною. Ця найвища істина набувала універсальності в знакових системах теології та філософії. Зокрема вона знайшла універсальність щодо усвідомлення свободи, про яку говорив у своїй філософії Г. Гегель. Свобода має зв'язок з божественним, з очікуванням особистої зустрічі з Богом, з відчуттям особистістю внутрішньої свободи, зі звільненням від гріха і подоланням зла.

Християнство виробило певні цінності, серед яких знаходять місце і духовні процедури, обряди (наприклад, релігійні співи). Християнство орієнтує на те, що справедливість, у кінцевому підсумку перемаже, що злочин (навіть уявний) завжди карається, що сповідь повинна бути безкомпромісною, що повинна бути відповідальність за долю іншої людини, повинна бути боротьба з гріхом.

Інституція церкви залучена в політику, коли релігія стає державною. Поза церквою залишаються різні релігійно-суспільні рухи, які розуміються як розкольницькі, сектантські і несуть ересь. Релігія перетворюється на певну ідеологію. Проте при секуляризації роль релігії слабшає.

Тертя між різними релігіями відбувається не від соціальних конфліктів, а від політичних і економічних (територіальні проблеми, проблеми ринку збуту, проблеми сировинних джерел). У своїй боротьбі релігія оголошує себе божественною силою, а супротивника – сатанською силою.

Релігійна та наукова картини світу. В релігії існує ідея можливості раціонально пізнати якості Бога (католицизм). Однак наука і релігія антагоністичні. Наука пізнає закони природи і суспільства. Релігія ж перетворюється на ідеологію. Завдання ідеології практичне (завдання науки – теоретичне), регулятивне, щоб забезпечити цілісність і стабільність суспільства. Разом з правом і мораллю (а також, якоюсь мірою, і разом з

мистецтвом, коли воно не символічне, що ближче до теоретичності) релігія виконує практичну, ідеологічну функцію стабілізації суспільства (сильному і невгамовному бандиту кажуть «побійся Бога», і він замислюється, що буде з ним після смерті). Однак від цього не зменшуються конфронтація науки з релігією. Наука має ціннісні установки. Ціннісні установки, такі як боротьба з забобонами, вірність істині, боротьба з застарілими догмами, боротьба з ідеологічними (релігійними) авторитетами, які відходять від істини. Для науки релігія відходить від істини. Релігія і церква стверджують ненаукову картину світу. Це відбувається, мабуть, тому, що церковники не розуміють суть самих релігійних істин або ж не хочуть правильного їх розуміння, щоб вирішувати в людині ілюзії. Релігійні істини передані символами, а отже вони багатозначні. Справжнє значення цих істин здобуває людина, яка знайшла досвід Вищого стану свідомості, властивістю якого є переживання неможливості смерті (Джемс 1993: 306). А це вже – галузь містичного, хоча містику розуміють по-різному. Зазначимо, що в різний історичний час містику розуміли по-різному, і це дослідив С. Аверінцев (Аверинцев 2010: 579-580).

Релігія – містична. Для неї головне – особисто пережити істину. Наука встановлює об'єктивні істини. Об'єктивні істини науки не збігаються з алегоричним і фантастичними твердженнями священного писання. Думки Біблії про створення світу і людини суперечать геологічній теорії, про що говорив Ч. Лайель. Також вони суперечать еволюційній теорії про походження людини Чарльза Дарвіна. Хоча походження людини в Біблії можна розуміти по-різному. Адже біблійний текст символічний, а символ – багатозначний. Біблійний текст – неоднозначний, ненауковий. Це художній текст символічного характеру. Він призначений для осягнення Божественного, тобто осягнення (або набуття) певного стану свідомості, сутністю якого є переживання людиною неможливості смерті (Джемс 1993: 306).

Релігійну сферу необхідно обмежити екзистенційними питаннями. У екзистенціальний суб'єктивний світ можна вписати претензії на абсолютизм. Наука ж позбавлена абсолютизму навіть у світоглядних питаннях.

Існують розбіжності світської і релігійної етики, оскільки люди можуть вести духовне життя і без віри в Бога, а ім'ям Бога можуть вестися жорстокі релігійні війни. Моральне і релігійне розходяться при секуляризації і вільнодумстві.

Преображення в людині може виникати при впливі мистецтва. Преображення виникає при впливі благодаті. Релігійне перетворення передбачає вплив церковної благодаті.

Філософія і теологія мали в своєму розвитку один напрямок. За Аристотелем, теологія визначалася як перша філософія. Чітких кордонів між філософією і теологією не було. Тому в філософії формувалися теорії, які обговорювали релігійний досвід. Обговорення релігійного досвіду властиве екзистенціалізму, за філософією С. К'єркегора – властиве філософії життя.

Майбутнє релігії не можна зрозуміти певним чином. Християнство вказує на вищі цінності. Проте крім християнства культура, в цілому, вказує на ті ж вищі цінності. Культура вказує також на живий особистісний досвід людини. Не тільки релігійна, а й світська свідомість має вищі ідеали абсолютного характеру. Більше того, світська свідомість має відношення і до моральних абсолютів. У той же час цінності зосереджуються у світській свідомості, бо ж іде процес секуляризації, і релігія, церква виштовхуються на задвірки суспільного життя.

Однак Перша світова війна показала, що цінності не спрацьовують і на них позначається криза. В європейській культурі посилюється тяга до ірраціоналізму і відторгнення сцієнтизму, який не зумів організувати розумне життя людей. У той же час в ірраціональній сфері бачимо багато містичного, що звільняє від нерозумного, містить розумне в межах чуттєвої сфери.

Після кризи Другої світової війни прийшла криза, пов'язана з глобальними проблемами. Виникають нетрадиційні релігії як новий тип релігійності, де переважають ідеї космізму і езотеричних знань. Це виникає в силу того, що світська культура поки не може відповісти на екзистенційні життєві питання, за ствердженнями Л. Мітрохіна.

Релігійно-філософські системи давнього світу. Ці системи великими силами виокремлюють якусь із існуючих сил. Ця надсила могла являтися людині в її переживаннях як компенсація за слабкості (Мурашкин 2006: 132). Наприклад, присутні свідомість і самосвідомість дають людині і усвідомлення смерті, з чим приходять і страх смерті, який компенсується станом ІНШОГО (Ортис 2003: 477), станом, який дає змогу пережити неможливість смерті (Джемс 1993: 306). Люди первісних релігій спостерігали сили (надсили), локалізовані в світовому цілому, що досліджував С. Аверінцев. Цю локалізацію вони уявляли як святі місця. Паралельно з цим люди первісних (архаїчних) релігій створювали уявлення про вищу істоту, яке пов'язане з початком світу речей, суть космічного (вселенського) масштабу. Це свідчить про первинний «прамонотеїзм» на початку виникнення релігій. Монотеїзм архаїчних релігій існує, оскільки божества ототожнювалися між собою, бо ж виділялося головне божество, виділялося найбільше «своє» божество для

людини і для її близьких, для соціуму. Прикладом розвивитку монотеїзму є те, що фараон Ехнатон зробив акцент на шануванні та зобов'язанні вірності Атону як божеству всього суцього, як вищому. Так вважає С. Аверінцев.

Прикладами релігійно-філософських систем давнього світу, за дослідженнями С. Аверінцева, служать передфілософські та ранньо-філософські ідеї давніх греків. Монотеїзм, представлений в давній Греції, в ідеї «Єдиного», в якій долається міф і культ давньої людини. Розуміння «Єдиного» є властивим не тільки ранньофілософським і містичним поглядом давніх греків. Розуміння «Єдиного» властиве філософській містиці і Індії, і Китаю. Політеїзм зв'язувався з релігійною практикою. Монотеїзм «Єдиного» не висував перед давньою людиною релігійно-практичних вимог. Однак політеїзм і конкретне божество в релігійній культурі залишається, оскільки людина покладає надії на конкретику проявленого божества, орієнтуючись на його атрибути, якості, а не безформність, яка свідчить про особисті переживання людини.

У Старому завіті сутність Бога – це відношення між Богом і людиною (народом, соціумом), відношення, виражене в певних умоглядних уявленнях. Ці уявлення мають схожість і з «Логосом», і з «Дао», і з «Брахманом», і з «Єдиним». Ці уявлення, за твердженнями С. Аверінцева, екзистенційні.

Етнонаціональні, світові та нові релігійні системи. Перш ніж розглядати різні релігійні системи, звернемося до самого розуміння Бога як до ідеалу цих систем.

Бог, Його розуміння в різних релігіях. Бог – це Вища Істота, творить (створює) світ буття і закону, яка дає призначення цього світу буття і закону, дає міру проявів, що досліджував С. Аверінцев. Теїстичні релігії розкривають особисте існування Бога в якійсь особі (в особі Кришні, в особі Христа), розкривають особисте ставлення Бога до людей (у відношенні любові, наприклад), розкривають шляхи людині, допомагають виявити Бога в акті Одкровення, що дослідив С. Аверінцев. Теїстичні релігії показують, що буття є особистісним у своїй граничній абсолютності, що буття особистісне у своїй вершинно-ієрархічній вищій абсолютності.

Бог Біблії – це Бог як «Бог Авраама, Ісака та Якова», як «мій Бог», пережитий людиною, який укладає з цим переживанням «заповіт» («союз»), значимо існуючий у цієї людини і у інших людей її оточення, що дослідив С. Аверінцев. Бог (як стан людини) захищає справу людини від впровадження сторонніх думок, від відволікання від справи, від думок, які відволікають від справи. Людина, в свою чергу, не захищає Бога. Бог

як певний стан приходить на допомогу людині. Людина не приходить на допомогу Богові.

«Царство Боже» – це відновлення впливу Бога (душевного стану як Божественного) в світі людини (людей), впливу порушеного силою зла.

Іслам має образ Бога, який описаний в Біблії. Однак тут дії Бога не зводяться до уявлень людини про моральність.

Християнство має образ Бога і вказує, що Єдиний Бог – потрійний, що в Ісусі Христі зливаються «природа» Бога і «природа» людини. Християнство робить предметом рефлексії «сутність» Бога як «єдино-суттє», де в трійчності Бога присутні «сутність» і «особа», через що можна говорити про Боголюдину як єдність Отця, Сина і Духа святого.

Містика православного християнства стверджує незбагненність Бога, незбагненність його сутності та енергії, що дослідив С. Аверінцев. Християнство описує біблійний досвід (експресивно) і теоретичний досвід (концептуально). За дослідженнями того ж С. Аверінцева, у християнстві представлено досвід, коли є «Бог Авраама, Бог Ісаака, Бог Якова», і досвід, коли є Бог, описаний вченими і філософами.

Християнство намагалося зробити існування Бога очевидним для розуму, намагалося довести буття Бога, встановити його космологію, телеологію, онтологію, що досліджує А. Кричевський. *Космологія Бога*. При космологічному доказі Бога описується перехід від буття випадкового (буття, яке обумовлено зовнішньою необхідністю; буття, яке не несе саме себе) до буття необхідного і самодостатнього, на що і вказує А. Кричевський. Описується випадковість світу. Доводиться те, що світ і кожна річ у світі мають свою причину існування, що сама причина існування світу і речей є певною реальністю, яка відрізняється від існування цього світу і речей, що ця реальність-причина є Бог. Доводиться, що світ не може бути причиною самого себе, що існує реальність (Бог) як першопричина. Бог є «першодвигуном», «абсолютною реальністю-причиною». Його власне існування не є наслідком чогось. Бог представлений як «абсолютно-необхідна сутність», як «абсолютно-первинна причина», що породжує світ і речі. Світ і речі – кінцеві, тимчасові. Бог нескінченний і вічний. Однак світ в цілому може і не мати причини. Інший варіант, який може бути, це той, що причина світу може полягати в самому ж світі. Буття (існування) чогось випадкового – це не його власне буття (неіснування цього чогось), але буття чогось «іншого», в певному вигляді його «іншого». *Телеологія (теологія) Бога*. Для релігійної людини світ доцільно впорядкований, бо ж існує якийсь вселенський розум, тобто Бог, який доцільно творить. Однак світ як ціле може бути влаштований і недоцільно. *Онтологія Бога*. Необхідна думка про буття свідчить про

існування цього буття, говорить А. Кричевський. Думка про буття необхідна, отже, буття існує, запевняв Парменід. Те ж саме – і щодо Бога. Думка про існування Бога свідчить про його реальне існування.

Бога, за філософією Р. Декарта, розуміють як «абсолютне буття». Його розуміють як «максимальну досконалість – необхідне буття», на чому наполягав Г.В. Лейбніц. Але поняття «абсолютна досконалість» (максимальна досконалість) має великий ступінь невизначеності. Також невизначеність має поняття «необхідно-існуюча реальність» (необхідне буття).

Уявлення про Бога недостатнє (недосконале), оскільки воно лише суб'єктивне, лише уявне. Достатнім (абсолютним) є лише те, що і показано Людиною, і існує реально (в дійсності, насправді).

Є розуміння Бога як абсолютного духу, де має місце абсолютна нероздільність поняття і буття, за філософією Г. Гегеля. В повсякденному розумінні людина уявляє кінцеві речі, поняття, які не збігаються з їх буттям. Тому має бути місце для сходження кінцевого духу до абсолютного духу, що стверджував Г. Гегель.

При сходженні кінцевого духу до абсолютного духу має місце метафізичний прорив, вливання абсолютного духу як надсвідомості в самосвідомість людини, яка перетворена і просвітлена шляхом спекулятивних міркувань. При метафізичному прориві відбувається зняття кінцівки мислення абсолютним духом, про що писав Г. Гегель.

Бог – це той, хто може бути, але може й вважати себе за іншу сторону свого буття, тобто бути «паном свого буття», що виникає з його волі, яка не є для нього необхідністю, за ствердженнями Ф. Шеллінга, А. Кричевського.

Прагнення людини до щастя (як бажане) і вимоги моралі (як борг) в людині не збігаються. Коли ж людина – всемогутня істота, коли людина – Бог, то відбувається збіг прагнення до щастя і вимог моралі. А до цього є віра, віра в Бога, у всемогутність, стан всемогутнього духу. А. Кричевський стверджує, що релігійна віра в різних видах присутня у всіх народів.

Ранні форми релігії. Світові релігії. Етнонаціональні релігії мають свій початок, а отже, й тісний зв'язок з ранніми формами релігії. Тому ми й робимо дослідження, що є «ранні форми релігії». Давні люди припускали, що предмети мають надприродні здібності, котрі людина може використовувати, якщо виконує ритуал (магічний ритуал). Це – фетишизм. Також давня людина припускала (вірила) в самостійне існування душі людини, яка може покинути тіло. Вона припускала існування духів рослин і тварин, духів померлих тварин. Це – анімізм.

Давні люди припускали зв'язок між своїм племенем і будь-якою рослиною або твариною. Це – тотемізм.

Ранні форми релігії припускали уявлення про існування душі після смерті людини, можливість переселення душі в інші тіла. Ранні форми релігії припускали існування загробного світу, де мешкає душа після смерті людини.

Боги язичників – не надприродні. Вони живуть у духовній природі як у стихії космосу, забезпечуючи порядок. Язичницькі боги-істоти (русалки, польовики, лісовики) беруть участь у житті давньої людини, втручаються в її життя. Мають вади людини, наприклад, такі як жорстокість, заздрісність тощо. Вони містять у собі міфологічний початок. Знаходять у подальшому релігійний початок, теїстичний початок. Теїстичне протиставляє священне як дух і профанне як тіло. Святе як дух підноситься як небесне і протиставляється земному. Язичницькі герої підносяться, перетворюючись на сакральних богів, підіймаються до верховного, єдиного Бога, що дає благодать. Іменем Бога починають освячувати, коли релігія стає як інститут. Яскраво виражена теїстичність виявляється в іудаїзмі, християнстві, ісламі. Деякі релігії з етнічних стають світовими.

Світові релігії (буддизм, християнство, іслам).

Буддизм. Буддизм – це релігія (світова релігія), яка походить від вчення Шак'ямуні. Шак'ямуні – індійський аскет, якого прозвали Буддою («пробуджений», «просвітлений»). Час життя Будди 480–400 рр. до н.е. (за іншими даними – з 566 по 486 рр. до н.е.).

В. Лисенко зазначає, що буддизм зародився в Індії у VI–V ст. до н.е. як «дисиденство» по відношенню до ведійської релігії. За Карлом Ясперсом, у VI–V ст. до н.е. в Індії з'являється сучасний тип людини, і зникає родоплемінний лад, з'являються держави, ростуть міста.

Буддизм з'являється як секта, що заперечує значимість брахманського ритуалу. Будда спирався на особистий досвід прозріння істини. Будда відкрив «вчення», «істину» (дхарму) в своєму акті прозріння (бодхи). Потім він своє вчення проповідував людям.

У II столітті до н.е. буддизм починають використовувати як державну ідеологію. Протягом трьох століть він поширюється по всій Індії і проникає в Центральну Азію, стає світовою релігією. Пік розквіту буддизму як всеазійської релігії припадає на IX століття. А до XII століття буддизм витісняється з Індії.

Школи буддизму не мали постійного місця перебування. Послідовники Будди ведуть спосіб життя мандрівних відлюдників. Потім виникають спільноти з регламентацією поведінки ченців за певними правилами. Ці

правила після смерті Будди об'єднують у звід («Віная-питака» або «Кошик дисципліни»). Вислови Будди з приводу свого вчення також об'єднують у звід («Сутта-питака» або «Кошик бесід»).

Буддійські секти склалися з учителя, вчення і громади. Буддизм, завдяки своїй віротерпимості і недогматичності, об'єднував народи, які сповідували різні вірування.

Буддійські схоласти до буддистської літератури («Віная-питака» і «Сутта-питака») додають систематизування вчення Будди («Абхидхамма-питака» або «Кошик Абхидхамми), після чого виникає перший буддистський канон «Типітака» або «Трипітака». Оформлюється хінаяна-буддизм (вузкий шлях). На початок ери з'являються буддистські тексти «Праджняпарамита сутра», з'являється махаяна-буддизм (широкий шлях).

Хінаяна стверджує, що звільнення, або нірвану, можна бути отримати в результаті власних зусиль, і тільки членами буддистської громади. Махаяна стверджує можливість звільнення для всіх людей. У махаяні виникає своя культова практика.

У VIII столітті в Індії виникає ваджраяна-буддизм (ваджра – символ твердості і незламності), що втілює вроджений всім істотам стан Будди. Махаяна-буддизм передбачає поступове навчання і накопичення адептом заслуг для здобуття природи Будди. Проте в буддизмі формуються напрямки, які говорять про можливість миттєвої реалізації людиною в собі природи Будди (де реалізація подібна блискавці). Ваджраяна-буддизм з'єднує махаяну з тантричною практикою. Але ваджраяна виступає проти монастирства.

Вчення буддизму не має єдності. За словами В. Лисенка, воно не сформульоване в єдиному, універсальному вигляді. Вчення буддизму (дхарма) ситуативне, тобто являє собою «послання конкретній людині в конкретній життєвій ситуації», говорить В. Лисенко. Тому буддизм приймає різноманітні форми, націлюючись на слухача. Буддизм досить легко вписувався в різні культури. Буддизм гнучкий, компромісний, пристосований, асиміляційний місцевим віруванням.

Проповідь Будди – це вчення про серединний шлях (не наближаючись до гедонізму і умиртвлення). Будда говорить про страждання, про причини страждання, про можливість усунення людських страждань, про шляхи (вісімковий шлях). Тобто Будда висловлює істини (чотири благородні істини).

Будда говорить, що душа як певна субстанція не існує (це йде врозріз з ведизмом). Але Будда визнає існування «я» у людини, визнає людину як суб'єкта дії. Особистість постійно перебуває в процесі зміни. Однак ця особистість позбавлена будь-якої постійної сутності (душі, атмана).

Буддизм обіцяє порятунок від страждань, страху смерті, пристрастей. Буддизм бачить причину всіх негараздів в тому, що дії людини мають потенцію морального спокутування (карми), тобто – що посієш, те й пожнеш. Потенція моральної відплати проявляється і в нових втіленнях (сансара), а не тільки в цьому житті. Вища мета буддизму – це припинення існування (існування при переродженні після смерті), що виглядає як заспокоєння, згасання хвилювання (нірвана).

В буддизмі лише людина (а боги – ні до чо) має здатність викоринити в собі те, що породжує (підтримує процес переродження) несправедливі думки і пристрасті, лише людина здатна досягти нірвани. Лише серед людей можуть з'явитися просвітлені, які досягли нірвани. Буддизм не відводить богам важливу роль в образі релігійного життя.

Космологія буддизму – це космологія миротворення. В. Лисенко каже, що в буддизмі безліч миротворень, що розвиваються і розпадаються. Будд також існує сила-силена. Але вони не створюють світ і не управляють ним. Буддизм говорить, що провидіння немає, а доля людини залежить від її зусиль. Буддизм – це релігія, де людина рятує сама себе.

Християнство. Христос – «помазаник», «месія». Християнство виникло у I столітті, в Палестині, серед містико-месіанських рухів іудаїзму, що досліджував С. Аверінцев. За дослідженнями С. Аверінцева, християнство почало поширюватися серед євреїв Палестини. Потім християнство поширювалося серед інших народів («язичників»). До V століття християнство поширювалося в Римській імперії, а у другій половині I тисячоліття – серед германців і слов'ян, що дослідив С. Аверінцев.

Причини поширення християнства – потреба в новому рівні людської самосвідомості, де до тебе не ставляться як до раба, де присутня громадськість і немає презирства до чужих людей, де є повага до духовних запитів індивіда. Християнство несло порятунок від зіпсованого світу людських відносин.

Християнство закликає людину бути останньою, бути всім слугою.

Ранньохристиянські громади вчили думати не тільки про свої потреби та інтереси, а й про долю всіх людей світу. Універсалістські тенденції нагромаджуються на протигагу іудохристиянству, де була присутня обрядовість іудаїзму.

Християнство заперечувало національні релігії і їх обрядовість, відмовляло язичницьким церемоніям. Християнська етика вивела ідеал мученика, необхідність прийняти страждання (за образом розп'ятого на хресті Христа). У християнстві присутній універсалізм, звернення до всіх людей (але це співзвучно космополітизму імперії, Римської імперії).

Античний філософський ідеалізм зіграв роль у формуванні понятійного апарату християнського догматизму, що дослідив С. Аверінцев.

Християнство (а також аврамічна релігія – іслам) переймає від іудаїзму ідею єдиного Бога, який абсолютний в благові, Бога, що має абсолютну могутність і абсолютне знання, Бога самодостатнього, тобто такого, що має Свою причину в Самому Собі, Бога, Який створив все, Бога, який створив все з нічого. Бог, створив світ у вільному акті волі, і Бог не потребує світу.

Християнству притаманне особистісне розуміння абсолюту. Християнство відрізняється від іудаїзму та ісламу тим, що робить акцент на триєдності і Боговтіленні. Триєдність – це життя божества як відношення трьох осіб: Отця (безначальної першооснови), Сина (сислового принципу, логічно оформлюючого) і Святого Духа («животворюючого» принципу). Всі три іпостасі предвічні, тобто існували вічно, завжди. У вічності від Отця народжується Син і від Отця походить Святий Дух (в католицтві від Отця і Сина виходить Святий Дух, в православ'ї від Отця походить Святий Дух). Боговтілення – це положення, згідно з яким Ісус Христос в особистій єдності поєднує повноту божественної і людської природи, в єдиній особі поєднує одноразово та понадчасово.

Християнство наголошує, що людина створена як носій «образу і подоби» Бога. І тому містичні як Дух, так і тіло. «Гріхопадіння» як непослух Богу губить богоподібність людини. Звідси тяжкість провини першородного гріха. Звідси розсуд людиною власної вини. Але Христос переміг силу гріха, прийнявши болісну смерть, викупив гріх людей, звільнивши їх із рабства сатани.

Християнство цінує очисну роль страждання, хоча призначення людини – це райське блаженство і свобода від страждання. Християнство проповідує боротьбу людини з собою і страждання за всіх людей, прийняття свого хреста.

У християнстві покірність – це аскетичне вправа, в якій людина скасовує свою волю і стає вільною. Людина має бути перетвореною і обожнюючою.

Християнство має таїнства (хрещення, причащення), тобто відбувається введення божественного в життя людини, що сприяє перетворенню. Від таїнств Христос живе в людині.

Мета таїнства – відмова Духа від плоті, а також прагнення вдатися до очищення і освячення самої плоті, щоб плоть перейшла в стан есхатологічної просвітленості.

В епоху Ренесансу намітилися секуляризаторські, антицерковні тенденції. Ці тенденції пропагувалися в епоху Просвітництва. Альтернативою християнства може слугувати ідеал земного прогресу.

Християнство доводить, що рішення протиріч людського існування є у Бога. Це дослідив С. Аверінцев. Він каже, що християнство відмовляється визнавати, що рішення протиріч людського існування лежить в соціальних перетвореннях.

Іслам. Іслам – релігія монотеїстичного характеру. Іслам «авраамістична» релігія («авраамічна» поряд з іудаїзмом і християнством). Т. Ібрагім каже, що іслам – релігія боговідвертої традиції. Іслам виник в Аравії, в Мецці. У той час в Аравії переважало язичництво. Засновник ісламу – пророк Мухаммед (570 – 632 рр.).

Багатобожники в Мецці гнали пророка Мухаммеда, і пророк Мухаммед переселився в Медину. Це сталося в 622 році. Від цього року веде відлік часу мусульманський місячний календар. Пророк Мухаммед згуртував арабів, обернув в іслам Мекку і основні племена Аравійського півострова.

У 1258 році під тиском монголів іслам і арабо-мусульманська культура припиняють свій розвиток. Більшість мусульман є сунітами (до 90%), решта – шіїти.

Джерелами віровчення ісламу є Коран і Сунна («перекази» про пророка Мухаммеда, про вислови пророка, про діяння пророка). Сунна – це різні види Одкровення, як продиктоване, так і цілком вихідне від Бога, тобто «богомовлене» і «богодихаюче», ті слова, які переважно говорив сам Пророк (переважно, а отже, говорили й інші люди).

В ісламі немає особливої догматики, та все ж складаються певні принципи: віра в Бога, віра в ангелів, віра в пророків (в пророка Мухаммеда, в пророка Мойсея, в пророка Ісуса), віра в писання (в писання Корану, в писання Тори, в писання Євангелія), віра в Судний день. З цих принципів виростають п'ять основних догматів: сповідання віри (тобто проголошення формули ініціації про те, що немає Бога, крім Аллаха, немає божеств, крім цього Бога, а пророк Мухаммед – посланник його), щоденна п'ятиразова молитва, піст в певний місяць (місяць рамадан), милостиня (2,5% від доходу), паломництво в Мекку.

Іслам не приймає такі християнські догмати як Трійця і Боготілення, оскільки вважає ці догмати відступництвом від істинного монотеїзму. Бог в ісламі абсолютно трансцендентний. І тому немає зображень Бога (ікон, як в християнстві). Іслам (як і іудаїзм) побоюється ідолопокло-ніння, і тому для ісламу Бог – єдиний «формодавець», і з Богом не можна змагатися, створюючи зображення.

У Корані (як і в Біблії) картина світу теоцентрична. Вона, ця картина світу, і антропоцентрична. Однак особливого значення (так само як і в іудаїзмі) первородному гріху не надається (як це надається в християнстві). Іслам говорить, що Бог пробачив гріхи прабатьків. Він пробачив Адама і

Єву. Тому немає необхідності в божественному самопожертвуванні, нема необхідності в розп'ятті Ісуса.

В ісламі присутній дух солідарності, активності, неаскетичності. Заради небесного не треба нехтувати земним. Заради земного не треба нехтувати небесним. Треба брати і від земного, і від небесного. Мусульманство передбачає шлюб, багатство, працю, активність. Активність поєднується і уживається з Божественним приреченням. І усе це визначено, і не треба нічого робити. Людина повинна докласти максимум зусиль, щоб реалізувати свої наміри і змінити існуючий стан речей. При цьому людина сподівається на сприяння Бога. Але якщо людина не може реалізувати свої наміри і досягти мети, то вона повинна стоїчно приймати такий стан речей, приймати як зумовлене. Лише з часом містики-суфії принесли дух бездіяльного фаталізму і квієтизму.

Іслам виробляє «правильну поведінку» людини. Робить акцент на право. Саме на право, а не на «правильну віру» і на догматику.

В ісламі склалася теологія, яка розглядає питання божественної суті і атрибутів Бога, питання визначення і вільної волі.

Суфізм є містичним напрямком ісламу. Спочатку суфізм висловлював аскетизм у ставленні до розкоші і дозвільного життя. Потім суфізм проповідував реальне містичне богопізнання, а не схоластику і ритуалізм. Сучасні містичні громади ісламу мають свої системи містичної практики і обряди ініціації. Суфізм розвивав філософську саморефлексію, що особливо яскраво виражено в ілюмінативізмі.

Суніти і шиїти в ісламі відрізняються по питанню верховної влади. Суніти доводять, що на пост халіфа може бути обраний будь-який член громади. Шиїти кажуть, що пост халіфа – спадковий і сакральний.

Суніти – прихильники сунни. Суніти прихильники традиції Пророка Мухаммеда як зразка для наслідування. Шиїти також слідуєть правилам сунни.

Неоязичництво. Нетрадиційні релігії. Нові релігійні системи. Однією з нових релігійних систем є неоязичництво. Неоязичництво – сучасний релігійний напрямок. Є. Балагушкін помічає, що неоязичництво виникає на основі шаманізму, магізму, міфу. Неоязичництво намагається вирішити проблеми особистості і суспільства, проблеми, які не може дозволити традиційні релігії і наука.

Неоязичники спираються на архаїчні уявлення і віру у всемогутні окультні сили. Неоязичництво як нетрадиційна релігія представлена сакральна – міфологічними утопіями, культурами.

Неоязичництво стикається з неорелігіями «розширення свідомості». Воно відрізняється від релігій як віри в потойбічне, в сакральний

початок, проте вбирає в себе нетейстичні уявлення магії, фетишизму, спиритизму.

Неоязичництво, на відміну від язичництва, по-іншому ставиться до забобонів. Наприклад, до віри в чортів, віри в прикмети, ворожіння, віщі сни. Неоязичництво – це нова релігія з новим світоглядом і соціальними устремліннями.

Лікування в неоязичництві прагне до повної зміни і вдосконалення фізико-психічних і інтелектуальних можливостей людини, проповідує можливість наділити людину надприродною могутністю, а також безсмертям. Особливе ставлення до безсмертя пов'язане з тим, що людина здатна мати стан ІНШОГО (Мурашкин 2006: 122-127), властивістю якого є переживання неможливості смерті (Джемс 1993: 306). Цей стан виникає у людини від того, що працює механізм компенсації появи у людини страху смерті у зв'язку з усвідомленням смерті – при появі у людини свідомості і самосвідомості (Мурашкин 2006: 132). Нео-язичництво проповідує природний спосіб життя, який може порятувати від голоду, хвороби, агресивності. У такому неоязичництві, як герметика, психоделіка, неошаманізм, є прагнення радикально трансформувати психіку і тілесність людини шляхом психосоматичних методик, галюциногенних речовин, наркотиків, трав і грибів.

Неоязичництво, імітуючи архаїчні міфи, розробляє сучасний світогляд. Р. Генон розробляє ієрархію сакральної влади на Землі. А. Уотс – натхненність, наповнену радістю Всесвіту. М. Еліаде розробляє прославлення живого і звертання до Космосу. Ця розробка загострює увагу на «вічному поверненні» як давньому архетипі.

Неоязичництво і його магичні і міфологічні уявлення можуть оформляти расистські доктрини. Наприклад, німецький фашизм. Це являє собою небезпеку, оскільки порушує солідарність людей перед грізними силами природи.

Є. Балагушкін наполягає, що неоязичництво використовується в проєктах створення «індивідуального» суспільства при формуванні «політики екстазу». При цьому передбачається масове використання галюциногенного препарату ЛСД. Прикладом можуть бути експерименти Т. Лірі. Неоязичництво вказує на окультне дійство. Наприклад, чайна церемонія. Неоязичництво виступає як ефективний засіб отримання умиротворення і духовного просвітлення. Прикладом може бути необуддизм Сока-Гаккай. Неоязичництво стверджує, що можна створити антиавторитарне суспільство в силу того, що люди будуть користуватися рецептами збалансованості таємних сил «ян» та «їнь» в продуктах харчування. Прикладом може бути Дж. Осава, його макробіотика дзен-буддизму.

Неоязичництво применшує значимість етичного. Релігійність в християнстві – це відмова від закону на користь любові. Релігійність в неоязичництві – повернення до жорсткої архаїчної нормативності, суворого ритуалізму і обрядовості, повернення до авторитарної влади, що помічає Є. Балагушкін. Це повернення до магів-наставників. Наприклад, Дон Хуан К. Кастанеди.

Неоязичництво орієнтується на розвиток сил і можливостей людини, щоб людина знайшла успіх і «врятувалася», мала порятунок. Неоязичництво пропонує сили у формі надприродної могутності і гарантії гармонії зі світом.

Є. Балагушкін каже, що неоязичництво з'являється, тому що втрачено довіру до християнського уявлення про трансцендентну природу морально-особистісного начала в людині, тому що є надія на можливість безмежного розвитку індивідуальних можливостей людини, можливостей прихованого, внутрішнього божественного потенціалу, який ще не реалізовано до кінця. Про цей потенціал говорить і християнство, вказуючи на те, що віруючий обожниться, тобто знайде божественний, досконалий статус буття.

Неоязичництво розкриває можливість здобуття сакральної досконалості «тут і зараз» як результат досягнень людини в оволодінні окултними силами. Оволодіння тепер, а не після смерті, в потойбічному світі. Це породжене невір'ям людей в можливості суспільства гарантувати загальне благо і захистити індивіда, на чому наполягає Є. Балагушкін.

Нетрадиційні релігії – сучасні релігійні об'єднання, що протистоять традиційним релігіям, офіційним і чільним релігіям. Про це пише Л. Мітрохін. Традиційні релігії розділені. Поділ всередині християнства виник давно. Він означений як секти, «єресі», «розколи». Це релігійне дисидентство.

Нетрадиційні релігії відтворюють кризу цивілізації та глобальні проблеми, посилення містицизму і антисцієнтизму, увагу до езотеричних знань і міфу, на чому наголошує Л. Мітрохін.

Нетрадиційні релігії відображають зрушення в релігійній свідомості, нездатність церкви задовольнити потреби віруючих, тобто потреби в сенсі життя, потреби в розумінні призначення людського роду, потреби, пов'язані з набуттям шляху особистої ідентифікації особистості.

Милосердний і звичайний Бог «помер», і релігія звертається до ідей екзистенціалізму, намагається оновлюватися. Всередині традиційних, тобто панівних церков виникають секти і єресі через незгоду з тлумаченням священних писань. Однак неорелігії виникають паралельно, відкидаючи традиційну церкву в цілому.

Риси нетрадиційних релігій певною мірою проявилися в теософії О. Блаватської, в діяльності мормонів. Риси, через які можна бачити релігійний плюралізм. Особливо це помітно, коли в нетрадиційних релігіях ми виявляємо риси неоязичництва, неоорієнталізма, теософії, антропософії, космізму, риси лікарських культів. Суспільний інтерес до нетрадиційних релігій виник після самоліквідації «Народного храму» Д. Джонса в 1978 році, коли загинуло 914 американців, про що пише Л. Мітрохін. Він вказує, що Джонс добився шанування власного культу в образі «живого бога».

Виникають релігійні громади, які повністю поривають з традиційними релігіями. Це – «релігії Нового віку» Це – нетрадиційні релігії. До них належать такі «культи», як шанувальники спиритизму, парапсихологи, люди, що займаються телекінезом, літаючими тарілками, що входять в різні «організації здоров'я». На чолі «культу» стоїть харизматичний лідер, який оголошує себе «живим богом», або прямим посланцем бога, покликаним врятувати світ, що погруз у гріхах. Лідер залякує своїх послідовників швидким кінцем світу, або Страшним судом. Якщо погляди людини не співпадають з поглядами лідера, то ця людина викривається як послідовник сатани, приречений на неминучу загибель. У сектах використовуються виснажливі групові заходи, такі як багатогодинні танці, лекції, молитовні зібрання, зубріння цитат. Ці заходи вводять людини в напівгіпнотичний стан, який ставить людину в повну залежність від лідера. Тоді людина втрачає можливість вільного вибору. Л. Мітрохін каже, що ці заходи мають схожість з технікою кодування, програмування свідомості, зомбування. Зомбування буває сильним. На це вказують, наприклад, акти колективного самогубства. Прикладом може бути каліфорнійська група «Небесні ворота» в 1998 р.

Дуже сильний вплив на членів сект мають бузувірські обряди сатаністів, вважає Л. Мітрохін. Однак в «культях», сектах застосовуються і психотерапевтичні процедури, які мають благодійний вплив на самопочуття, на стан людини, про що говорить Л. Мітрохін.

«Культи» зіткнулися з протидією влади, традиційних церков, батьків, від яких діти пішли в секти, на що вказує Л. Мітрохін. «Культи» залучають людей, оскільки втрачено колишні ідеали, і людина відчуває себе незахищеною, бо впа авторитет традиційних церков, догматика яких не дає самовизначитися, а лідери «культів» обіцяють духовний спокій «тут і зараз», зрозуміло формулюють цілі і забезпечують суворе виконання моральних приписів у спільнотах сект. За словами Л. Мітрохіна, різку протидію «культів» становить традиційна релігія, котра ставиться до них як до конкурентів за уми людей.

Містика. Містика – це релігійна практика (Аверинцев 2010: 579-580), з метою пережити в екстазі безпосереднє «єднання» з абсолютним (Аверинцев 2010: 579-580). Містика – це також доктрини, що виправдовують і регулюють релігійну практику (Аверинцев 2010: 579-580).

У теїзмі (а це іудаїзм, християнство, іслам, абсолют) є особистий бог. Єднання з особистим богом є діалогічне «спілкування». Таке «спілкування» вимагає згоди з боку партнера діалогу. Тому діалогічне «спілкування» не досягається механічно однобічним зусиллям. «Спілкування» може переосмислюватися містиком як «злиття». З точки зору традиційної релігії це ересь. І тому ісламського містика аль Халладжа стратили за те, що він в екстазі сказав «я єсмь істинний», тобто «я є Бог» (Аверинцев 2010: 579-580).

У нетеїстичному містицизмі місце особистого бога посідає безособове трансцендентне начало. Це «Дао» даосизму, «шуньяти» буддизму, «Єдиний» неоплатонізму.

Містицизм тяжіє до ірраціоналізму, інтуїтивізму, парадоксальності (навмисної парадоксальності, щоб шокувати адепта. Шоком лікують шизофренію. Шок протвержеує).

Мова містиків – це символи, а не поняття. Центральний символ – це смерть. Смерть є знаком, що позначає досвід, руйнує колишні структури свідомості (Аверинцев 2010: 579-580). В містичних переживаннях руйнується багато колишнього – несуттєвого, наносного. Містичні переживання можуть мати стан ІНШОГО постмодерну, коли людина відчуває неможливість смерті. Це досліджував У. Джеймс, описував А. Теннісон. Стан ІНШОГО – це компенсаторна реакція на страх смерті, який приходить до людини при усвідомленні смерті, коли закінчено процес становлення особистості, свідомості та самосвідомості, а отже, і усвідомлення смерті. Людина, переживаючи подібні стани, каже «Я – інший, той, що має ДЕЦО. Вірніше, я – це ДЕЦО» (Мурашкин 2020: 475).

Містики підтверджують, що містичний досвід можна передати іншій людині або неадекватним натяком або мовчанням. Це «благородне мовчання» буддистів. Фактично всі Священні Писання: Тора, Біблія, Євангеліє, Коран, Веди, Рігведа, Самаведа, Яджурведа, Атхарваведа, Авеста, Упанішади, Трипітака, Дхаммапада, Бхагавадгита, Дао де цзін – це натяк на існування стану, коли людиною переживається неможливість смерті. Це досліджував У. Джеймс, а також описував А. Теннісон. Досліджувався певний стан людини, який в Євангелія означається як «Життя Вічне», стан Амріти з Рігвед, стан ІНШОГО постмодерну, стан, що приходить до людини без стимулювання його ззовні, хімічним і психічним шляхом. Стимуляція ж спотворює справжній стан людського духу, веде до хвороби і руйнування життя.

Теологія містики (і в християнській традиції – теж) позначається як «негативна». Значиться «негативна», «апофатична теологія», оскільки описує Бога за допомогою заперечень (Аверинцев 2010: 579-580).

Містична практика – це психофізичні вправи Це дхьяна і йога в індійських системах містики, «розумне діяння» православних ченців. Психофізичні вправи включають в себе гіпнотичне зосередження розуму на простих фігурах. Це янтра і мандали в індійській традиції, хрест у християнстві. Відбувається зосередження на простих поєднаннях слів. Це мантри в індуїзмі, «Ісусова молитва» в православ'ї, молитовні вигуки в католицізмі, які повторюються тисячі разів поспіль. У медитації містиків використовуються пози тіла і різні способи регуляції дихання. Наприклад: йога, ісіхазм.

Психофізична практика містиків може бути дуже різноманітною: від скаженого танцю дервішів – до тихого «розчулення» християнських аскетів (Аверинцев 2010: 579-580). В містиці завжди присутня психотехніка аскетизму, або аскетизму навпаки, «навиворіт». Помічаємо це в ритуалізованому порушенні етичних і сакральних заборон у гностиків, тантристів і сатаністів, що створюють передумови для психологічного шоку і трансу (Аверинцев 2010: 579-580). Мета містики – екстатичне зняття дистанції між людиною і світом духів і богів.

Містик – це людина, у якого релігійне розуміння підійшло до поняття трансцендентного абсолюту і сформувалася можливість свідомо відступати від логічного в містичне (Аверинцев 2010: 579-580). Це є можливим завдяки розвитку до високого рівня логіки в людині. Тому містичне розквітає в тих культурах, де отримала розвиток філософсько-логічна культура. Індія – веданта. Китай – даосизм. Греція – піфагоризм, платонізм.

Розквіт містики відбувається в епохи суспільних криз (Аверинцев 2010: 579-580). В умовах кризи суспільства поширюються еkleктичні й наукоподібні системи позаконфесійної містики (теософія, антропософія), а також поширюється вульгаризована містична практика (спіритичні сеанси, раденія хіпі). Нерідко містика ставала формою протесту проти церковної та соціальної ієрархії (Аверинцев 2010: 579-580).

У філософії вченому-філософу парадокси містики давали імпульс ідеалістичній діалектиці. Містичне притаманне і сучасній філософії. Воно притаманне навіть неопозитивізму, його суто раціоналістичній філософії (Аверинцев 2010: 579-580). Містичне неопозитивізму проявляється у Вітгенштейна і представлено родом «апофатичної містики», що є аналогом «благородному мовчанню» буддистів (Аверинцев 2010: 579-580).

Толерантність в культурі релігійного життя. Свобода совісті й толерантність. За розумінням Р. Апресяна, свободу совісті необхідно

розуміти як право людини на власне особисте духовне життя, в якому вона сама визначає свої переконання. Р. Апресян доводить, що отримати можливість самій визначати свої переконання для людини дуже важливо. Всі люди мають однакове становище щодо свого тимчасового життя на цій Землі перед обличчям майбутньої смерті. Всі люди смертні. Згідно з цим, всі вони шукають сенс свого життя. Хто більш правий у своїх поглядах? Хто може судити, якщо всі – в однаковому становищі? Тому ми й доводимо один одному власні міркування щодо життя і смерті. Але нівелювати положення доводів іншої людини силоміць ми не маємо права. Свобода совісті поширюється на свободу віросповідання. Який Бог для нас більш привабливий своїм способом життя, до того ми і йдемо, в ту релігійну організацію ми і прагнемо потрапити. Нас приваблює естетична основа релігійних культів. Ми вступаємо в релігійну громаду задля відправлення цього культу. Однак для іншої людини може бути прийнятним інший спосіб життя, з'являються інші смаки, інші естетичні уподобання. Людину приваблюють інші релігійні піснеспіви, інші зображення божества, які видаються більш привабливими. І ми не маємо права це забороняти. Нам краще розширити своє відчуття прекрасного, щоб вмістити в себе й інших богів. Якщо ж нам це не вдається, то слід бути терплячим до іншого божества, толерантним.

Толерантність – це терпимість. Терпимість включає в себе і терплячість як здатність людини своїм вольовим зусиллям протягом довгого часу пригнічувати бажання вийти з несприятливого стану. Терплячість передбачає і наявність терпіння як наполегливості, завзятості, витримки в якійсь справі, роботі. У релігійної аскези терпіння – це покірливо і стійко переносити що-небудь. В результаті релігійної аскези як містичної практики виникає душевне перетворення, що означає: самодостатній стан духу. Тобто терпіння як вольове зусилля і самонедостатність перетворюється на само-достатній стан просвітленої душі. Тут спочатку передбачається наявність самонедостатності, в силу того, що людина з дитинства має хоч в якійсь мірі почуття неповноцінності через те, що залежимо від дорослих людей. Терплячість і терпіння запускають механізм компенсації початкового відчуття неповноцінності як самонедостатності. За допомогою терплячості і терпіння релігійна людина намагається опанувати ситуацію по зразкових прикладах із життя святих (нерелігійна людина – із життя світських людей). При цьому автоматизується вольовий імпульс як постійне керівництво людиною (Адлер 1997: 113-114). Вольове постійне керівництво целеспрямовує, змушуючи людину чинити так, щоб врешті-решт опанувати ситуацію. Інтенсивність прагнення діяти певним чином, щоб опанувати ситуацію, формує не тільки риси характеру, а й

призводить до зникнення почуття неповноцінності (Адлер 1997: 113-114), почуття самонедостатності. Почуття неповноцінності в людині так чи інакше шукає компенсації. При цьому людина намагається наблизитися до свого особистісного ідеалу (у релігійної людини ці ідеали зазвичай пов'язані з життям святих), принципово слідуючи своїй направляючій лінії, але при цьому абстрагуючись від реальності (Адлер 1997: 278). В кінцевому підсумку людина може отримати або максимальне абстрагування від реальності, коли вона вольовими зусиллями і терплячістю переслідує свої цілі, які вже неадекватні зовнішній ситуації, що змінилася; або отримати перетворення душі як момент стану самодостатності, момент Царства Небесного (Мф 5: 3). У разі перетворення душі, блаженні вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне (Мт 5: 3). Реалізуються компенсаторні механізми, а хто плаче, втішаються, бо ж блаженні засмучені, адже вони будуть утішені (Мт 5: 4). При цьому є вказівка мужатися. Людина в світі матиме скорботу, але вона повинна мужатися (Ін 16:33).

Преображення душі не буде, якщо терплячість і терпіння не сповнюються терпимістю як умінням без ворожнечі ставитися до чужої думки, характеру. Тобто терплячість має бути у всіх відносинах. Передбачається як обов'язкове терпляче ставлення до іншої людини як до рівнодостоїнної особистості. У такому випадку людині (релігійній людині) необхідно свідомо гамувати почуття неприйняття. Тобто терпимість є певною якістю людини, вмінням пригнічувати негативні відчуття.

Терпимість передбачає свідоме придушення почуття неприйняття культу та істин іншої релігії. Інша релігія, як і своя, теж говорить про абсолют. В такому випадку твої абсолютні стають на рівних з іншими абсолютними істинами. Це може сильно зачіпати людину. Простіше, коли неприйняття до іншої людини щодо її зовнішності, манери мови, її смаку, способу життя, переконання. Якщо ми маємо релігійні переконання, спосіб життя, пов'язаний з релігійним догматом, догматом як абсолютном, істиною в останній інстанції, то нетерпимість може набагато посилюватися. І в такому випадку буває дуже важко налаштуватися на діалог з людиною іншої віри, важко зрозуміти людину іншої віри. Важко визнати і поважати права інаковірця, визнати право іншої людини відрізнитися від тебе, від твоїх вірувань в Бога.

Толерантність розуміється, насамперед, як пасивне терпіння, що передбачає добровільне перенесення страждань. Перенесення страждань задіє компенсаторні механізми людини, в результаті чого у людини виникає стан самодостатності. Стан самодостатності розуміється як Царство Небесне. Тоді страждають і плачуть, втішаються і стають блаженними (Мф 5: 4), оскільки настає компенсаторна реакція, як

протилежний афект, в результаті чого людина знаходить Царство Небесне (Мт 5: 4), або, іншими словами, відчуває стан самодостатності, стан ІНШОГО, коли людина відчуває неможливість смерті, тобто життя вічне. Тобто страждання, біль, результатом чого є плач, що змінюється відсутністю болю, благодаттю, або Царством Небесним, або станом ІНШОГО (Ортис 2003: 477). Але на початок має бути терпіння, стриманість. Стриманість розуміється також як здатність спрямувати критику на можливість допущення відправлення інших релігійних культів, терпимість до цих культів, віротерпимість в цілому як складову частину характеру людини.

Віротерпимість є формою прояву толерантності. Віротерпимість є обов'язковим принципом співіснування конкуруючих церков, синагог, храмів, мечетей, дацанів. Відсутність віротерпимості у будь-якої релігії є ознакою того, що віруючі люди, які відносять себе до цієї релігії, не відчувають стану самодостатнього характеру, а в термінології християнства знаходять Царства Небесного.

Толерантність і віротерпимість мають бути і у взаєминах світської і релігійної влади, щоб підтримувалася доброзичливість у суспільстві в цілому. Доброзичливість з'являється, коли не переслідуються іновірці, не наводиться на них наклеп. В такому випадку толерантність виступає також і як свобода совісті віруючої людини. Толерантність сама по собі є чесною, оскільки несе мир і спокій в соціальних, суспільних відносинах. Цим вона несе і соціальне благо. Толерантність як соціальне благо вкорінена в релігійності. Зокрема християнство несе цю толерантність у своїй основній доктрині, в доктрині проповідує милосердя, що яскраво виражено в проповіді любові до ближнього. Решта доктрин і догматів, через які виникають розбіжності, не є основними.

Християнська любов до ближнього передбачає відмову від насильства. Отже, віруюча людина покладається на щирість своїх переконань, коли долучає іновірця до своєї віри. Передбачається, в такому випадку, добровільний вступ нових віруючих до християнської громади. Добровільність виступає також як соціальна необхідність, щоб уникнути насильства, породжуючи додаткове зло, щоб уникнути соціальних вибухів релігійної нетерпимості.

Ідея толерантності затверджується в епоху просвітництва, коли свобода совісті стає природною ознакою в соціальних відносинах. Соціальні відносини епохи просвітництва також припускають свободу слова, що є досить важливим для вільного волевиявлення громадян. Однак це вільне волевиявлення передбачає розум як обов'язкове. Свобода людини передбачає і продуманий вибір, коли є альтернативи між різними

способами поведінки, що керують різними точками зору. У таких свободах передбачаються різні точки зору, народжуються ідеї про суспільний прогрес як про такий стан речей, коли наявне різноманіття досвіду і думок громадян, що сприяє найбільш повному розумінню істини.

Толерантність передбачає мирне співіснування різного людського досвіду, різних думок. Існування різних думок (і різних досвідів людей) передбачає виникнення дискусій, метою яких в ідеалі є взаєморозуміння опонентів і прихід до єдиної точки зору. Але спочатку має бути терпимість до іншої точки зору. Терпимість до іншого (чужого) уявлення, розуміння не означає відмову від критичного ставлення. Терпимість до іншої думки не означає відмови від власних переконань.

Релігійні погляди – це такі погляди, щодо яких немає точних критеріїв їх оцінки. Докази щодо релігійних доктрин носять характер досягнення такого стану речей, коли людина може віддати перевагу і вибрати будь-яку точку зору.

Вільна перевага щодо тих чи інших поглядів завжди присутня, коли немає чітких критеріїв оцінки цих поглядів. Релігійні погляди якраз і не мають чітких критеріїв їх оцінки, бо ж передбачаються релігійна віра, моральні переконання щодо релігійних доктрин.

Умовою громадського єднання представників різних релігійних вірувань є толерантність – в силу того, що вона є важливим елементом культури спілкування. А культура спілкування передбачає момент єднання людей, яких об'єднує певний стиль спілкування як культурний феномен, як культурна спільність між ними.

Толерантність виступає як єдність спонтанно-негативного сприйняття того, що існує в іншій людині, і в той же час – позитивної дії щодо (в напрямку) цієї людини. Тобто толерантність – це єдність неприйняття і засудження будь-якої людини і в той же час прийняття і допущення, до певної міри, способу життя тієї людини. Толерантне прийняття світогляду і способу життя іншої людини не тотожне вимушеному примиренню з обвинуваченням будь-якої людини щодо її світогляду і способу життя. Толерантність як терпимість не передбачає «аблерантності». Абсолютизована терпимість відкриває прямий і вільний шлях сваволі і насильства з боку злодіянь людей. Отже, толерантність як терпимість не допускає потурання по відношенню до зла, компромісів, коли виникає посягання на моральну гідність людини, на свободу в рамках загальноприйнятих моральних норм.

Толерантність передбачає певну ступінь терпимості і поблажливості, коли людина вирішує, що заради того чи іншого стану речей «не варто списи ламати», та включити толерантність (терпимість) з релігійною

свідомості неможливо, оскільки наслідком терпимості можна вважати виникнення в людині феномена самодостатності містико-естетичного досвіду, феномена, що за своїми характеристиками надзвичайно подібний до божественності – божественності Царства Небесного в християнстві, божественності Нірвани в буддизмі, божественності Дао в даосизмі, божественності Мокши в індуїзмі.

Толерантність. Толерантність передбачає ставлення до іншої людини як до рівного по достоїнству. Для такого ставлення людині часто доводиться свідомо гасити в собі почуття неприйняття до іншої людини. Наприклад, неприйняття манер іншої людини, її способу жестикулювати або манери говорити, тощо. Релігійна людина повинна свідомо гасити неприйняття іншої ритуалістики. Наприклад, послідовник «Фалунь-Дафа» або послідовник руху «Харе-Крішна» має пригнічувати неприйняття ритуалістики християн хреститися. І навпаки, християнин повинен ховати в собі неприйняття ритуалістики «Фалунь-Дафа» або ритуалістики послідовника руху «Харе-Крішна». Людина певної культури, певної релігії часто не може прийняти іншу манеру мови, іншу зовнішність, інший спосіб життя людини іншої культури, іншої конфесії. Однак толерантність передбачає таке прийняття. Які ж установки повинні бути, щоб прийняти ту чи іншу культуру, ту чи іншу релігію? Перш за все, необхідно налаштуватися на розуміння іншої людини. Для цього необхідно визнати її право відрізнятися від нас, від нашого способу життя. Проте відмінність повинна мати певну міру. Ми всі – люди, і в нашому житті присутнє загальнолюдське, загальнолюдські цінності є мірою і кордоном, через які не можна переступити. Тому толерантне ставлення до іншої людини передбачає діалог з приводу способу життя, діалог про загально-людські цінності. І тут вже немає пасивного терпіння іншої культури та іншої релігії. Тут має бути активна розмова про цінності, хоча толерантність передбачає і пасивне терпіння, добровільне перенесення страждань і болю від іншої людини. Однак при перенесенні страждання і болю теплиться надія на те, що цей інший зміниться, ухвалить таки спосіб життя, який включає в себе, перш за все, загальнолюдські цінності. Тому й існує стриманість по відношенню до тих чи інших неприємних проявів учасників діалогу, тому й цінуються поступки в питаннях надмірних свобод у здійсненні культів тими чи іншими релігійними фанатами.

Віротерпимість є формою прояву толерантності, яка необхідна в умовах співіснування церков, які конкурують між собою. Причому це суперництво виявляється більш жорстким, ніж суперництво церкви зі світськістю. Причини такого становища криються в тому, що церкви мають власний конкретний матеріальний прихід і тому борються за прихожан, за залучення їх саме до своєї церкви.

Толерантності сприяє обмеження влади, яка встановлює перевагу певної релігії. Сприяють і рівні умови для всіх релігій, і умови мирного стану соціуму. Відторгнення тієї чи іншої релігії, того чи іншого способу життя означає відторгнення своєрідності тих чи інших людей, а отже, і їх обурення. Якщо це своєрідність, яка суперечить загальнолюдським цінностям, то вона повинна допускатися і існувати на рівних в будь-якому соціумі. Таке припущення сприяє любові до ближнього і милосердю, про який говорять тексти Біблії та й усі священні писання світових релігій. Наприклад, Коран, Тора, Веди, Упанішади, Бхагавад-Гіта, Трипитака, Дао де цзін. Це милосердя на практиці, милосердя, що веде до соціального блага.

Першою тенденцією до соціального блага в державі є відмова від насильства, якщо немає нехтування загальнолюдських цінностей. В релігійних питаннях – це умова добровільного вступу людей до релігійних громад без будь-якого примусу. Добровільність та відсутність будь-якого примусу в цих питаннях пробуджує в людині щирість його переконань. Вона перестає приховувати свої погляди, вести подвійне життя, а отже, роздвоюватися, плекати в собі проблеми, і тим самим йти убік від дійсності свого існування.

Відмова від насильства і примусу в питаннях релігії дає можливість соціуму уникнути більшого зла соціальної нестабільності в порівнянні з дратівливими часом не життєвими вчинками віруючих, але вчинками, що не порушують загальнолюдські цінності.

Толерантна людина наділена здатністю вибирати загальнолюдське між альтернативними точками зору, вибирати такий спосіб поведінки, яка не закреслює позитивне у віруючого при діалогах з ним. У цих діалогах толерантна людина користується різноманіттям досвіду, інформації, своєрідністю думок, спонукаючи віруючу людини по-іншому поглянути на проблеми, збагачуючи віруючого все новими і новими фактами із життєвого укладу інших релігій, тим самим не даючи зациклюватися на одному.

Різноманіття досвіду, фактів і всіляких альтернативних думок сприяє більш глибокому розумінню істин. В цілому такий стан речей можна розцінювати як провідний до прогресивних тенденцій у суспільному житті.

Толерантна людина спирається на наукові факти в дискусії, адже будь-які об'єктивні знання спонукають сперечатися до взаєморозуміння. Оponentи в суперечках часто приходять до загального конценсу, якщо їм пропонуються об'єктивні закономірності та повторюваності в об'єктивній реальності.

Чужа точка зору може йти, також, усупереч здоровому глузду, проти об'єктивних реалій. Але толерантна людина терпляча. Вона спирається на

науковість і об'єктивність. Толерантна людина не відмовляється від власних переконань, продовжує критику опонента в дискусії. Толерантна людина приймає плюралізм в судженнях, які не мають точних критеріїв оцінки. Такими судженнями є, наприклад, судження, що ґрунтуються на релігійній вірі. В такому випадку толерантна людина приймає і розуміє своєрідність і неповторність свого опонента в цілому. Релігійні вірування, а також своєрідність національних традицій у людини, або його особливості в моральних переконаннях, – це переваги у своїй неповторності, яка не має точних критеріїв оцінки. В такому випадку толерантна людина може йти на угоду заради суспільного єднання людей протилежних вірувань. Допускаючи ті чи інші положення в суперечках, толерантна людина проявляє позитивне ставлення до свого опонента. Толерантна людина має впевненість у тому, що не варто ламати списи з приводу несуттєвого. Через це вона поблажлива до свого супротивника в суперечці. Однак ця поблажливості і поступливість, по своїй суті, – вимушене примирення, тобто поступливість до певної міри. Навіщо ламати списи через дрібниці? Є в соціальному житті явища, які необхідно засуджувати, ті, що спрямовані проти загальнолюдських цінностей. Відносно таких явищ толерантна людина непримиренна і пояснює своєму опонентові загальну шкоду для всіх. Абсолютної терпимості у толерантної людини немає, адже така терпимість веде до сваволі. Свавілья – як посягання на свободу особистості і моральні загальнолюдські підвалини як потурання злу – виникає у зв'язку з надмірною терпимістю до цього зла. Надмірна терпимість закінчується насильством.

Розуміння Бога представлене праукраїнськими релігійними віруваннями, розуміння Бога як Дива і Лади, коли світ навколо людини стає дивним, розуміння Бога як Вирію, тобто райського стану душі, Духа, розуміння Бога як Частки, тобто божественного щастя як стану Духа. Всі ці розуміння (якщо їх розуміти символічно) вписуються в наукову картину світу, не суперечать етичним принципам інших релігій і тому із самого початку мають характеристику толерантності.

Релігія в цілому, незважаючи на її фантастичні уявлення і міфологічні положення, все ж таки орієнтує до життя, до ствердження такої цінності як життя людини. А це дає можливість враховувати певну мудрість адептів задля узагальнюючих світоглядних картин світу, в яких на першому місці стоїть людське життя як непорушна цінність, без якої життя людини втрачає сенс.

Інтегруючи наукові факти про релігію, можна фіксувати у висновках багато того, що описано в можливостях, але не може ніяк перетворитися на дійсність. Релігії містять в собі багато мудрості, яка орієнтує людину на таку цінність як життя, що співпадає з науковими фактами. Їх інтеграція веде до положень, які мають бути в способі життя людини.

У зв'язку з тим, що наука встановлює лише те, як речі та явища існують об'єктивно в дійсності, за якими законами, за якими закономірностями і не більше, то такі надбання можуть бути використані по-різному. Вчений-фізик може створювати новий вид ядерної зброї. Вчений-хімік – синтезувати нові отруйні речовини; створювати хімічну зброю. Вчений-біолог – створювати віруси-мутанти і, тим самим, викликати епідемії серед людей. Тобто вчений і його діяльність можуть бути за межами всілякої моралі, бо ж покликані служити людині, людству.

Проте і філософ зі своєю філософією опиняється в такому ж становищі. Філософія об'єднує закони і закономірності, які встановили різні науки. Всі істини законів і закономірностей структуруються і систематизуються в одне загальне світоглядне положення речей, існуючих об'єктивно. Філософія додає ще свій суб'єктивний момент, який говорить не тільки про те, як воно все є в дійсності, а як воно має бути. Однак в цьому відношенні філософія може бути гуманною, тобто враховувати внутрішній світ людини, а може бути й поза усіякого гуманізму, поза людяності. Прикладом є філософія фашизму, яка пропагує вибіркоче знищення певних націй.

Тобто, коли говорити про науку і філософію, людина опиняється перед свободою вибору в прийнятті тих чи інших цінностей. Але вибір цінностей – це результат вже сформованого світогляду, який за змістом і є філософією. Теоретична філософія складається з таких розділів, як онтологія, гносеологія і аксіологія. Тобто сформована система уявлень закінчується ціннісним вибором.

Онтологія об'єднує наукові факти, закони і закономірності, враховує певні цінності, говорить про те, як має бути в дійсності. Підсумовуючи буття тих чи інших речей і явищ, онтологія так чи інакше торкається аксіології й встановлює, заради яких цінностей повинні існувати ці речі і явища, як все має бути в дійсності. Якщо головна цінність – людське життя, то онтологія, будуючи світогляд про буття, встановлює істини, за якими життя, має продовжуватись в майбутньому. Тут наукові істини з екології та інших наук про навколишнє середовище особливо важливі. Вони набирають великої ваги, великої значимості при будівництві онтологією світоглядних картин світу, через те що вони важливі в питаннях життя, здоров'я. Без підсумків наукових фактів з таких наук, як екологія,

біологія, вірусологія, медичні науки, неможливо будувати світогляд онтологічного напрямку, який би відображав об'єктивне і реалістичне положення речей. Будувати онтологічну картину світу і не враховувати наукові факти перевірені практикою – це будувати ілюзорне буття, яке не відображає справжнього стану речей.

Інтегруючи наукові знання, онтологія будує світогляд який повинен бути задля об'єктивного сприйняття реального стану речей, орієнтованих на майбутнє. Навіть із самих суб'єктивних переживань і станів людини онтологія, залучаючи знання з таких наук, як психологія, когнітивна психологія, об'єктивує, робить об'єктивну картину світу, яка повинна існувати задля майбутнього. Наприклад, такий суб'єктивний стан людини, як стан ІНШОГО, об'єктивується, розуміється, як компенсаторне осяяння, що виникає задля того, аби людина відсторонилася від певних своїх дій, які в майбутньому їй нічого не принесуть. Стан ІНШОГО призупиняє дії (Мурашкин 2020: 475). В майбутньому людина має більш ретельно вибирати шляхи задля продовження життя.

Інтегруючи наукові знання, гносеологія будує істини які повинні існувати задля об'єктивного знання, що відображає реальний стан речей, істин, орієнтованих на майбутнє. Навіть із самих суб'єктивних переживань і станів людини гносеологія, залучаючи знання з такої науки, як когнітивна психологія, продукує об'єктивні істини, на які треба так чи інакше орієнтуватися в майбутньому. Наприклад, істини про такий суб'єктивний стан людини, як стан ІНШОГО (на ньому загострює увагу сучасний постмодернізм). Істини про цей стан перетворюються на об'єктивні істини як істини про компенсаторне осяяння, які припиняють дії людини, від яких в майбутньому цій людині нічого не буде значного і корисного. В майбутньому людина повинна вибирати ті істини, які є життєвими, орієнтуючись на ціннісні аспекти.

Наукові факти з когнітивної психології не дозволяють філософії будувати фантастичні шляхи отримання об'єктивних істин. Гносеологія і епістемологія орієнтовані на пізнання об'єктивного стану речей. Але гносеологія, інтегруючи знання з приводу пізнавальних процесів, будуючи свій світогляд, повинна орієнтуватися, в якому напрямку треба йти, щоб отримати істини, що мають цінність для життя. Тому гносеологія повинна так чи інакше торкнутися аксіології, щоб взяти для своїх орієнтирів ті цінності які необхідні для отримання ціннісних положень задля людського життя.

Інтегруючи наукові знання, аксіологія вибудовує власний ціннісний світ, який має існувати задля об'єктивних ціннісних орієнтирів, спрямованих на майбутнє процвітання людини. Навіть в самих суб'єктивних

переживаннях і станах людини аксіологія знаходить ціннісний аспект. Цей аспект можна знайти навіть у такому суб'єктивному стані людини, як стан ІНШОГО, при якому людина не здійснює ніяких дій, а отже, такий стан може вважатися зовсім непотрібним людині, таким, що не має для неї цінності. Але аксіологія і тут знаходить ціннісне. Деякі дії людини можуть не мати цінності. Тому важливе і цінне – це припинити дії, які в майбутньому людині нічого не принесуть. З таких станів визрівають певні особливі філософські положення. Наприклад, «Відкидання всяких норм і звичних уявлень і перехід у «безгрунтовне» існування, існування з «ніщо» – це, можливо, єдинина можливість «трансцендуючої» свідомості опинитися за межами досвідного знання в її прагненні з'єднатися з Богом або Абсолютом» (Висоцька 2012: 66).

Наука, хоч і визначає закони і закономірності, фіксуючи їх, як вони є в дійсності, все ж таки неспроможна остаточно зорієнтувати людину на вибір певних цінностей для її подальших вчинків. Використовуючи наукові факти, філософ малює загальну світоглядну картину світу, об'єднуючи всі знання біля головної цінності. Ця головна цінність може бути повернута як на добро, так і на зло.

І тут не можна бути остороною такої цінності, як життя, людське життя. А це головна цінність. Біля неї можна упорядковувати, систематизувати і структурувати знання, ідеї, істини. Це і буде прогресуюча філософія, якщо додати до цього ідеал того, як повинно бути, додати до цього можливості, які концентрує в собі мистецтво. Мистецтво розкриває ідеал суспільної атмосфери, атмосферу в суспільстві, де людина щаслива і свобідна.

Тобто життєва філософія встановлює, як має бути щодо того, що головна цінність – це життя, людське життя; а ідеал – це вільне і щасливе життя людини.

Отже, як би ми не вивертали свої думки, все одно приходимо до висновку, що головне – це людське життя. А його треба оберігати і захищати. Інтегруючі наукові положення, перевірені практикою, формують основи філософії свідомості і філософії культури, спрямовані на зберігання і захист людського життя.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Аверинцев, С.С. (2010). Мистика. В *Новая философская энциклопедия*. (в 4-х т. Т.2). Москва: Мысль.
2. Адлер, А. (1997). *О нервическом характере*. Санкт-Петербург: Университетская книга.
3. Висоцька, О.Є. (2012). *Етика взаємодії суспільства з природою: Морально-ціннісні основи екологічної культури*. Дніпропетровськ: Акцент ПП.
4. Джемс, В. (1993). *Многообразие религиозного опыта*. Санкт-Петербург: Андреев и сыновья.
5. Дюфрен, М. (2007). Вклад эстетики в философию. В книге *Эстетика и теория искусства XX века*. Москва: Прогресс-Традиция.
6. Жадько, В.А. (2019). *Філософія як гуманістичний світогляд: наукова монографія*. Запоріжжя: Видавництво ПП «Новий Світ-2000».
7. Иванов, В.В., Топоров, В.Н. (1991). Доля. В *Мифы народов мира. Энциклопедия*. (В 2 т. Т. 1). Москва: Советская энциклопедия.
8. Лиотар, Ж.-Ф. (1998). *Состояние постмодерна*. Москва: Инст-т экспериментальной социологии; Санкт-Петер-бург: Алетейя.
9. Мурашкин, М.Г. (2020). *Записи 2019 года*. Дніпро: СІЧ.
10. Мурашкин, М.Г. (2006). *Записи 2000 года*. Дніпропетровськ: СІЧ.
11. Оргіс, Ліза М. (2003). «Я»/інший (self/other). В *Енциклопедія постмодернізму*. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи».
12. Пригожин, И., Стенгерс, И. (2000). *Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой*. Москва: Эдиториал.
13. Ригведа. (1989). *Мандалы I-IV*. Москва: Наука.
14. Самардак, М.М. (2011). *Філософія науки: напрями, теми, концепції*. Київ: Вид. ПАРАПАН.
15. Скиба, Е.К. (2018). Історико-філософські витоки фемінізму як предтечі гендерної теорії. В *Основи теорії гендеру: юридичні, політологічні, філософські, педагогічні, лінгвістичні та культурологічні засади: монографія*. Київ: Хай-Тек Прес.
16. Хакен, Г. (1985). *Синергетика. Иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах*. Москва: Мир.
17. Халаписис, А.В. (2017). *Зеркало Клио: метафизическое постижение истории: монография*. Днепр: Середняк Т.К.
18. Ядловська, О.С. (2018). Становлення гендерного питання у світовій практиці. В *Основи теорії гендеру: юридичні, політологічні, філософські, педагогічні, лінгвістичні та культурологічні засади: монографія*. Київ: Хай-Тек Прес.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1 НАУКА І ФІЛОСОФІЯ	4
Розділ 2 НАУКОВІ ФАКТИ – СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ ОНТОЛОГІЇ	27
Розділ 3 НАУКОВІ ЗНАННЯ – СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ ГНОСЕОЛОГІЇ ТА АКСІОЛОГІЇ	40
Розділ 4 НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО І ОСОБИСТІТЬ	62
Розділ 5 НАУКА І ЕТИКА	83
Розділ 6 НАУКА І РЕЛІГІЄЗНАВСТВО	148
Висновок	179
Список бібліографічних посилань	182

Наукове видання

Мурашкін Михайло Георгійович

**НАУКА
В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФСЬКИХ ЗНАНЬ**

Монографія

Українською мовою

Редактор-коректор *Г.М. Гарченко*
Технічний редактор *В.В. Олешкевич*

Підписано до друку 26.02.21. Формат 60x84/16.
Папір друкарський. Гарнітура таймс. Ум.друк.арк. 10,69.
Обл.-вид.арк. 11,35. Тираж 350 прим. Вид. № 238. Зам. № 02/261.

Видавець і виготівник ПП «Моноліт»
49038, м. Дніпро, вул. Ярослава Мудрого, 56. E-mail: monolit97@i.ua
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 273 від 08.12.2000.